

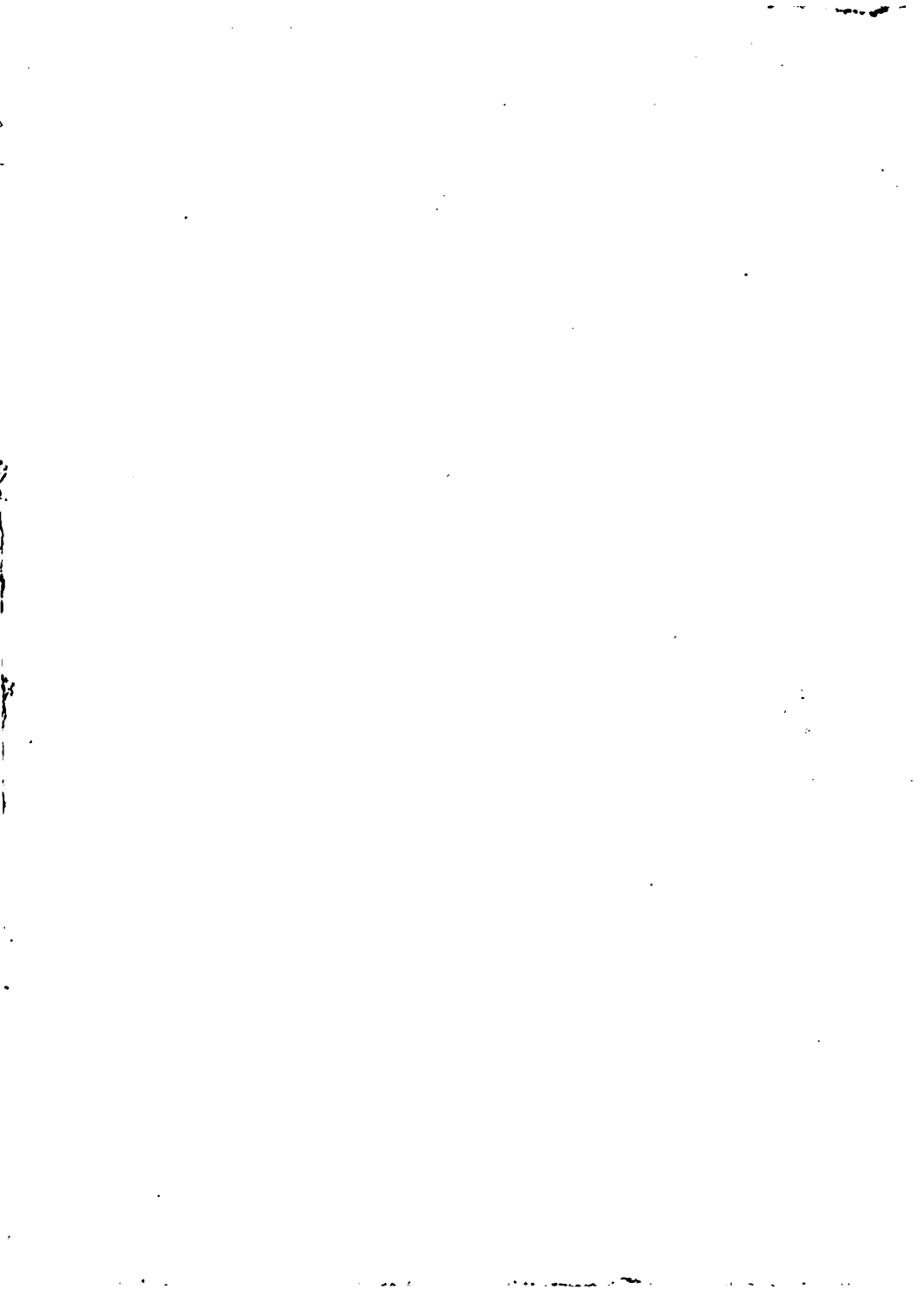
57779

VILÁGTÖRTÉNET

'81/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

FEUDALIZMUS

Guy Bois: Mi a feudalizmus	3
M. A. Barg: A feudális tulajdon problémája Karl Marx „Tőké”-jében	27

A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEIBŐL

Kun Miklós: A pánszlávizmus gyökereinél	54
Ju. J. Igrickij: Az októberi forradalom a mai polgári történetírásban	76
Horváth Attila: Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolutizmus kérdéseiről	97

TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP

Szvák Gyula: Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij	111
V. O. Kljucsevszkij: Rettenetes Iván cár jellemábrázolása	118
V. O. Kljucsevszkij: Nagy Péter külseje, szokásai, élet és gondolkodás-módja, jelleme	129

<i>SZOVJET FOLYÓIRATSZEMLE 1980</i>	146
---	-----

A címlap az „Oskolai Új Átlás... megszökött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8112447 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest, F. v.: dr. Héczey Lászlóné

GUY BOIS:

MI A FEUDALIZMUS?

(A trieri egyetem és a Société d'Étude du Féodalisme közös konferenciáján 1981. május 7-én elhangzott előadásnak a szerző által megjelenés előtt közlésre átengedett szövege.)

A tanulmány nem törekszik a címben feltett kérdésre kimerítő és végleges választ adni. Mikor a legáltalánosabb megközelítési módot, a feudalizmus koncepciójának meghatározását választottam, éppen azt kívántam hangsúlyozni, hogy ez a koncepció mindmáig mennyire meghatározatlan. E meghatározatlanság azt eredményezi, hogy a feudális társadalmakról elmosódott és sokszor teljesen ellentmondásos képünk van. Legjobb bizonyíték erre az, hogy milyen nehézségbe ütköznénk, ha fel akarnánk rajzolni a 13. és 14. vagy akár a 18. századi világ feudalizmus-térképét. Mondhatni lehetetlen vállalkozás volna... Példaképpen megemlíthetjük az indiai történelmi iskola (az egyik legragyogóbb, legdinamikusabb marxista iskola) szembeötlő esetét, amelyen belül a feudalizmus koncepciójának a mogul periódusra alkalmazhatóságát illetően a legellentétesebb nézetek uralkodnak. És ugyanez áll Bizáncra, az Iszlámra, a Török Birodalomra, Kínára stb. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a prekapitalista társadalmak megértésének legfőbb akadálya az elméleti megoldatlanság.

Sokszor inkább megkerüljük ezt a problémát, de a szembesülés késleltetése nem segít hozzá a megoldáshoz. Kevés történész fordít gondot arra, hogy meghatározza a feudalizmus fogalmát, használják e fogalmat anélkül, hogy megmondanák, hogy mit értenek rajta. Többnyire megelégednek azzal, hogy szembeállítják Ganshof feudalizmus-meghatározásával („olyan intézmények rendszere, amelyet a „vazallus” és a „seigneur” viszonya hoz létre és szab meg. Egy szabad ember – az úgynevezett vazallus – engedelmességgel és szolgálati, főleg katonai szolgálati kötelezettséggel tartozik egy másik szabad embernek – az úgynevezett hűbérúrnak (seigneur) –, a hűbérúr viszont köteles megvédeni és eltartani a vazallust. Ez az eltartási kötelezettség a legtöbb esetben földbirtok, ún. hűbéri birtok átengedéséhez vezetett, a hűbérúr hűbéri birtokot adományozott vazallusának”).

Sok történész jogosan hangsúlyozza, hogy Ganshof feudalizmus-terminusa csak az uralkodó osztályra vonatkozó intézményeket határozza meg, s

ezért a feudalizmus fogalmát ennél jóval tágabb értelemben használják: kiterjesztik az uralkodó osztály (a nemesség) és az elnyomott osztály (a parasztság) viszonyainak összességére. De úgy tűnik, hogy ez a közösen elfogadott kiindulópont sem oldja meg a problémát. Amint megpróbálunk pozitív módon, pontos meghatározást adni, máris különböző dolgokról esik szó. A magukat marxistának tartó történészek a legkülönbözőbb értelemben használják a feudalizmus fogalmát, anélkül, hogy választásukat megindokolnák, s ez gyakran süketek párbeszédére vezet.

Vázlatosan e fogalom három különböző alkalmazását, három eltérő értelmezését különböztetném meg.

I. Egyesek szerint a feudalizmus általános keret: az európai társadalom vázának összessége a kapitalizmus megjelenése előtt. A fogalomnak ez az értelmezése annak a jogos igénynek tesz eleget, hogy e váz összességének egységesnek kell lennie. Ez a koncepció a társadalmi rendszer globális összefüggését feltételezi, úgy ahogy ez a kapitalizmus esetében megfigyelhető, s így ellentétbe kerül az empirista megközelítésekkel, amelyekre éppen a globális összefüggés tagadása a jellemző. Nem hunyhatunk szemet az ilyen eljárás kockázata felett sem: a feudalizmusra való hivatkozás gyakran formálissá válik, s ilyenkor az elnevezés pusztán egy borítékra biggyesztett címke, és nem valódi azonosítás. Ilyen módon a fogalom alkalmatlanná válik a történelmi mozgások megmagyarázására, minden jelentését elveszti. Sőt, ez az eljárás a nyelvi felszín mögött olyan történelmi gyakorlatot leplez, amely semmiben sem különbözik a tradicionális historiográfiától. S végül a „termelési mód” fogalma nem fér össze egy ilyen elmosódott feudalizmus-fogalommal, ezért ezt általában a „feudális társadalmi formáció” fogalmával szokták helyettesíteni, amely pontatlanságánál fogva egyenesen felidézi a homályosságot.

II. A második irányzat igényesebbnek mutatkozik a feudalizmus fogalmát illetően. A termelési viszony sajátosságait hangsúlyozza. Charles Parain a CERM-kongresszuson a következőket mondta a „feudalizmusról” (1971): „Semmi kivetnivalót nem találok abban, hogy feudálisnak nevezzünk minden olyan rendszert, ... amelyben a mezőgazdasági munkás már nem rab-szolga, de a legkülönbözőbb gazdaságon kívüli kényszernek van alávetve, s ez annyira leszűkíti személyes szabadságát és tulajdonát, hogy sem termelő ereje, sem munkájának gyümölcse nem válhat szabad csere tárgyává, azaz igazi áruvá”. Ha kizárólag a feudális termelési viszony meghatározásáról lenne szó, Parain meghatározása valószínűleg alig ütközne ellenvetésekbe. De leszűkíthető-e a feudalizmus fogalma kizárólag a termelési viszony dimenziójára? Azt hiszem nem egészen fölösleges feltenni ezt a kérdést, hiszen lé-

tezik egy olyan iskola, amely szerint a feudalizmus nem más, mint egy olyan társadalmi rendszer, amelyet az alapvető osztályok antagonizmusa jellemez, s ezek harca a feudalizmus dinamizmusának egyetlen forrása. Semmiféle gazdasági rendszerről nem lehet szó ebből a nézőpontból: ilyenek már a feltételezése is eleve a strukturalizmus fertőjével fenyegetne, és az osztályharc szerepének tagadására vezetne. Senki nem ment olyan messzire a marxizmusnak ezen az útján, amelyet én „politikus útnak” neveznék, mint Robert Brenner. Egy a Past and Present-ben lefolyt vita során a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet kizárólag a társadalmi osztályok erőviszonyai alapján vizsgálta, még csak nem is utalva arra a feltételezésre, hogy a feudalizmus struktúráinak fejlődése vezethetett a kapitalista rendszer kialakulásához.

El kell ismernünk, hogy ennek az irányzatnak is vannak tekintélyekre alapozott érvei: lényegében Marx és Engels, a Kommunista Kiáltványban kifejtett korai világnézetének felel meg. Érdeme az is, hogy hangsúlyozza az osztályharc jelentőségét, amelyet annyi medievista gőgösen ignorál, és hogy kikerüli az ökonomizmus csapdáját, amely a hozzá kapcsolódó ideológiai és metodológiai (kvantitatív módszer...) tényezők nyomására elárasztotta a történettudományt.

Mégsem tartom járhatónak ezt az utat. Legfőbb kifogásom ellene *a priori* nem az, hogy nem vesz tudomást a gazdasági rendszer fogalmáról, amely azt hiszem mégis csak lényeges alkotó eleme a termelési viszonyoknak, ahogyan azt Marx, a kapitalizmusra vonatkozóan a Tőkében kidolgozta, hanem sokkal inkább az, hogy megoldja a kérdést, mielőtt még egyáltalában feltette volna. Hiszen a kérdés éppen az, hogy vajon a termelési mód koncepciója, amelynek egységesítő erenye a kapitalizmus esetében vitathatatlan, alkalmazható-e a kapitalizmust megelőző társadalomra. A válasz nem alapulhat egyszerűen a marxizmus klasszikusaira való hivatkozásokon, kizárólag tudományos kutatás útján juthatunk hozzá közelebb. A kérdés az, hogy vajon létezik-e egy adott termelési módra jellemző (fejlődési logika, és a rendszer struktúrájába mélyen beágyazott gazdasági-társadalmi tendencia, amely az osztályharc éltetője.

Ne tekintsük ezt skolasztikus vitának, hiszen a kérdés megválaszolása előfeltétele a feudalizmus meghatározásának. Ime egy példa: amennyiben a feudalizmust csupán társadalmi rendszernek tekintjük, akkor a jobbágyságnak és a robotnak fogjuk a legnagyobb figyelmet szentelni, és ezzel együtt a nagybirtokot látjuk a rendszer tipikus termelési formájának, és ebből következően a nagybirtok hanyatlásában a rendszer válságát fogjuk látni ... stb.,

tehát lehetetlen elfogadnunk a családi kistermelés alapvető gazdasági szerepét, amelyet a legtöbb újabb kutatás hangsúlyoz. Képtelenek leszünk akár a legcsekélyebb magyarázatot adni az európai feudalizmus 13. századig tartó fellendülésére, és így szabad teret engedünk a legspekulatívabb interpretációknak, például a malthusianus teóriáknak... Éppen ezért a tét nem kevés.

III. A harmadik irányzat képviselői egy valódi feudális termelési módot tételeznek, és ezt kombinálják egy bizonyos termelési viszonytal és egy (a termelő erők szintjének megfelelő) termelési formával. Egyszerre vizsgálják a társadalmi és a gazdasági rendszert, illetve e feltétel alapján folytatják kutatásaikat. A termelésből, mint központi mechanizmusból kiindulva egyre többen kénytelenek fölfedezni a „feudális gazdaság” működési elveit. Elsősorban a Tőke módszereiből és nem a Kommunista Kiáltvány mérlegéből merítenek. Viszonyuk a marxizmus klasszikusaihoz természetesen nem olyan, mint az előző irányzatok esetében: a megoldást nem a feudalizmusra vonatkozó szöveggyűjteményekben keresik, akármilyen figyelemreméltóak legyenek is azok. Véleményük szerint a feudalizmus koncepciójának kidolgozása csakis további kutatások alapján lehetséges, a történelmi materializmus idevonatkozó tézisei nem megmozdíthatatlan szentenciák, amelyeket a szentségtörés veszélye nélkül nem lehet érinteni. Gondosan megőrzi viszont a termelési mód fogalmát, és alkalmazhatóságának értékeit, és óvatosan bánnak a társadalmi formáció szerintük képlékeny, nem egyszer hamis fogalmával.

A gondolkodásnak ezt a harmadik útját, mint tudjuk, a lengyel Witold Kula nyitotta meg körülbelül tíz évvel ezelőtt, s azóta olyan kiváló történészek csatlakoztak hozzá, mint Makkai László és Rodnay Hilton, hogy csak néhányat említek. Ez az út igen nehéz, ami senkit nem lep meg. A biztos tudásnak tételezett örökség megkérdőjelezése a gondolkodás egész rendjét megzavarja, és konzervatív reakciókat szül. Egy kritikai metodológia kidolgozása elkerülhetetlenül nyugtalanságot kelt, mert más területekre is kihatással lehet. Ne áltassuk magunkat: a feudalizmus meghatározása körül folyó vita nem „ártatlan”; az aktuális és főbb ideológiai és politikai ellentétek tükröződnek benne. Nem azért mondom ezt, mintha a kérdés tárgyalását a tudományos fórumról politikai fórumra akarnám terelni, de tisztában kell lennünk a tudományos vitára nehezedő kényszerűségekkel.

Még egy utolsó szót erről a harmadik irányzatról, hogy megelőzzünk bizonyos ellenvetéseket és vitákat. Ha valaki azt a célt tűzi ki maga elé, hogy kidolgozza a feudális rendszer teóriáját, annak folyamatosan egyre általánosabb modell megalkotása felé kell haladnia, a részmodellek integrálásával.

Például az európai proto-indusztrializáció elmélete, amelyet göttingai kutatók dolgoztak ki, kétségekívül jócskán hozzájárul a feudalizmus-teória kidolgozásához. Más szavakkal, mindig csak alakulófélben levő teóriáról beszélhetünk, amelynek végleges kidolgozása lehetetlen. Eszerint ilyen vagy olyan hiányosság a teóriában önmagában nem érv a teória ellen. Ugyancsak a lehető legradikálisabban véget kell vetni az „ökonomizmus” álperének. Az, hogy a feudális rendszer tárgyalásához szükséges egy gazdasági elmélet, az számomra egyáltalán nem kétséges (vagy ha valaki ezt az elvet támadni akarja, akkor tegye ezt határozottan !). Gazdasági-társadalmi törvények vagy irányzatok együttesének megfogalmazása még nem jelent „ökonomizmust”. E törvények kidolgozása egyrészt azért fontos, mert a kutatásnak ez a területe igen elmaradott, másrészt azért, mert eredményei jól felhasználhatók a feudalizmus általános történetének kutatásában. Ez elvezethet, de nem szükségszerűen vezet el az ökonomizmushoz. Ez a marxizmuson belüli régi vita (Kautsky—Lenin) nem volna ma aktuális, ha nem éledne mindig újra hamvaiból.

A legényegesebb, legalábbis azt hiszem, az alakulófélben levő modell alapkérdéseim gondolkodni, ezeket felülvizsgálni. Például: vajon a családi kis-termelés valóban sarkköve-e a feudális gazdaság épületének? Ezután meg lehet vizsgálni azt, hogy milyen következményekkel jár egy ilyen tézis...

De ez már tanulmányom további részére tartozik. Miután ebben a hosszúra nyúlt előszóban felvázoltam a feudalizmus historiográfiáján keresztül húzódó demarkációs vonalakat, szeretnék belevágni a sűrűjébe, azaz azoknak a különböző tényezőknek a vizsgálatába, amelyek a feudalizmus meghatározásában előbbre visznek bennünket.

Kezdetben Nyugat-Európára szorítkozom, s azt hiszem nem szükséges hosszasan igazolnom ezt a választást. Itt született meg a feudális rendszer, és itt érte el fejlettségének tetőfokát. Ha valóban egy új termelési móddal állunk szemben, akkor itt van a legtöbb reményünk arra, hogy kifürkesszük titkait. Azután rátérhetünk a rendszer eltérő változatainak taglalására (az európaiakat is beleértve), és koncepciónkát esetleg az egész világra kiterjeszthetjük.

I. STRUKTÚRÁK KOHERENS EGYÜTTESE

Az európai feudalizmus első megközelítési módja lehet leíró, analitikus és statikus. Egyelőre figyelmen kívül hagyjuk mindazt, ami a fejlődési logikára vonatkozik, és a magyarázat legkisebb igénye nélkül számba vesszük azo-

kat a lényeges struktúrákat, amelyek a társadalom épületét minden szinten összetartják. Egy ilyen eljárásnak az a célja, hogy megvilágítson néhány olyan egybeesést, amely a társadalmi együttes összetartó erejét, koherenciáját adja.

A. A termelés szempontjából

Három alapvető jelenség fémjelezte az európai feudalizmus születését.

1. A gazdasági súlypont vidékre került, új viszony alakult ki város és vidék között

Most nem elemezzük e jól ismert folyamat kialakulását és különböző formáit: beleillik az antik struktúrák szétesésének folyamatába. Az antik társadalmak jellegzetessége éppen a városoknak a vidék fölötti hegemoniája volt, a vidék szerepe a városi uralkodó osztály eltartására szorítkozott. A vidék kiszípolozására a városoknak a legkülönbözőbb módszerek álltak a rendelkezésére (adók, villagazdaság, piacszervezés). A városok hanyatlása már az 5. századi inváziók előtt megkezdődött, és attól kezdve jelentősen meggyorsult (innen az inváziók fontos szerepe a feudális struktúrák kialakulásában), de a folyamat még jóval tovább tartott.

Nyugat-Európában a vidék egyre nagyobb önállóságra tett szert, ami kétségkívül az agrár expanzió (amely, mint tudjuk, igen korán, már a 7. században elkezdődött) alapvető mozgatóereje volt. A vidék erőforrásait ezennél nem szívja el improduktív célokra a város (a földadó megszüntetése volt az első döntő lépés). Az a paraszt, aki remélheti, hogy a munkatöbbletből adódó termékfelesleget saját használatára megtarthatja, egészen másképpen viszonyul a munkához. Az uralkodó osztály is kénytelen ismereteit és jövedelmének egy részét a falusi gazdaságba fektetni (lásd egyházi birtok); egy új munkamegosztás, amely a kézművességet (főleg a vasmunkákat) is beilleszti a falusi gazdaságba, lehetővé teszi a szerszámok fejlődését; és végül, e különböző jelenségeket ideológiai változás kíséri, mégpedig a munka fogalmának lassú felértékelődése (a „laboratóriumok” ideológiai elismerése volt az első döntő lépés).

Nem tudjuk eléggé hangsúlyozni, hogy a vidéknek ez az „önállósulása” milyen radikális fordulatot jelentett, nemcsak az előző helyzethez, hanem a korabeli keleti társadalmakhoz viszonyítva is. Elsősorban természetesen a muzulmán világra gondolok, ahol a parasztság a lehető legelnyomottabb stá-

tusban van, megfosztva minden önálló kezdeményezés lehetőségétől, ahol a mezőgazdasági expanzió irányítása egy központositott állam kezében van (a megművelt terület kiterjesztése, az öntöző rendszer fenntartása, az adók), és ahol a mezőgazdasági válság elsősorban az adóprés szorításából keletkezik, amihez az állami bürokrácia természetes elnehezedése járul. Egyben azt is megfigyelhetjük, hogy a nyugat-európaihoz hasonló földrajzi fekvés kedvez a vidék ilyesfajta önállósodásának, mert ezeken a vidékeken nincsenek olyan technikai kényszerűségek, amelyek szélesebb együttműködést igényelnének. Azt is megfigyelhetjük, hogy Európán belül eltérő az egyes vidékek önállósági szintje. Itt is, mint sok más kérdésben, Itália közbelső helyet foglal el. A városok közreműködése a Pó-síkság megművelésében (lecsapolás, csatornázás, öntözés) sokban emlékeztet a keleti államok hasonló beavatkozásaira.

A városi béklyó levetése e rendszer egyik jellegzetessége, de nem jelenti azt, hogy a veszély egyszer és mindenkorra elmúlt. Annál is inkább, mert a „feudális gazdálkodás” expanziója együtt jár a városok új fejlődésével. A város és a vidék viszonya természeténél fogva ingatag, s már igen korán tanúi lehetünk visszahódítási kísérleteknek (főleg Itáliában). A 16. századtól kezdve azonban egyre romlik a viszony a vidék rovására, a városok egyre jobban kiterjesztik hatalmukat a földekre, a csereforgalomra és a vidéken meghonosodott kézműiparra. Mindez nem mond ellent előbbi megállapításunknak: a város és a vidék viszonyának romlása a feudális struktúrák sorvadásának kifejeződése.

2. A termelő erők forradalma

Ebben a jól ismert témakörben szorítkozzunk a lényegre. Az új társadalmi és politikai struktúrák megjelenését valódi technológiai forradalom kísérte. Ez a forradalom több részből áll: energetikai fejlődés (hidraulikus és állati energia), a szűkebb értelemben vett szerszámok fejlődése (a vaseke és a vasszerszámok elterjedése) és végül a mezőgazdasági eljárás fejlődése (nevezetesen a háromnyomásos gazdálkodás kialakulása). A technológiai forradalommal kapcsolatban a következő megfigyeléseket tehetjük:

a. a technológiai forradalom koherens fejlődési sorozatot alkot, mivel egyik részfejlődés sem választható el a másiktól (az eke elválaszthatatlan a fogatolás új módjától, a malom nélkülözhetetlen a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez, a háromnyomásos gazdálkodás a lovak növekvő szerepével van összefüggésben...).

b. a fejlődés elválaszthatatlan az új társadalmi struktúráktól. A malom

elterjedése például nem képzelhető el a nagybirtokok elterjedése nélkül (a malmok építéséhez a folyók ellenőrzésére van szükség, mégpedig elég nagy területen), a földesúri haszonvételek pedig az anyagi megtérülés lehetőségét teremtették meg.

c. a technológiai forradalom jelentős előrelépést jelent az antik gazdasághoz és a többi eurázsiai területek gazdaságához képest. (Nem térek ki most arra, hogy ez a forradalom sokkal előbb megindult, mint hinnénk, már a Karoling korszaktól kezdve éreztette hatását.)

A felsorolt három ok miatt a technológiai forradalomban az új rendszer egyik jellegzetes struktúráját kell látnunk. Ez tette lehetővé a mezőgazdaság döntő előrelépését, a jelentékeny termékfelesleg viszont a városok megújulásához járult hozzá. Felhozhatjuk ellenérvként, hogy az eke és a háromnyomásos gazdálkodás előnyeit nem élvezhette egész Európa. Ez igaz. A Földközi-tenger partvidéke nem ugyanezt az utat követi. A klíma kényszerítő ereje sokat nyom a latba, akár a vízimalom, akár a zabtermesztés elterjedésének akadályaként. De technikai haladás itt is van, csak különleges formát ölt, például a teraszos földművelés, a vízgazdálkodás, a termőföldek átszervezése (incastellamento). Az energetikai hátrányt itt a „savoir-faire”, a technológiai ügyesség fejlődése pótolja. Létezik hát különbség, de ez inkább szintkülönbség, mint természetbeni különbség; különbözőség inkább, nem ellentét. Még egyszer hangsúlyoznám, hogy a változás erővonalai hol erősebbek, hol gyengébbek, sőt azt is merném mondani, hogy az egész változásnak van „központja” és „perifériája”.

3. A családi kistermelés hegemoniája

Olyan témához érkeztünk, amely dolgozatom egyik érzékeny pontja. A kistermelést előtérbe állítva szembekerülök azzal a gyakori elképzeléssel, amely a feudalizmust a jobbágyi robottal művelt földesúri nagybirtokokhoz kapcsolja. Ez a kép annál is szívósabb, mivel ez a termelési forma, mint „második jobbágyság”, Kelet-Európában sokáig tartott. De ez az elképzelés nem csak kiigazításra szorul, hanem úgy tűnik, visszajára fordítandó: a feudalizmus az a társadalmi rendszer, amelyben a családi kistermelés a legmagasabb színvonalat érte el a mezőgazdaságban és a kézműiparban egyaránt. A feudalizmus gazdasági és demográfiai expanziójának is ebben keresendő legerősebb rugója. Ezért a kérdést közelebbről meg kell vizsgálni.

a. Lássuk először a meghatározást. Kistermelésen vagy gazdaságon olyan termelési egységet értek, amely általában egy család termelőerején

alapul, és amelynek termékei a család fennmaradását biztosítják. Abban különbözik a nagytermelés különböző formáitól (rabszolgatartó vagy jobbágyokat robotoltató nagybirtok, bérmunkásokat foglalkoztató kapitalista nagybirtok), hogy a termelő többé-kevésbé teljes mértékben ura a termelési folyamatnak. A hegemonia azonban nem jelent kizárólagosságot. A feudális gazdálkodás szövetében a kisbirtok mindig a nagybirtok mellett, sőt a nagybirtok társadalmi függőségében létezik! A termelés kétféle formája között bonyolult viszony szövődik, egymással versenyben állnak és kiegészítik egymást. A nagybirtok egyszerre segíti és akadályozza a paraszti gazdálkodást. Segíti közhasználatú felszerelésével (sütőkemence, malom) a parasztok számára saját gazdálkodásukban hasznosítható termelőerőket szabadítva fel, ugyanakkor viszont a különböző szolgáltatások (munkában, természetben és pénzben) fő akadályai a kisbirtok „reprodukciónak”. Végül konkurenciát is jelentenek egymás számára, mivel mindkettő (még ha egyenlőtlenül is) bekapcsolódik a mezőgazdasági termékek piacába, s így az ármechanizmus hatása alá kerül. A versenyben a kisbirtokos termelés két fő ütőkártyával rendelkezik. Az első technikai jellegű: a termelési folyamat feletti uralom és a szabad munka jobban kedvez az új technikai eljárások befogadásának, mint a nagybirtokokon folyó robot, kényszermunka; ezenkívül a termelés méreteinek kiszélesítése (egy ekefogat által megmunkálható földterületen túl) nem jelent új, eredeti munkamegosztást, ami terméktöbblet forrása lehetne, egyszerűen csak több ekefogat egymásmellé helyezésére vezet. Más szóval, hogy marxista szóhasználatlal éljünk, a kistermelés formája megfelel a termelő erők adott színvonalának, vagy még egyszerűbben, a kisbirtokos termelés fejlődése a legszorosabb dialektikus kapcsolatban van a fent vizsgált technológiai fejlődéssel. A másik ütőkártya gazdasági természetű. A kisbirtok kedvezőbb helyzetben van, mint a bérmunkásokat alkalmazó nagybirtok: olyan termelési egység, mely minimálisra csökkenti a működési költségeit, hiszen itt majdnem kizárólag családi munkaerőt használnak.

Még egy utolsó szót a meghatározásról. A „családi kistermelés”-ről bizonyos szempontból kétes absztrakcióból kiindulva beszélünk, hiszen e fogalom két különböző és egymást kiegészítő realitást takar. Jelenti egyrészt a földműves gazdaságát, amelyre három dolog jellemző (ekefogat megléte, olyan földterület, amely lehetővé teszi az ekefogat eltartását és teljes kihasználását, a gazdaság vezetésére alkalmassá tevő szaktudás), másrészt pedig a zsellérét, amely e három feltétel egyikének sem felel meg. A két réteg komplementaritása jól ismert: nem képzelhető el gazda zsellér nélkül és fordítva. A szakmunkás és a segédmunkás közötti munkamegosztás talán az egyik leg-

eredetibb és legmélyebb jellegzetessége a feudális társadalmaknak, amely a városokra és a vidékre egyaránt kihat. A paraszti kettősség, amely már a Karoling összeírásokban feltűnik, bár jogi formák álcázzák (a manse libre és a manse servile ellentéte), a technikai haladás következtében egyre tisztábban jelenik meg (nehéz ekefogat). A két csoport közötti növekvő távolság súlyosan érintette a középkori nő helyzetét, minthogy a női munka általában a segédmunkák közé tartozott. Igaz, hogy szükségképpen itt is feltűnnek regionális különbségek: természetesen kisebb a két réteg közötti távolság a mediterrán vidékeken, ahol megmaradt a könnyű ekefogat (a túrókét használták), és ahol a gyümölcs-, illetve szőlőtermelés nivellálja a paraszti társadalmat. Ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy a paraszti társadalom kettősségében a feudalizmus strukturális jellegzetességét lássuk. Mint később látni fogjuk, e kettősség figyelembevétele nélkülözhetetlen a rendszer gazdasági dinamizmusának megértéséhez, mivel a munka termelékenységének hosszú távon való ingadozása a két csoport (az egyik állati, a másik kizárólag emberi energiát alkalmaz) létszámának ingadozásán keresztül jelenik meg. A társadalmi dinamika megértéséhez is nélkülözhetetlen, mivel ezen a kettősségen alapul a bipolarizáció és a kiegyenlítődés váltakozása, és a feudális strukturák szívébe ágyazva ebben a kettősségben rejlik a munkaerő és a termelő eszközök későbbi szétválásának csírája, azaz a kapitalizmus csírája. E kettősség azonban nem szünteti meg a paraszti osztály egységét, minthogy a parasztagazdaság a rendszer gerince, a technikai ismeretek kidolgozásának és átadásának helye, s gazdasági és demográfiai szempontból egyaránt a paraszti „újratermelés” centruma.

b. Mindezek után mit jelent a kistermelés „hegemóniája”?

Elsősorban, a legszigorúbban vett gazdasági értelemben, azt jelenti, hogy a paraszti kisbirtokos termelés elsőpró túlsúllyal bír a termelés egészében. Igaz, hogy ez az arány térben és időben változik.

Térben. A nagybirtok és a kisbirtok földrajzi megoszlása bizonyos állandóságot mutat: ott marad fenn a nagybirtok, ahol a kereskedelmi lehetőségek a legkedvezőbbek (nagyvárosok közelében, a nagy utak és folyók mentén), de később a kétféle termelési forma térben szétválik. Kelet- és Dél-Európában a robot másodszori térnyerése következtében konzerválódik és terjeszkedik a nagybirtok, míg a sűrű Európa szívében éppen ellenkezőleg, a nagybirtok pozíciója egyre gyengül.

Időben. A kistermelés és a nagybirtok egymás közötti viszonya is változik a hosszútávú konjunkturális ingadozásokkal, mivel ezek az ingadozások kihatással vannak az árak és bérek mozgására. A magas mezőgazdasági

árak és az alacsony munkabérek egybeesése (13. és 14. század) kedvez a bér-munka terjedésének, azaz a nagybirtokos gazdálkodásnak, míg az ellentétes gazdasági mozgás a kistermelést szilárdítja meg.

Ezekről az ingadozásokról függetlenül, a középkor folyamán a paraszti gazdaság viszonylagos jelentősége kétségtelenül növekedett. Anélkül, hogy a római kolonátusig visszamennénk, amely ezt az irányzatot megnyitotta, emlékezzünk vissza, hogy az első agrár expanzió (7–8. század) a parasztság saját kezdeményezésére indult meg, mint ahogy ez Latium és Katalónia esetében fényesen bebizonyosodott. Az új földek tömeges feltörése azután megerősítette a paraszti szektort, annál is inkább, mert ugyanabban az időben megkezdődött a földesúri saját gazdaságok csökkenése. Számadatokkal illusztrálva, a 13. század végére, eléggé nagy területre kiterjedően, a földesúri saját kezelésű földekről származó gabona mennyisége csak ritkán haladja meg az össztermelés 5–10 %-át.

Másodsorban, a családi kistermelés hegemoniájának titka abban rejlik, hogy ez a reprodukció legfontosabb helye. Ez áll az erős uradalmi vázzal rendelkező struktúrák esetében is. W. Kula igen jól bebizonyította ezt a „második jobbágyság” Lengyelországa esetében, ahol a parasztgazdaságnak nemcsak saját munkaerejét kell újratermelnie, hanem azokat az ekefogatókat is, amelyek a földesúr földjét művelik. Éppen ezért a falusi gazdaság egészsége e parányi termelési sejtek életképességétől függ, amelyeknek a különböző adók után is képesnek kell lenniük a vetőmag és a felszerelés fenntartására, valamint saját fogyasztásuk megfelelő szinten tartására. Itt kell keresnünk másodsorban a „feudális” gazdasági növekedés (vagy sorvadás) működési elveit.

Harmadsorban, a kistermelés hegemoniája azoknak a társadalmi feltételeknek az összességén keresztül jelenik meg, amelyek támogatják és védik.

Megjelenik a családszerkezetben, ahol a kiscsalád az uralkodó. Majdnem kizárólag csak kiscsaládokat találunk a gazdaság fejlett szektoraiban, a nagycsaládok marginális zónákba szorulnak.

Megjelenik a falusi struktúrákban: a középkori faluközösség a kistermelők szövetsége. Társadalmi védelmet nyújt a parasztoknak a földesúrral szemben, s ugyanakkor beleilleszti a parasztokat a társadalmi-politikai felépítménybe (lásd későbbi szerepüket az állami adóztatásban). És a faluközösség mindenekelőtt gazdasági támogatásban részesíti a parasztokat, egyrészt azáltal, hogy rendelkezésükre bocsát bizonyos természeti kincseket (közös legelő és erdőhasználat), másrészt azáltal, hogy szervezi együttműkö-

désüket. Megvédi a kistermelőket a konkurrencia veszélyétől (ugyanazt a szerepet tölti be, mint a céhek a kézművesek esetében), azzal, hogy minden technikai újításnak ellenáll bizonyos szolgáltatások által (ugarlegelő). A faluközösség anélkül, hogy ellentmondásba kerülne a termelés individuális jellegével, a termelést biztosító, szabályozó struktúrává válik. Ilymódon a faluközösség is a feudalizmus egyik tipikus struktúrája.

És végül, a mentális struktúrákban, azzal a tanítással és morális magatartással, amelyet az egyház nem szűnt meg hirdetni: ellenséges hozzáállás a felhalmozás, a *cupiditas*, az újítás minden eszméjéhez, és mindahhoz, ami az isteni eredetű rendet megváltoztatná; mindenekfelett pedig a családi önfenntartás eszményének a rendszer alapvető gazdasági magatartásszabályának meggyökereztetése. Ez a mentalitás ugyanazt a szerepet tölti be a feudalizmusban, mint a profité a kapitalizmusban, vagyis ez a gazdasági tevékenység motorja.

c. Feudalizmus és „paraszti termelési mód”

Mindaz amit itt elmondtunk a paraszti gazdaság központi szerepéről, arra indíthatna, hogy Csajanov definíciója nyomán a rendszerre a „paraszi termelési mód” koncepciót alkalmazzuk, mint ahogy ezt sok történész teszi is. Ezt tulajdonította nekem is H. Mendras falukutató szociológus a *Revue française de Sociologie* című folyóiratban (1979), amit én a leghatározottabban visszautasítottam. Az bizonyos, hogy az imént leírt rendszer magán viseli a „parasztgazdaság” vagy a „paraszi kistermelés” vonásait (magába foglalva technikát, bizonyos munkamegosztást és viselkedési szabályokat) és hogy ezeket más társadalmakban is megfigyelhetjük, nemcsak a középkori nyugat-európai feudalizmus esetében. De vajon elég-e ez ahhoz a megállapításhoz — mint ahogyan H. Mendras is állítja —, hogy a paraszti kistermelés meglehetősen önálló együttest alkot, amelyik különbség nélkül kapcsolódik más együttesekhez (kereskedő társadalmak, kapitalizmus, szocializmus)? Bizonyára nem. A középkori társadalomban a paraszti kistermelés a feudális termelési viszonyokba ágyazódik, s ezt a kapcsolatot, a középkori struktúráknak ezt az egységét nem lehet csonkítás nélkül megbontani. A feudális társadalom dinamikája nem az elszigetelt értelemben vett kistermelésből ered, hanem éppen egy termelési forma meg egy termelési viszony kapcsolatából. Annál is fontosabb ezt hangsúlyozni, mivel a „paraszi termelési mód” teóriája hallgatólagosan ott rejlik több munkában (például F. Braudel új szintézisében), amelyek egy mozdulatlan, történelem nélküli, a „befoglaló társadalomtól” majdnem teljesen független paraszti realitást festenek le. Ez semmi-re sem áll kevésbé, mint a középkori parasztságra.

B. A termelési viszonyok szempontjából

A termelés társadalmi viszonyainak jellemzése kevésbé vitatott kérdés, úgyhogy erre csak röviden térünk ki. A társadalmi viszonyokat meghatározó intézményes keret természetesen a földesúr uradalma, úgy is mint földbirtok és úgy is mint politikai hatalom. De vajon az intézmény mögött melyek a feudalizmus tényleges társadalmi viszonyai?

I. A nagybirtok rendszere

Nézzük először a feudalizmus kialakulását: a feudális rendszer a földbirtokos arisztokrácia (egyházi és katonai) és a kisbirtokos szabad parasztok közötti sok évszázados harc eredményeképpen jött létre. A harc hevesességét csak tartóssága múlta felül. A küzdelem már a germán invázió idején elkezdődött, folytatódott a római állam szétbomlásával, s egészen a 11. századig tartott, míg végül elvezetett a földesúri váruadalma és a banalitás kialakulásához. A nagybirtok, feudális uradalom formájában, akkor vetette ki hálóját a föld egészére, s csak az allódiális földek kisebb-nagyobb kiterjedésű maradványait hullajtotta el.

E fontos tény tisztázása után két megállapítás szükséges:

a. A nagybirtokok kialakulási folyamata nem ragadható meg kizárólag „gazdasági” terminusokkal. Egy tágabb értelemben vett társadalmi jelenségről van szó, egy társadalmi osztály felemelkedéséről, ami politikai, ideológiai aspektusokat éppenúgy magába foglal, mint gazdaságiakat. Tehát inkább „hatalmasok” felemelkedéséről kell beszélni, értve ez alatt azt, hogy a hatalom a földből származik, a föld koncentrációja viszont a hatalomból.

b. A legfontosabb kérdés az, hogy miképpen zajlott le ez a folyamat Nyugat-Európában, azaz hogyan jutottak a „hatalmasok” teljes győzelemre. Túlságosan erős az az irányzat, amely ebben egy társadalmi mechanizmus elkerülhetetlen eredményét látja, és minden további magyarázatot feleslegesnek tart. Pedig megfigyelhetjük, hogy a szabad parasztság – ott ahol tisztán látható (Katalónia, Maconnais) – zárt osztályt alkotott a 10. században; de ami a legfontosabb: ebben a kérdésben a komparatív történettudományhoz kell folyamodnunk, mivel a „hatalmasok” és a „gyengék” közötti harc színtere sokkal szélesebb. Ez alkotja egyidejűleg a bizánci történelem szövedékét, s letompított visszhangja messze keleten is hallható. Ha a nyugati jellegzeteségeket az általános folyamaton belül vizsgáljuk, talán fényt deríthetünk a feudalizmus természetére.

Vizsgálódásunk során gondolatmenetünket három fejezetre oszthatjuk:

Elsőként politikai aspektusból

Az elsődleges adottság a római birodalomtól örökölt politikai struktúrák (részleges és egyenlőtlen) szétesése. Egy olyan hatalmas bürokratikus állam hullott szét, amelynek a működése a földadón alapult, tehát létezésének előfeltétele egy tulajdonos paraszti osztály volt. Máshol (Bizánc, Iszlám), a régi politikai struktúrák fenntartása vagy megújítása volt a „hatalmasok” előretörésének legfőbb akadálya, mint ahogy azt a macedón császárok földbirtoklást szabályozó törvényei is mutatják. Más szóval, a feudalizmus kialakulásának folyamata is fékezve volt és sokkal szűkebb keretek közé szorult. Nyugaton az 5. században döntő változás történt, mivel az állami béklyó levetése, mint láttuk, nemcsak a paraszti kezdeményezésnek nyitott teret (az adók megszüntetése), hanem a hatalmasok étvágját is felcsigázta, mivel ettől kezdve ők alkották az uralkodó osztályt, ők tartották ellenőrzésük alatt azt, ami még fennmaradt a közintézményekből (igazságszolgáltatás, hadsereg).

A második adottság: a következő időszakban (a Karoling kor végéig) az uralkodó osztály az „állammal” ellentmondásos viszonyban áll. Egyrészt segítségül hívja ezt a hatalmi apparátust a parasztság, mint társadalmi akadály ellen folytatott harcában, másrészt viszont zavarja a közintézmények fenntartása, amennyiben ezekben a parasztok is közreműködnek, s ennek következtében ezek az intézmények hátráltatják a mások felett gyakorolt magánhatalom korlátlan kibontakozását. Vagyis, az új hűbériség már ellenőrzi az államot, de az állam még nem a feudális állam, ez még nem az az új típusú állam, amely a hűbériség igényeihez igazodik. Ahhoz, hogy ez utóbbi létrejöhessen, a régi közintézményeknek teljesen szét kellett esniük, ezért nyúlt olyan hosszúra az a korszak, amelyet én nem a feudalizmusba való „átmenet”, hanem a feudalizmus „kiépítése” korszakának neveznék.

A harmadik adottság: kvantitatív politikai változás akkor történik, amikor a hűbériség képes a területi bíróságokat saját igazságszolgáltatásával helyettesíteni, mikor képes kivívni a fegyverek monopóliumát, s végül, mikor maga képes adót szedni. Az utolsó paraszti ellenállást elsöprik, és a nagybirtokos rendszer megszilárdul. A legalapvetőbb jellegzetessége ennek a „feudális államnak” az, hogy közvetlen egyenes hatalmat gyakorol, amelyet a kizsákmányolókra ruház át, akik ezt a kizsákmányoltak felett gyakorolják. Kiváltságos szerve a földesuraság és a vár. A feudális-vazallusi intézmény

csak felső váz, amely arra jó, hogy fenntartsa az uralkodó osztály és az állam kohézióját, amelyek teoretikus egysége a monarchia elvében jelenik meg. A feudalizmus politikai genezisének e túlságosan is futólagos felidézése alapján levonnék néhány következtetést.

1. Létezik feudális állam (a szó marxista értelmében), s ez a 11. század táján jön létre és a rendszer záróköve. Nemcsak a nagybirtok győzelmét biztosította, hanem a parasztság évszázadok óta tartó erőfeszítéseit is levezette. Latium példája ebben a vonatkozásban igen látványos: a lakosság átcsoportosulása, a föld újrafelosztása. Ismételjük meg, az állam a földesúrnak az emberei felett gyakorolt közvetlen hatalmaként definiálódik.

2. Óvakodnunk kell attól, hogy a feudális államot állítólág szétदारboltságával vagy decentralizációval jellemezzük... Igaz ugyan, hogy Észak-Franciaország a 10. században ilyen képet nyújt, de ez csak ennek az államnak sajátos történelmi formája, amelyet kialakulásának feltételei szabnak meg. A már kialakult feudális állam (*grosso modo*: a hűbéri rendszer) képes beilleszkedni más, egészen centralizált politikai struktúrákba (így például Angliában vagy Szicíliában).

3. A feudális állam kiválóan illeszkedik a feudalizmus anyagi alapjához, azaz a kistermelés fellendüléséhez, és azokhoz a centrifugális erőkhöz, amelyeket ez a fellendülés kiváltott. Ebben a vonatkozásban azt is mondhatjuk, hogy a feudális állam a termelési viszonyok szintjén funkcionál.

Továbbá ideológiai aspektusból

A földbirtokos arisztokrácia, a „hatalmasok” hatalomra jutása nemcsak hosszú politikai folyamat, hanem ezzel párhuzamosan, egy hosszú ideológiai folyamat eredménye volt. Nem időzöm e folyamat különböző formáinál, hiszen ezek amúgy is jól ismertek: először a vidék megtérítése, azután a kolostoroktól támogatott falusi plébánia-hálózat kiépítése, s végül, a három részre tagolt társadalom ideológiai sémájának kidolgozása, amely ugyanolyan jelentős szerepet játszott a feudalizmusban, mint a liberalizmus ideológiája a kapitalizmusban.

Ennek az ideológiai tényezőnek döntő szerepe a feudalizmus kialakulásában kétségbevonhatatlan. Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, elegendő megfigyelnünk, hogy miképpen segítik elő a szerzetesek a földbirtok koncentrációját azzal, hogy a hívők lelki üdvéért földadományokat követelnek. A falu új politikai keretének kialakulása is nehezen képzelhető el az egyház

térületi szervezete nélkül. Az ideológiai feltételek létrejöttének lassúsága magyarázza a feudalizmus kialakulásának elhúzódását.

Nem kevésbé alapvető az ideológia későbbi szerepe. Az egyház adja a nyugati feudalizmus ideológiai és intézményes egységét, ugyancsak az egyház igazolja a feudalizmus terjeszkedését a kereszteshadjáratok eszméjével, és mindenekelőtt vállalja a belső rend éber őrének szerepét. Mindez elegendő jogcím ahhoz, hogy az ideológiát a feudalizmus struktúrájának integráns részeként tekintsük. Az egyházat azonban nem tekinthetjük az osztályviszonyoktól független intézménynek, illetve vallási alakulatnak. Hiszen az egyház éppen azért játszik olyan kivételes szerepet a feudalizmusban, mert már a barbár kor hajnalán szoros kapcsolat alakult ki a szenátori arisztokráciából rekrutálódott felső papság és a hódító katonai arisztokrácia között. Szem elől téveszteni ezt a kapcsolatot annyit jelent, mint tagadni a hatalmasok csoportjának egységét, akiknek sikerült egyszerre kézbevenni a földet, a hatalmat és a szellemi irányítást.

II. A telki birtok rendszere

Az imént idéztük fel a termelési viszonyok elsődleges ismertetőjegyét; a föld feletti tulajdont (nagybirtok) és az ezzel járó hatalmat. Ez nem választható el a második ismertetőjegytől, amely éppen annyira jellemzi a feudális struktúrákat, mint az előző: a telki birtok rendszere. Ez a csírájában már a római korban élő intézmény (colonatus), különböző jogi formák között az érett középkorban bontakozott ki. A föld feletti jogok megoszlottak a tulajdonos és a birtokos között. A földhöz való jognak tulajdonos és birtokos közötti különös megoszlásával kapcsolatban három megállapításra szorítkozunk.

a. Ez a föld birtoklásának az a jogi formája, amely a legjobban megfelel a kistermelés igényeinek, s ennek következtében nagy lendületet adott a kistermelés fejlődésének. Egyedül ez az ugyanis, ami garantálja a termelő és a legfontosabb termelőeszköz (a föld) közötti kapcsolat szilárdságát és állandóságát, márpedig ez a paraszti tevékenység egyik legfőbb buzdítója. A kijelentés csak látszólag paradox. Látnunk kell ugyanis, hogy a középkori parasztság számára a szabad allódiális birtoklás sokkal bizonytalanabb uralmat jelentett a föld felett. Az allódiomot sokfelől fenyegette az elidegenítés állandó veszélye: egyrészt birtokosának többé-kevésbé állandó gazdasági gyengesége miatt, másrészt a hatalmasok társadalmi nyomása miatt (akik katonai és jogi eszközök arzenáljával rendelkeztek megszerzésére), harmadsorban a

fennmaradó közintézmények nyomása (nevezetesen katonai kötelezettségek) miatt, nem is beszélve az egyház nyomasztó hatalmáról. Ezzel szemben a telki birtok az, amelytől csak kivételes esetben fosztanak meg családokat. A családi kistermelés és a telki birtok tehát elválaszthatatlan párost alkot, a kettő kölcsönösen erősíti egymást, a technikai, jogi és társadalmi tényezők állandó összeszővődése révén.

b. A telki birtoklás elterjedésének figyelembe vétele nélkül nem érthetjük meg a nagybirtok általánossá válását. Kétségtelen, hogy a nagybirtok másfajta termelési formákra is támaszkodhat. Ilyen volt például a rabszolgamunka alkalmazása az uradalmakban, s ez még hosszú ideig tartott. De ez a rendszer, amelyet már a rómaiak sem tudtak fenntartani, részben a termelőerők fejlődése, részben pedig az osztályharc miatt, hogyan foglalhatott volna el más, mint marginális helyet azután, hogy eltűnt az az erős központi hatalom, amely biztosítani tudta a rabszolga utánpótlást, és el tudta fogni a szökevényeket.

c. A hűbéri birtok a feudalizmusnak annyira lényeges eleme, hogy hanyatlása a rendszer megingásának egyik legaktívabb tényezője lesz. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, mikor (a 16. században) a szolgáltatások csökkenése miatt a telki birtok státusa egyre inkább közelít a teljes jogú földtulajdon státusához. A föld ekkor a piac uralma alá kerül, és ki van téve viszontagságainak: létrejönnek a munkaerő és a termelőeszköz szétválásának feltételei (amelyeknek szoros egysége a feudalizmus alapját képezi), s ez megnyitja az utat a kapitalizmus felé.

III. A gazdaságon kívüli kényszer fogalmáról

A feudális társadalom két alapvető rétege, a földbirtokos arisztokrácia és a telkeikre helyezett kistermelők közötti viszonyt gyakran szokás a „gazdaságon kívüli kényszer” fogalmával jellemezni. A kifejezés talán vitatható, mivel megkülönbözteti a „gazdaságit” és a gazdaságon kívülit, s ez a megkülönböztetés a középkori társadalmakra vonatkoztatva homályosabb, mint manapság. A magam részéről azonban nem vetném el túl gyorsan, mert a földesúr nem kizárólag földvagyonára alapozza az emberei feletti hatalmát. Egy másik erőforrás is a rendelkezésére áll, amelyet az előbb próbáltam „feudális állam”-nak definiálni, a hűbérúr–várúr bíráskodási, katonai és adóztató előjogairól beszélve, s ezek nagyon is egy intézményesített hatalom kifejeződései. Továbbra is igaz, hogy ez a kényszer nem tekinthető kizárólag „gazdaságon kívülinek”. Talán helyesebb volna, ha „közvetlen hatalomról” beszél-

nénk, amelyet a földesúr gyakorol a tőle függő parasztok fölött. Mindenesetre ez a hatalom a feudális struktúrák szívében helyezkedik el, s egyben ez a struktúrák legtörekenyebb eleme. A földesúri birtokon belül a parasztok növekvő gazdasági szerepe egyre inkább parazita jelleget kölcsönöz a földesuraságnak, és aláássa tekintélyének alapjait. Más társadalmi csoportok és hatalmak felemelkedése (a városokban) szintén hozzájárult a földesúri hatalom hanyatlásához. Ennek következtében a feudális állam helyi szervei (a földesuraságok) veszítenek jelentőségükből és hatékonyságukból, s átadják helyüket az egyre növekvő királyi vagy fejedelmi hatalmaknak. A feudális rendszer tehát egy intézményfejlődés hordozója, mely afelé tart, hogy helyreállítsa az állam központi szerveit, de nem képes kiegyenlíteni a helyi szervek meggyengülését, amelyeknek láttuk, milyen lényeges szerepe volt a termelési viszonyokban. Ez a rendszer egyik legfőbb ellentmondása.

Végkövetkeztetés

I. A nyugat-európai feudalizmust a termelés és a termelési viszonyok szintjén olyan struktúrák koherens egybekapcsolódásának láttuk, amelyek nagy része már az 5. és 10. század között kiépült, és amelyek végleges kialakulása a 11. század folyamán következett be.

Ezek a struktúrák túlságosan összefüggőek ahhoz, hogy kapcsolatukat esetlegesnek tekinthessük. Éppen ezért el kell vetnünk minden olyan jellegű meghatározást, mint: feudalizmus = földesúri birtok + hűbériség, mert az efféle meghatározás pusztán intézményes természetű, és egyáltalán nem világít rá az egész egységre.

A termelési mód termékeny koncepciójára támaszkova kell megkísérelni a feudalizmus egységesítő és mélyebb valóságának megragadását.

A termelés szintjén a központi tény a különböző technikai vívmányokon alapuló kistermelés fellendülése és az új földbirtoklási viszony.

A termelési viszonyok szintjén a központi tény az, hogy a feudális uralkodó osztály megszerzi és biztosítja a föld és az emberek fölötti hatalmat, ami lehetővé teszi, hogy a maga javára vonja el a paraszti munka gyümölcsét.

Ezért, első megközelítésben a feudalizmust a földbirtokos arisztokrácia közvetlen hatalma alatt álló kistermelők társadalmának tartom, vagy még tömörebben: kistermelés plusz nagybirtok.

II. A fejlődés logikája

Idáig a feudalizmust két alapvető osztály köré szerveződött társadalmi rendszernek mondtuk, és többé-kevésbé statikus struktúráként fogtuk fel. Most dinamikájában kell szemügyre vennünk. Hogy dinamikájának rugója végsősorban az osztályharc, ez előttem (mint marxista történész előtt) nem kétséges. Az osztályharc a termelési viszonyokban gyökerezik: a parasztot gazdasági viselkedésének szabálya (családi önfenntartás) arra ösztönzi, hogy a szolgáltatás mennyiségét a minimálisra csökkentse, s így saját termelésének minél nagyobb hányadát tudja családi fogyasztásra, és az „újratermeléshez” szükséges „beruházásra” fordítani; a földesúr ezzel szemben, ugyanolyan szabálynak engedelmeskedve (az ő esetében a rang fenntartásáról van szó), nyomást gyakorol, hogy jövedelme általános szintjét fenntartsa. E két ellentétes törekvés állandó feszültséget eredményez.

De túl kell lépni az első megfigyeléseken: vajon az osztályharc önállóan és teljesen kiszámíthatatlanul működik, vagy pedig a rendszer struktúráiba írott, mély és objektív tendenciákhoz illeszkedik, vagy ha jobban tetszik, a fejlődés belső logikájában gyökerezik? Ez volna módszertani hipotézisem. A kérdés megválaszolása azonban nagyobb tudományos vizsgáldást igényel, és be kell ismernünk, hogy e vizsgálat még nagyon kezdeti szakaszban van. Ennek ellenére megkísérlem a lehető legrövidebben vázolni a kérdést.

A. A növekedés új logikája

1. Az újratermelés jellemzői

Ahhoz, hogy megértsük a feudális rendszer sajátos jellemvonásait a termelésben és a cserében, a központi mechanizmusból, az újratermelésből kell kiindulnunk, és ennek különböző jellegzetességeit kell vizsgálnunk.

a. az újratermelés majdnem kizárólag a paraszti gazdaság alapsejtjén belül történik, elentétben a rabszolgatartó társadalmakkal (ahol a rabszolgák nagytömegű beszerzése okoz problémát).

b. Az újratermelés (amelynek W. Kula állította fel a modelljét) bővülését (azaz előrehaladását egy bővebb termelés irányába) csak a szolgáltatások rátájának csökkenő tendenciája segítheti elő, nagyobb részt hagyva a parasztok saját fogyasztására (a demográfiai növekedés tényezője) és a beruházásra (a termelés növekedésének tényezője). Úgy vélem, hogy ez történt a középkor első növekedési szakaszában az állami adóprés szorításának lazu-

lása következtében, majd újra a központi időszakban (a termőterület nagy kiterjesztése idején) a földesúri terhek fokozatos enyhülése következtében, ami egyrészt bizonyára a parasztok nyomására következett be, másrészt viszont azért, mert a parasztság egyre kiváltságosabb helyzetbe került a termelés folyamatán belül (a folyamat urává lett).

c. A „bővített újratermelés” tendenciái akkor tudnak kibontakozni, ha a földesúri adó mennyiségére nem hat az adó rátájának csökkenése, mivel ennek közvetlen hatását bőven kiegyenlíti a termelés fellendülése. Ezt a jelenséget példázza a földesúr részvétele a szűzföldek feltörésében, és a parasztoknak engedett kiváltságos státus. Így a két társadalmi réteg tevékenysége összeszővődik, ami a föld egyre teljesebb kihasználásához, és folytonos demográfiai növekedéshez vezet.

Feltartóztatja vagy visszafordítja viszont ezeket a tendenciákat, ha a földesúri osztály politikai eszközökkel kikényszeríti a szolgáltatási ráta növekedését (ld. a 14. és 15. századra kidolgozott modellemt, amelyben a mezőgazdasági válságot a királyi adóztatás bevezetéséhez kötöm).

d. Ez a fajta „újratermelés” extenzív növekedést eredményez, ami azt jelenti, hogy új családi termelőegységek szaporodnak térben, viszonylag állandó technikai színvonalon. A termelésnek ez az expanziója azonban egyre kedvezőtlenebb körülmények között zajlik (a marginális földek romló termékenysége, távolság), úgyhogy a mezőgazdasági termékek bővülését a mezőgazdasági munka termelékenységének csökkenése kíséri. Minden bizonnyal ebben kell látnunk a kistermelés e rendszerének egyik legerősebb korlátozottságát.

2. A feudális gazdaságpolitikájához

Kezdetben volt egyfajta „újratermelés”: ez azt jelenti, hogy a „középkori gazdaság” nem olyan kategória, amely általános terminusokkal elemezhető, hanem olyan meghatározott korlátoknak van alávetve, amelyek éppen ennek az újratermelésnek a természetéből fakadnak, s kétségtelenül ezek alakítják ki jellegzetes arculatát. A kutatásnak e széles mezején még csak az első lépéseket tették meg. Szorítkozzunk hát az első néhány nyom követésére.

a. Feudális gazdaság és demográfia

Az extenzív növekedés e rendszerében a demográfia minden fejlődési folyamat középpontjában van. Döntő szerepének elismerése még nem jelenti

azt, hogy engedtünk volna egy malthusiánus kísértésnek, csak egyszerűen számbavettük a rendszer sajátosságát.

A részletek taglalása nélkül (a téma részletesebb kifejtést nyert a demográfia és termelési mód kérdését tárgyaló 1978-as mexikói konferencián) fogadjuk el azt a hipotézist, hogy létezik egy „feudális demográfiai rend”, amely működésével végigkísérte a középkori nagy gazdasági növekedést. E demográfiai rend lényegi sajátosságai: a termékenység viszonylagos állandósága, valamint a házassodás alkalmazkodása a halandóság változásaihoz a házasságkötési életkor változtatásával. A házasságkötési és a halálozási életkor közötti összefüggés nem véletlenszerű. A családi kistermelés rendszerével függ össze, amelyben a szülők eltűnése a feltétele a gyermekek szó szerinti értelemben való „házassodásának”.

E szabályozó tényezők ellenére (amelyek hatása egyébként többé-kevésbé lassú) a demográfia őriz egy bizonyos önállóságot. Így sem a termelés lelassulása, sem az ebből következő pauperizmus, sem a halálozási arányszám növekedése nem tudta megakadályozni a 13. század végi demográfiai növekedést. Ebből származott a népesség és az erőforrások közötti olló, amely malthusiánus elképzelés lenne, ha nem ügyelnénk arra, hogy a jelenséget a feudális valóságba ágyazva vizsgáljuk. Az egyensúly ilyen módon bekövetkezett megbomlása viszont a demográfiai rend későbbi felbomlásához vezetett (a 14. és 15. században a halálozás és a születés közti olló szétnyílásával), és ez alkotja a középkorvégi összeomlás keretét. Végül, a reneszánsz demográfiai előretörése ellenkező előjelű egyensúlyfelbomlás kifejeződése (a halálozási arányszám csökken, a születések száma növekszik) a feudalizmus átstrukturálódása folyamán keletkezett új társadalmi viszonyok között. Az új stabilizáció csak a 17. század folyamán jön létre, a házasságkötési életkor lassú emelkedése következtében.

b. Feudális gazdaság és konjunktúra

A kérdés jól ismert, mivel W. Abel már a harmincas évek óta foglalkozott vele, bár akkoriban még nem látták a konjunktúra és a feudális rendszer kapcsolatát.

Két jelenségre kell felfigyelnünk:

- a 17. és a 18. század egymást követő évszázados ármozgásai;
- a mezőgazdasági és az ipari árak közötti, szitén évszázados ollók.

Egyiknek is, másiknak is nagy hatása van a termelés mozgására; elősegítik vagy hátráltatják azt. De a feladat éppen az, hogy a konjunktúra össze-

tevőit megtaláljuk. A „malthusiánus” történészek magyarázata a kereslet és a kínálat játékaival, kétséggel túlágosan részleges. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy a mezőgazdasági árak viszonylagos emelkedése (a termelés fellendülése idején) nyilvánvalóan együtt jár a termelés csökkenésével. Ilyen hipotézis mellett a konjunktúrát valamiféleképpen a struktúra „hordozza”; tehát „feudális konjunktúráról” kellene beszélnünk.

c. A feudális gazdaság és a város

Ez a terület a legkevésbé ismert. A feudális növekedés a városok felvirágozását vonta maga után, s ennek a gazdasági teóriának a kidolgozása még teljes egészében hátra van. Így hát csak néhány általános megfigyelésre szorítkozunk.

— A mezőgazdasági növekedés kétféleképpen is kihat a piaci aktivitás fellendülésére. Egyrészt megnöveli a földesúr jövedelmét, amelyből az különböző árucikkeket, elsősorban luxuscikkeket vásárolhat, másrészt pedig egyre több parasztot von be az árutermelés szférájába. A paraszt bekapcsolódását az áruterelésbe kezdetben nem a profit, hanem az önfenntartás motíválja: elad, hogy megvásárolhassa a nélkülözhetetlen árucikkeket, és hogy teljesíthesse a szolgáltatásokat. A természetbeni járandóságok átalakulása pénzádóvá meggyorsította ezt a folyamatot, különösen a királyi adóztatás bevezetése készítette a parasztokat arra, hogy belesodródjanak a piacba. Érthető tehát, hogy a mezőgazdasági termelés fellendülése a városok megerősödését hordozza.

Érdekes megfigyelni, hogy a város gyorsabb ütemben fejlődik, mint a környező vidék. Ez minden bizonnyal egy új, a város számára kedvező viszony kialakulását jelzi, ami a városi jövedelem gyorsabb felhalmozódásának forrása. Mindenekelőtt a város rendelkezik a kézműipar majdhogyanis monopóliumával. Azonkívül többféleképpen áthatja a vidéket: megszervezi a cserét, földbirtokot szerez.

Később a városi fejlődés visszahat a vidékre, de ez a hatás igen ellentmondásos. A város részben stimuláló hatást gyakorol a vidékre, azzal, hogy az áruterelés behatol a falvakba, de ugyanakkor a fejlődési ritmus előbb említett egyenlőtlensége miatt a vidék számára egyre elviselhetetlenebb terhet jelent a város eltartása, és a városi kizsákmányolás. Kétséggel ez a feudális gazdaság egyik legélesebb ellentmondása. A 13. század végén a városok túlbujánzása egész Európában általános jelenség, és az ebből keletkező fe-

szültségben kell látnunk a 14. századi válság egyik kiváltó tényezőjét. A probléma még nagyobb hevességgel tért vissza a reneszánsz előreugrásával, és csak a tengeri és kereskedelmi expanzió hoz majd megoldást, vagyis az, hogy a város kiterjeszti vadászterületét.

Ez a néhány érintőleges észrevétel arra mutat, hogy egy meghatározott gazdasági típussal állunk szemben, amely sajátos törvényeknek engedelmeskedik, és amelyet meg kell különböztetni mind a kapitalista, mind az antik gazdaságtól.

3. Feudális gazdasági-világ?

Gondolhatjuk-e még ezután is, hogy a középkori gazdaság egymástól különböző regionális egységek laza együttese volt? Sokkal inkább úgy tűnik, hogy egy egységes gazdasági térrel állunk szemben, amelyre nyugodtan alkalmazhatjuk I. Wallerstein és F. Braudel koncepcióját. Ez az egység először is a fent említett közös gazdasági és demográfiai szabályokból adódik. Ezenkívül, az újabb munkák alapján a konjunktúrák (árak, bérek...) bámulatraméltó egybeesésére lehetünk figyelmesek. S végül, az árutermelés kibontakozása csak még jobban megerősítette a terület egységét.

Egy ilyen együttesnek megvannak a határai, amelyek tágulását egyébként már a feudalizmus kezdete óta megfigyelhetjük. Az expanzió különböző formái (katonai, vallási, demográfiai, kereskedelmi) nem véletlenszerűek. Mélyen gyökereznek a feudális struktúrákba, és így egy valóságos imperializmus hordozói. A régi bizánci-muzulmán uralkodó gazdasági-világ peremén született és ennek függőségében élő feudális rendszer a 11. században kezd kikerülni a gyámság alól, majd megfosztja Bizáncot és az Iszlámot a fejlődési önállóságtól, s uralkodó rendszerré válik. A 16. századi gyarmatosító terjeszkedésben a feudális gazdasági világ újabb terebélyesedését láthatjuk; a feudális világ tágulását, még ha a terjeszkedést a kereskedő-tőke vitte is végbe, hiszen azt ekkor még a feudális rendszer hordozza.

Van-e a feudális gazdasági világnak „centruma” és „perifériája”? Van, de nem ebben a formában, amelyet F. Braudel javasol, vagyis nem egy uralkodó város formájában. A centrumot a mezőgazdasági technika fejlettsége, a kistermelés ereje és a nagy népsűrűség jellemzi. Ez a terület maga a feudalizmus bölcsője. A nagy kereskedő városok a centrum perifériáján helyezkednek el (Flandria, Észak-Itália). Azokon túl annyira sokasodnak a társadalmi és gazdasági archaizmusok, hogy valóban nem tűnik alaptalannak egy szláv és egy mediterrán feudalizmus megkülönböztetése (Makkai L.). A ke-

reszkedelmi kapcsolatok fejlődése az együttesen belül szertefutó utakat nyit meg. Véleményem szerint R. Brenner elemzésének fő gyengesége az, hogy a kapitalizmus kialakulását nem helyezte bele a feudális gazdasági-világ egyenlőtlen belső fejlődésének kontextusába.

B. A termelési viszonyok átalakulásának logikája

Ebben a kérdésben csak utalni szeretnék a Feudalizmus válsága (Crise du feodalisme) című művében kifejtett tézisekre, vagyis arra, hogy a társadalmi fejlődésnek van logikája, és pedig

1. a klasszikus feudalizmusból az abszolutizmus korába való átmenetben. Ez abból ered, hogy a régi társadalmi viszonyok hanyatlása miatt szükségessé vált egy új kizsákmányolási viszony bevezetése. Ez az új centralizált adórendszer, amelyet a monarchikus állam biztosít. A változás a rendszer általános válságának talaján történik, s a változás folyamán a rendszer gyökeresen újjáalakul. Gazdaságilag: előiparosodás és tengeri expanzió; politikailag: az állam megerősödése; ideológiailag: J. Ph. Genet írta meg [A kultúra területeinek szétválása a 14–15. században, előadás].

2. A kapitalista viszonyok kialakulásában. Itt csak utalni szeretnék az ún. felhalmozás folyamatáról és a paraszti társadalmon belüli bipolarizációról szóló munkákra.

Általános konklúzió

A feudalizmus nemcsak struktúrák együttese, hanem önálló fejlődési logikával rendelkező rendszer.

M. A. BARG:

A FEUDÁLIS TULAJDON PROBLÉMÁJA KARL MARX „TÖKÉ”-JÉBEN

(A szerzőnek a trieri egyetem és a Société d' Étude du Féodalisme 1981. májusában tartott konferenciájára beküldött előadása)

A tulajdon az az alapvető társadalmi intézmény, mely az emberiségnek a civilizációba történt belépése óta minden létező társadalmi formát jellemez. Ezért éppen ennek az intézménynek a történelmi koncepciója az az elem, ami a társadalmi formáció minden adott történelmi típusának tudományos meghatározása szempontjából döntően fontos. Természetesen a feudális társadalom sem alkot kivételt ebben a sorban. Mégis úgy adódott, hogy a középkorban uralkodó tulajdonforma történelmi specifikumának jogi értelmezése, az az értelmezés, melyet először a 16–18. századi feudisták adtak és melyet részleteiben a 19. századi történészek és jogászok néhány generációja fáradságos munkájának köszönhetünk, olyan vezető szerepet töltött be a nyugati középkorkutatásban, mely egészen napjainkig megmaradt. Marx azonban a fent említett értelmezést még a 19. század közepén megalapozott kritikának vetette alá, amennyiben rámutatott egyoldalúságára, korlátoltságára és ki nem elégtő voltára.¹

Ellensúlyként a metafizikai és jogi illúziókkal szemben, melyek egyrészt a középkori források, másrészt a későbbi történészek szövegeire jellemzőek és melyek (messze nem mindig tudatosan) az adott forrásokat az őket befoglaló (kortársi) jogi tulajdonformákon keresztül látták, Marx kidolgozta a feudalizmus *politikai-gazdaságtani koncepcióját*, mint *azoknak a termelési viszonyoknak a történelmi típusát, melyek a középkor társadalmi rendjét jellemzik*.

Az adott területen folyó marxista kutatások eredményeként felvetődött az a szükséglet, hogy a feudális tulajdonra és annak politika- gazdaságtani tartalmára vonatkozó viszonyok jogi formájának a dialektikáját felfedjük.

Ez a probléma a legnagyobb nehézségeket rejti magában, minthogy Marx, aki mint ismeretes, a kapitalizmus politikai gazdaságtanával foglalkozott, a legkevésbé sem tűzte ki célul maga elé a feudalizmusra vonatkozó hasonló munkálatokat. Érthető, hogy egy sor olyan állítás mellett, melyek

közvetlenül az érdeklődés előterében álló problémára vonatkoznak, a történelemszámára ezen a területen magának a „Tőké”-nek a logikája a legértékesebb elemző eszköz. Minthogy azonban ennek alkalmazása a középkori viszonyok elemzése során sem mechanikus, sem pedig az említett viszonyok történelmi specifikumának jegyében történő utánzás nem lehet, és minthogy Marxnak a feudális tulajdonról alkotott koncepciója történelmi tartalmát felderíteni továbbra is aktuális vizsgálati probléma marad, az alább következőket a probléma megoldására tett kísérletnek kell tekinteni.²

A „feudális tulajdon” kategóriája a marxista-leninista feudalizmus-koncepció csaknem legbonyolultabb és egyúttal alapvetően fontos strukturális kategóriája. Azokra az objektív nehézségekre, melyekkel ennek a kategóriának a konkrét-történelmi kutatás során történő alkalmazása együttjár, a későbbiekben még visszatérünk.³ Itt figyelmünket elsősorban néhány, ezekből a nehézségekből fakadó historiográfiai következményre irányítjuk, amint azok a probléma megvitatása során fölmerülnek. Noha ez a vita az 50-es években bontakozott ki igazán intenzíven, lényegét tekintve tovább tart egészen a mai napig. A specialisták száma, akik ilyen vagy olyan módon részt vesznek benne, úgy megnövekedett, hogy a szakirodalomban számon tartott álláspontokat értelemszerűen az olyan tudományágaktól való függőségükben kellett csoportosítani, mint jogtörténet, politikai gazdaságtan, agrártörténet, melyek specifikuma már magában a problémának a megközelítésében tükröződik.

Az ismert jogtörténész A. V. Venediktov, a feudális tulajdon problémáját felvetve, azzal a marxista tézissel kezdte el elemzését, hogy a tulajdonnak, mint jogi kategóriának a vizsgálata során nem szabad a hagyományos (jogtudományi) állásponttól a dologi jog kritériumaira korlátozni a kutatást, hanem az embereknek még a tárgyakhoz való viszonyában is valami mélyebbet kellene meglátni, mégpedig a termelési folyamatban való egymásközi viszonyuk kifejeződését.⁴ Sajnos azonban az adott kiindulási pozíció a középkori „tulajdonjog” specifikumának elemzése során nem talált megfelelő folytatásra. Ennek a jognak a jellemzését A. V. Venediktov csaknem végleges formában vette át a feudalistáknak (viszonylag késői 16–18. századi források) a földesúr és telkesjobbágyai közötti „tulajdonfelosztásról” szóló tanításából (a híresebbek: „Az első joga” – mint „dominium directum” és az „Utolsó joga” mint „dominium utile”, ami az adott kontextusban ugyanolyan joggal fordítható „felső” tulajdonnak és „alárendelt” használati jognak), mint a feudális tulajdon viszonyainak alapvető választóvonalá.⁵ Másképpen kifejezve ennek a tulajdonnak, mint a középkori termelési viszonyok antagonizmu-

sa kifejezésének az értelmezése helyett végső soron egy olyan elemzést találunk, melyet ugyanaz a formális elv korlátoz (a dologi jog „terjedelme”), ami ellen a szerző munkája elején jogosan fellépett. Az eredmény az lett, hogy a specifikus paraszti viszony, mely Franciaországban (és ráadásul ebben az országban is csak másodlagosan) kialakult és a későbbi úgynevezett cenzívába torkollott, olyan viszonyoknak bizonyult, mely egészében véve kiterjed a középkori tulajdonviszonyokra. Ennek következtében a telkes jobbágy gyakorlatilag „teljes jogú” tagként épült bele a feudális földbirtokosok hierarchiájába.⁶

Egy ilyen végkövetkeztetéshez ténybelileg nagyon közel jutott egy másik jogtörténész, M. V. Kolganov, aki kezdetben, mint ez várható is volt, nagyon kritikusan viszonyult a paraszti-földesúri viszonyra „osztott tulajdon”-ról szóló tézishhez. Az általa végrehajtott problémaelemzésben így hangzik a kiindulási hipotézis: „Antagonisztikus osztálytársadalmakban a tulajdonviszonyok mindenekelőtt osztályviszonyok.”⁷ Azonban az elemzés eredményeként kialakult végkövetkeztetés enyhén szólva nehezen illik az előre megadott tézishhez. „A föld egy bizonyos része”, írja a szerző, „kettő, három vagy több személy...a paraszt, a vazallus, a szenior, a király tulajdonába került... A birtokosok közül egyesek alávetettek, mások fölöttesek voltak.”⁸ Ha azonban a paraszt mint tulajdonos (adott esetben nem „tulajdonos” hanem „birtokos” értelemben) a szenior, a vazallus és a király mellett mint jogilag elismert személy szerepel, hol van tulajdonképpen ennek az álláspontnak és Venediktovénak a különbsége? M. V. Kolganov erre azt válaszolná: abban, hogy ő azért nem ismeri el a „megosztott (kettéhasított) tulajdon”, mert a középkori jogérzék nem a „tulajdon”, hanem csak a „birtok” kategóriájával élt.⁹ Ez az érv azonban nem vezet újabb eredményre. Sok minden megváltozik a lényeget illetően, ha a „megosztott tulajdon” fogalma helyett a középkori földtulajdonviszonyok jellemzésére a „megosztott birtok” fogalmát használjuk? M. V. Kolganov alábbi véleménye is arról tanúskodik, hogy az említett viszonyoknak éppen ilyen elképzeléséről van szó. „A vazallus azért nem volt földtulajdonos, mert földje egyidejűleg a paraszté és a szenioré is volt, a szenior pedig azért nem volt földtulajdonos, mert földje egyidejűleg a paraszté, a vazallusé és a királyé volt.”¹⁰ Vajon nem világos, hogy a paraszt ebben az esetben is része a feudális „földet birtoklók” hierarchiájának?

Többek között L. I. Demo jogtörténész is fellépett nyolc évvel az itt vizsgált munka megjelenése előtt a középkori parasztnak a feudális jog által elismert személyek körébe (a szeniorral egyidejűleg) történő bevonása ellen.

A következőket írta: „Csak a kizsákmányoló osztály képviselői, csak a feudális urak hordozói a földtulajdon jogának.”¹¹ És a továbbiakban még pontosabban: „A földre vonatkozó jogviszony lényegét (a középkort illetően — M. B.) csak a feudális tulajdonnak és antipódusának, a paraszti telekbirtoknak az elemzésével lehet feltárni.”¹² Így úgy tűnik, minden világos: A kispaszti gazdaság a középkorban a feudális tulajdon antipódusa. Mégis erre való tekintet nélkül zavarta a szerzőt a tulajdon, birtok, használat terminusok közötti formális megkülönböztetés abban, hogy ezt az igen termékeny kiindulási tézist sikeresen továbbfejlessze. A kérdés további vizsgálata folyamán L. I. Demo a paraszti telek kezdeti jellemzését lényegében véve elutasította és mintegy észrevétlenül áttért a feudális birtoklás felosztásával foglalkozó tannak a talajára. Ennek eredményeként a feudális tulajdon antipódusát — a paraszti gazdaságot „feudális birtokként” jellemzi.¹³

Nem jogos-e, ha a feudális tulajdon intézménye jogi természetének elemzése során a vélemények állandó eltérését szemlélve azt kérdezzük: Nincs-e ennek az intézménynek a történelmi valóságában valami, ami nem teszi lehetővé a formális, statikus definíciókat, hanem lényegi, tartalmi, történelmi dinamikájának távlatait megnyitó meghatározásokat igényel? Ebben az összefüggésben vitathatatlan történeti érdekűek azok a munkák, melyekben a vizsgálandó probléma politikai-gazdaságtani aspektusa kerül előtérbe. Éppen ezektől várhatná az ember igen nagy valószínűséggel, hogy a formális-jogi gondolkodás elemeit legyőzik és hogy a feudális tulajdonnak mint társadalmi-gazdasági viszornak az elemzését, azaz a feudális úrnak nem a földhöz, hanem a földet megművelőhöz való viszonyát állítják előtérbe.

Valójában ezekben a munkákban minden sokkal bonyolultabbnak bizonyul. A problémát nem oldották meg. Megvan ennek az oka: a kapitalizmus előtti társadalmi rendek politikai gazdaságtanának eszköztára sajnos még nem ért el olyan kidolgozottsági fokot, hogy a minket érdeklő kérdésre a tőle várt válasz kielégítően történetinek bizonyulhatna. A gazdaságtanból kiinduló válaszban minden rendkívül leegyszerűsítettnek bizonyult: „A fő termelési eszköz a feudalizmusban a föld. A föld a feudális urak tulajdona volt.”¹⁴ Más szavakkal: a feudális tulajdon a feudális urak tulajdona. Ha ez azonban így van, már csak az marad érthetetlen, hogy miért folyik hosszú évek óta vita egy ilyen elemi „felettebb világos” kérdésben. Azonban elég az adott válasszal gondolatban egy másikat szembeállítani: „A termelési eszközök tulajdonosai a kapitalizmusban a kapitalisták”, ami által nyilvánvalóvá válik, hogy a fentebb idézett meghatározásban — a kiindulási pozíció abszolút igazsága mellett is — a legfontosabb nem szerepel: a feudális tulajdonviszonyok

specifikuma. És ez azért alakult így, mert a probléma történelmi-gazdasági elemzését (nyilvánvalóan maguk a szerzők számára sem tudatos folyamatként) egy általános-szociológiai képlet révén átalakították. Ennek során a történeti munkában éppen az bizonyul a legbonyolultabbnak, hogy minden alkalommal meg kell határozni, milyen történeti formában jelenik meg az általános szociológiai kategória a vizsgált korszakban és ezen túl az adott országban. Mint ahogy már Marx megfigyelte, a társadalmi termelés különböző fokozataira adott általános definíciók azzal a sajátossággal rendelkeznek, hogy segítségükkel „a termelés egy valóságos történelmi fokát nem lehet megérteni”. Itt csak egy végkövetkeztetés marad: egy lényegi dolog egyik szintjének a kategóriáját nem lehet ugyanannak a lényegi dolognak egy másik kategóriájával felcserélni – az első semmiképpen sem alkalmas arra, hogy betöltsé az utóbbi megismerésbeli funkcióját.

S. D. Szkazkin bennünekt érintő kérdésekkel foglalkozó munkáiban figyelmet kell szentelnünk maguknak a kérdésfeltevéseknek a sajátos voltára. Mint középkor-történész, Szkazkin elveti a feudális tulajdonviszonyok formális-jogi interpretációját és egyúttal rámutat arra a veszélyre, amit a feudális tulajdonforma lényegének sematizálása rejt magában, ha nem a működő jog prizmáján keresztül nézzük. Másképp kifejezve a tartalmi és jogi (szándék szerinti) alap egységének dialektikájában látta a minket foglalkoztató probléma történelmi értelmezésének kulcsát. Ezért végkövetkeztetése a következő: „Jóllehet ez monopólium...a feudális tulajdon...semmiben sem különbözik a burzsoá vagy a rabszolgatartó tulajdontól.”¹⁵ És mégis a feudális tulajdon „nem hasonlít a burzsoához”, de nem azért, mert állítólag fel van osztva a feudális úr-földesúr és a paraszt-telkes jobbágy között, amivel természetesen semmiképpen sem érthetünk egyet, hanem mert olyan rendszert követel meg, melyben a közvetlen termelőnek a termelőeszközökkel rendelkeznie kell, ennek következtében a parasztok részben örökösei lehetnek a saját részüknek és többé vagy kevésbé széleskörű rendelkezési jogot gyakorolhatnak e részek fölött.¹⁶ Ebben a rendben Szkazkin szerint a földesúri tulajdon „feudális” jellegének lényegi tartalma azzal a formális-jogi állásponttal való ellentétében áll, amely ezt az alapot a tulajdonjognak a gazdaságot birtokló feudális hierarchiájának tagjai közötti „felosztásként” értelmezi.

Mind elméleti, mind konkrét-történelmi nézőpontból rendkívül hasznosnak bizonyult az orosz történelem specialistáinak közreműködése a feudális tulajdon problémáinak tárgyalása során. A részleteket tekintve az ő kutatásaik révén került a maga teljes jelentőségében előtérbe a stadialitás

szerepe a feudális tulajdon kibontakozásában és fejlődésében. Ebben az összefüggésben különleges érdeklődésre tarthat számot L. V. Cserepnyin munkája, mely a feudális tulajdon oroszországi keletkezésének két fázisát általánosítva jellemzi: a Kievi Rusz-ban és a központosított állammá váló egyesítés periódusában.¹⁷

És ily módon lehetségessé válik a kérdésnek a historiográfiában betöltött helyzetét tárgyaló, szükségszerűen maximálisan sűrített vázlat segítségével kiemelni bizonyos objektív nehézségek létezését (melyek, mint már utaltunk rá, a vizsgálat tárgyából fakadnak). Ezek a nehézségek felismerhetővé válnak, ha kísérletet teszünk arra, hogy a feudális tulajdonviszonyok szociológiai koncepcióját a történelmi fogalmak nyelvére ültessük át. A nehézségek forrásai a következők: a. maga a feudális tulajdon történelmi természetének nem kielégítő tanulmányozása, a feudális járadékról alkotott elvont előfeltevéseknek a feudális úr hasznára történő termelés és behajtása tényleges mechanizmusával való összevegyítése; b. annak a ténynek figyelmen kívül hagyása, hogy a feudális tulajdonjog szempontjából két nem egyenlő előfeltétel létezik: a feudális urak testülete, amit egységes egésznek tekintenek és ebben a formában szembeállíthatnak antipódusával: a parasztsággal és az egyes hűbéressel, mint a tulajdonosok feudális hierarchián belüli tagjával. Ezek közül a „jogi személyek” közül az utolsó – a földesúr – az örökség szempontjából tőle függő parasztokat illetően *saját osztályát*, a földmonopólium hordozóját testesíti meg. De szeniorát illetően csupán hűbéri jogú személy; c. a hűbéri és a földesúri jogrend szándékos vagy nem szándékos stadiális (és nem ritkán helyi) sajátosságainak megközelítése, olyan általános normákból, melyek az általunk tárgyalt termelési formát összességükben jellemzik.

Úgy gondoljuk, hogynem vagyunk nagyon messze az igazságtól, ha arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy a vizsgált probléma jelenlegi állása a feudális tulajdon specifikuma *történelmi definíciójának* kidolgozását lehetővé tevő módszer kérdését állítja az előtérbe. Ezt a módszert Marx dolgozta ki a „Töke”-ben.¹⁸ I. B. Schweizerhez írt levelében (1865. január 24.) Proudhon „Mi a tulajdon?” című munkájára hivatkozva a következőket írja (ebben a könyvben valójában a burzsoá tulajdonról volt szó): „Arra a kérdésre, hogy hogyan is áll a dolog ténylegesen, csak a „politikai gazdaságtan” kritikai elemzése révén válaszolhatnánk, mely ezeknek a tulajdonviszonyoknak az összességét nem jogi megjelenési formájukban mint akaratlagos viszonyokat, hanem reális formájukban, azaz termelési viszonyokként fogja föl.”

A módszer tekintetében ennek a körülhatárolásnak alapvető jelentősége van: a termelési viszonyok jogi *megjelenési formája* – az itt tárgyalt történelmi típus keretében – nem léphet e viszonyok *reális formájának* a helyébe, mint ahogy nem lehet azt tőlük függetlenül és a hozzájuk való kapcsolódás nélkül sem vizsgálni. Másképpen szólva az ismeretelméleti célkitűzés esetében a tulajdonviszonyok *politikai-gazdaságtani* elemzésének *meg kell előznie* megjelenési formájuk jogi vonatkozásainak az elemzését.

A szakirodalomban már megfogalmazták azt a tényállást, hogy a tulajdon kérdését (érthető, hogy elsősorban a burzsoá tulajdonról van szó) a „tőke” mindhárom kötetében szövegszerűen csak egy világosan alárendeltként megfogalmazott szerep illeti meg.¹⁹ Az első kötethez készült előszóban, melyben a munka tárgyának és módszerének meghatározására kerül sor, a „tulajdon” fogalma még csak nem is szerepel. Marx csak arra vállalkozik, hogy a termelési viszonyokat, azaz a *tulajdonviszonyoknak a valóságban létező formáját* vizsgálja meg minden szempontból. Az is ismeretes, hogy a kapitalizmus termelési viszonyainak szentelt elemzését az áru elemzésével kezdi, és a „Tőke” első kötetének teljes első fejezetében még csak meg sem említi a magántulajdont, melynek létét csupán feltételezi. Azonban az áruviszonyoknak mint anyagi-objektív, tárgyasult, az emberek tudatától vagy akaratától független viszonyoknak a bemutatása több volt, mint szabályszerű megkezdése, egy olyan társadalmi formáció termelési viszonyaira irányuló elemzésnek, melyben a munka terméke a termelőt rabszolgasorba taszítja.

Minden történelmileg meghatározott, osztályellentéteken alapuló termelési módnak van egy olyan látszatvilága, a gazdasági viszonyok rá jellemző megjelenési formája, mely a valódi társadalmi viszonyokat eltakarja, és a fetisiztikus tudatformákat termeli ki, ami nemcsak elrejt, hanem léptenyomon el is ködösíti e viszonyok valódi lényegét. Arról van szó, hogy az ember nem fordulhat el egyszerűen a fetisiztikus tudatformáktól, mert azok nemcsak az adott, történelmileg meghatározott termelési mód képviselőinek hamis elképzeléseit fejezik ki, hanem objektíve függenek is a „fejük tetejére állított” formák létezésétől.²⁰

Következésképpen az a dolog lényege, hogy hasonló „fejükre állított” formák, vagy képszerűen kifejezve a dolgok eredeti lényegének „torzító tükröi”, melyek minden antagonisztikus termelési módra jellemzőek, objektíve léteznek és az adott termelési mód működésének valóságos folyamatán alapulnak, az váltja ki őket és még inkább, maximális egzaktussággal fejeződik ki bennük – ami talán éppen ezért mélyen el van rejtve – a folyamat specifikuma, történelmi sajátossága. Az árutermelés szempontjából, mint közismert,

hasonló „fejére állított” kiindulási forma az áruvilág fetisizmusa, melyben az emberek társadalmi viszonyai tárgyiasult alakot öltenek. A kapitalista termelési mód elemzésének specifikus sajátossága — történetiségének kulcsa — a „Tőké”-ben nemcsak abban áll, hogy lépésről lépésre el lehet távolítani a misztikus álcázást és hogy a dolgok valódi lényegét fel lehet tárni, hanem abban is, hogy a hasonló képzetek megjelenésének objektív feltételeit és — ami különösen fontos a mi céljaink szempontjából — ezeknek az objektíve létező, „fejük tetejére állított” formáknak a szerepét minden esetben az adott termelési mód működési folyamatából lehet megmagyarázni.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a „fejükre állított” formák kérdései, melyek a feudális termelési mód működési folyamatában is fellépnek, mostanáig kívül rekedtek a feudális tulajdon természetének elemzéséről folytatott vitán, noha e formáknak a marxizmus nagy figyelmet szentelt. Kezdjük azzal, hogy az adott termelési módot elfedő „miszticizmusnak” feltárására irányuló legjobb módszer az, ha szembeállítjuk más termelési módokkal, melyek tőle a közvetlen termelők kizsákmányolásának célja és módszere tekintetében különböznek. Az árutermelést misztifikáló összes „csodának és kísértetnek” az eltüntetése céljából Marx, mint ismeretes, a feudális termeléssel való összehasonlításhoz folyamodott. De semmivel sem csökkenti ennek az eljárásnak az ismeretelméleti jelentőségét, ha „ellenkező irányban” alkalmazzuk, azaz annak a miszticizmusnak a feltárása érdekében, mely a feudális világot burkolja be. Erről tanúskodik, bármilyen sűrű kód takarja is, a feudalizmusról nem mint gazdasági-társadalmi struktúráról, hanem mint katonai-politikai vagy ráadásul teokratikus felépítményről alkotott elképzelések eleveensége, belenyúlva egészen a mi évszázadunkba.²¹

Minthogy a feudális társadalomban a terméknek áruvá (és az embereknek árutermelővé) való átalakítása alárendelt szerepet játszott, a társadalmi viszonyok egyszerűbbek és áttekinthetőbbek is voltak, mint a polgári társadalomban. Amint Marx a burzsoázia előtti társadalmi-termelési organizmusokkal kapcsolatban megjegyzi, „alapjuk vagy az egyéni ember éretlensége, aki még nem szakította el magát a másokkal való természetes nembeli kapcsolat köldökszinórjáról, vagy pedig közvetlen uralmi és szolgasági viszonyok.” (MEM 23. köt. Bp. 1963. 81.) Minthogy a még alább következő tervbevett elemzés túlnyomórészt nyugat-európai anyagra épül, nyilvánvaló, hogy jóllehet az embernek a „természetadta viszonyok köldökszinórjáról” való leválasztása a vizsgált időszakban még messze nem zárult le, a feudális társadalmi-termelési organizmus működésének súlypontja a közvetlen uralmi és alávetettségi viszonyokon nyugodott. Ez határozta meg a rá jellemző

„fejükre állított” formákat is, melyek a dolgok igazi mivoltát az adott termelési módba bevont személyek előtt éppen úgy, mint az utánuk következő tudósok egy generációja előtt elfedték.

Szemben az árutermelés viszonyainak tárgyias jellegű látszatával, a tulajdonviszonyok feudális világában az antagonisztikus osztályoknak a termelési eszközökhöz való viszonyát misztifikálták: a. a feudális tulajdon hierarchikus felépítése révén, azaz egy és ugyanannak a földtulajdonnak a feudális hierarchia különböző fokain elhelyezkedő társtulajdonosok között történő, különféle címeken való felosztása révén; b. a személyes függőségi viszonyok általános és egyetemes voltának a látszata révén, ami a társadalom antagonisztikus osztályokra történt széthasadottságát eltakarta. Ez utóbbi misztifikációról írta Marx: „A független ember helyett itt csupa olyan embert találunk, aki függő helyzetben van: jobbágyokat és földesurakat, vazallusokat és hűbérurakat, világiakat és papokat.” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) És ilymódon a kizsákmányoláson alapuló viszonyok háttérben rejlő anyagi, *gazdasági* okok eltitkolása, az úr és „embere” közötti tisztán „személyes viszonyok” meghatározó jelentőségének látszata révén, az a „jellemálarc, amelyben itt az emberek egymással szembeállnak.” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) Végül, c. a társadalmi viszonyok eltárgyasulásának a helyén, ami az árutermelés világára jellemző, a feudális termelés szférájában a kizsákmányoláson alapuló viszonyok *perszonalifikálására* bukkanunk. A termelésben résztvevőknek az objektív munkafeltételekhez való viszonya mint az ő *közvetlen, személyes viszonyuk* fogalmazódik meg. A feudális társadalmi-termelési organizmusnak ezt a jellegzetes álarcát („misztikus lepel”) leginkább a 17. és 18. századi polgári forradalom kitörése előtti idők felvilágosult gondolkodói támadták. Azonban az ő erkölcsi elégedetlenségük rögtön elapadt, mihelyt a parcellájához kötött paraszt, aki formális „személyi szabadságot” kapott, ugyanolyan módon tovább dolgozott ugyanannak a „természetes urának” a számára mint félig szabad bérlő vagy pedig szolga.²²

Ha a historiográfia figyelmen kívül hagyta a középkori termelési viszonyokat misztifikáló „álarcokat”, annál inkább semleges álláspontra helyezkedett a következő kérdéssel szemben: Milyen szerepet játszottak valójában a középkori viszonyok „fejük tetejére” állított formái a feudális termelési mód valóságos mozgása során. Marx nemcsak arra mutatott rá elsőként, hogy a középkor sem volt mentes a „jellemálarc”-októl, melyekben az emberek egymással kapcsolatba léptek, hanem elsőként állapította meg azt is pontosan, hogy mik is voltak ezek a maszkok: „Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk felépült élet-

szférákat” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) A „Tőke” 3. kötetében éppen ezt a gondolatot fejezi ki még pontosabban: ott, ahol, mint az ókorban és a középkorban, a rabszolgaság és a jobbágság a társadalmi termelés széles bázisát alkotja, a termelési feltételeknek a termelők feletti uralmát a hatalom és az elnyomás viszonyainak álarcá borítja, melyek a termelési folyamat közvetlen mozgató rugóinak mutatkoznak és így válnak láthatóvá. És azzal analóg módon, ahogyan a kapitalista termelési viszonyok elemzésének szükségszerűen az áru elemzésével kellett kezdődnie – a kiindulási kategóriával, mely e viszonyok lényegét elleplezi –, a feudalizmus termelési viszonyainak elemzését a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére” állított formáinak elemzésével kellett elkezdni, melyek lényegét a legnagyobb mértékben misztifikálják.

A feudális álarcoknak a kapitalizmusbeliekkel szembeni alapvető különbsége abban áll, hogy az előbbieket nem gazdasági kategóriák formájában lépnek fel, hanem mint egy *státuszrendszer* elemei, azaz egy személyes, rendi és „köz” státusz formájában. Ennek az az eredménye, hogy a jog dogmája értelmében a valóságos folyamat „visszajára fordul”: A feudális osztály földmonopóliuma keletkezés- és működéstörténetének legfőbb következményei mint a termelést alkotó „személyes” viszonyok objektív feltételei jelennek meg és a jog szerint ennek a monopóliumnak az előfeltételeként működnek. „Visszajára fordulás”, „a helyek megcserélődése” olyan okok és következmények, melyek a „személyes viszony” fetisizmusához vezetnek – ez a feudális jog legfontosabb elve „a parasztkérdés” betűjét és szellemét illetően. Ha V. I. Lenin felteszi a kérdést: „Mi volt a hűbéri gazdaság lényege?” Az, hogy a parasztok telket kaptak a földesúrtól családjuk eltartására, s ennek fejében 3 napot (olykor többet is) kötelesek voltak a földesúr földjén dolgozni,²³ akkor figyelmen kívül hagy minden „individuális” álarcot, amennyiben feltárja az adott termelési viszonyok politikai-gazdaságtani lényegét. Ha azután a „Tőké”-ben a következőket olvassuk: „A személyi függőség viszonyai alkotják az adott (feudális – M. B.) társadalmi alapzatot”, akkor nem a feudális termelés részesei által alkotott „járható” elképzelések konstatálásával találjuk szemben magunkat, hanem sokkal inkább a termelési viszonyok még mindig változatlan lényegének a feudális termelési folyamat során „feje tetejére állított” formái valóságos jelentőségére való utalással.

És most vonjunk le néhány végkövetkeztetést. A feudális tulajdon intézményének egyik sajátossága mélyen ellentmondásos, dialektikus természetében rejlik. Mint a társadalmi termelési viszonyok rendszere, ez az intézmény két alkotórészből tevődik össze: a feudális úr földmonopóliumának

specifikus formájából, mely saját létezésének feltételeként a munka (azaz a gazdasági önállóság) objektív feltételeinek legalább egyikét, a földnek a parasztok közötti felosztását magában foglalja; b. ez utóbbiak birtokrészének névleges tulajdonosaiktól való személyes függésének formájából.

Magától értetődő, hogy a megadott alkotóelemeket egymástól elkülönítve lehet vizsgálni. Azonban fontos ügyelni arra is, hogy a feudális tulajdonnak mint működő intézménynek a keretében ezek csak egymással való kölcsönviszonyban és egymáshoz való kapcsolatukban léteznek. És jóllehet a fent említett strukturális elemek közül a másodiknak a szerepe a történelem folyamán nem mindig mutatkozik egyformának, semmiképpen sem szabad megfeledkezni róla, egészen a feudális termelési mód bukásáig szem előtt kell tartani azt. Másképp szólva, ha egyes személyek vagy testületek földbirtokrészesedésének monopóliumát az „uralom”, a „hatalom” és az „alávetettség” fogalmaival tudjuk kifejezni, azaz ez a föld megművelőjére vonatkozólag a tulajdonos köz- és magántermészetű teljhatalmának formáját ölti magára, csak ebben az esetben lehetséges a tulajdon ilyen rendjének a „feudális” fogalommal történő jog szerinti meghatározása.²⁴ Éppen ezt a specifikumot tekintette Marx és Engels ama történelmi tulajdontípus lényegének, ami a feudalizmus sajátja.

A feudális tulajdont lehet vizsgálni statikájában, „amorf állapotában”, azaz feudális járadék formájában történő gazdasági realizálódása elvont lehetőségeként — ebben az esetben a munka objektív feltételei megtalálásának a tényét is a feudális urak jogi hatalmába utalják. És ezt követően lehet a tulajdont dinamikájában, azaz mint a feudális járadék realitását vizsgálni — ebben az esetben a feudális tulajdonról valóságos formájában van szó (ami egyforma mértékben magában foglalja egy földdarab parasztnak való juttatását és földesurától való függését), mint a termelési viszonyok adott történelmi típusának kifejeződéséről. Nyilvánvaló, hogy a problémának éppen ez az aspektusa az, amely a kutatók érdeklődésének homlokterében kell hogy álljon. A feudális tulajdon valóságos formájában, ami a fentebb érintett „visszajára fordulás” eredményeként alakul ki, rejlik e tulajdon fejlődésének elve, illetve tudományos meghatározásának az elve, a közvetlen uralom és alávetettség viszonyának terminológiájában. Ezt a definíciót nem lehet megalkotni a jóhiszeműen felsorolt és kidolgozott „lényegi vonások” mégoly aggályos leírásával sem, és úgy sem, hogy a kérdés tudományos elemzésébe kész formulákat illesztünk, melyeket a feudisták fegyvertárából plagizáltunk. Az említett „módszerek” közül az elsőről írta Lenin: „És mennyire jellemző ez a...quasi realizstikus, a valóságban azonban pedig eklektikus erőlködés, hogy vala-

mennyi ismertetőjelet és tényezőt kimerítően felsoroljak. Természetesen ez az értelmetlen kísérlet, hogy az egyes jelenségek minden részleges ismertetőjelet beleprésszék az általános fogalomba, vagy ellenkezőleg, hogy „elkerüljék a jelenségek tarka sokféleségével való összeütközést”, egy olyan kísérlet, ami arról tanúskodik, hogy fogalmunk sincs róla, hogy mi is a tudomány.”²⁵ A modern tudós hasonlóképpen nem hagyatkozhat „a kortársak véleményére”, mégpedig abból az egyszerű okból nem, hogy sűrű köd akadályozta azokat a dolgok lényegéig való eljutásban, — a fetisisztikus tudat jelentős rétege, mely nemcsak hogy eltakarta a lényegét, mint fentebb megmutattuk, hanem „fejük tetejére” állította a dolgokat. Ezeken a valóságot misztifikáló rétegeken a tulajdonviszonyok szférájában, különösen nehéz áthatolni — ez a középkori társadalmat átható minden antagonizmus legvégső forrása.

A feudális tulajdonnak a történettudomány kategóriái alapján történő tudományos megismeréséhez vezető útra Marx a „Tőke” 3. kötetének 47. fejezetében utalt. Mint ismeretes, a feudális járadék törvényének elemzését a munkajáradék vizsgálatával kezdte, amit a feudális járadék különböző formáinak objektív-történelmi sorrendjével lehet megmagyarázni. A munkajáradék a feudális járadék történelmileg első formája. Éppen ezért Marx ismeretelméleti, logikai értelemben is úgy vizsgálta azt, mint a feudális termelési viszonyok specifikumának vizsgálati kiindulási pontját. Marx felfogása szerint a járadék minden más formája — termékjáradék, pénzjáradék — nemcsak követi a munkajáradékot, hanem belőle is fejlődik ki, benne találja meg a normáját, végleges magyarázatát. Ily módon a feudális járadék marxi elemzésének kiindulási pontjában a történelmi és a logikai szempont együttes fellépése a keresett és szükséges feltétele annak, hogy éppen a munkajáradékban (és következésképpen működésének szükséges társadalmi feltételeiben) kell látnunk azt a kategóriát, amely egyedül megfelelő a bennünket érdeklő probléma lényegének a feltárásához. Egy ilyen végkövetkeztetés teljes mértékben megfelel a valóságos tulajdonviszonyoknak mint olyan mozgó elvnek, melyet Marx a közvetlen uralom és alávetettség viszonyainak tulajdonított.²⁶

A feudális tulajdonban kifejezésre jutó társadalmi viszonyok és ezek antagonisztikus jellege váltotta ki minden attribútumuk mélyen ellentmondásos voltát, még a teljesen külsődlegeseket sem kizárva. Mint ismeretes, a feudális tulajdon objektumai egyaránt voltak nagy és kis birtokok, összefüggő területek és nagy területen szétszórta, különálló tanyák, olyan uradalmak, melyek a földesúri majorságokat, a paraszti kisbirtokokat egybefogták, továbbá „töredékek”, melyekből vagy az első vagy a második komponens

hiányzott, végül földbirtokok, melyek bizonyos arányban minden mezőgazdasági földterületet — szántót, legelőt, rétet, erdőt stb. magukba foglaltak.²⁷

Nem kevésbé ellentmondásos ennek a tulajdonnak a jogi jellemzése sem. Ismeretes, hogy egyidejűleg volt feltételekhez kötött és feltétel nélküli, testületi és egyéni, felosztott és oszthatatlan, szabad és kötött stb. Történelmileg nézve a feudális tulajdont jogilag mind az uralkodó osztály által kerek közé szorított közösségi (törzsi) tulajdon „folytatásának”, mind pedig a közösség (törzs) területén való tagadásának lehetett tekinteni. „A törzsi és a közösségi tulajdonhoz hasonlóan” írta Marx és Engels, „ez (a feudális tulajdon — M. B.) is azon a közösségen alapul, mellyel most már mint közvetlenül termelő osztályok, nem rabszolgák állnak szemben, hanem jobbágyi sorban levő kisparasztnak.”²⁸ Az a közösség, melyről itt szó van, a társulajdonosok testületeként jelenik meg, mely mint katonai kíséret hierarchikusan tagolódik és amelynek — ha szabad magunkat így kifejezni — tárgyi korrelátuma a tulajdon testületi formája. Mint e törzsi és a közösségi tulajdon történelmi tagadása, a feudális tulajdon a szabad, egyéni magántulajdon kialakulásának történetében meghatározott stádiumot jelent.

A társulajdonosok testülete minden adott politikai-etnikai (állami) közösségben a korlátlan tulajdonos jogcímének hordozójaként lépett föl, azaz összességében a feudális urak osztályaként, élén a királlyal. Ami egy, önmagában vett hűbér birtokosának a jogcímét illeti, e tekintetben minden attól függ, milyen nézőpontból kerül sor a birtok jellemzésére. Ha a hűbéresek hierarchiájában betöltött helyéről beszélünk, akkor nyilvánvaló, hogy függő „tulajdon”, *kötött, szolgálat terheli*, megosztott stb., ha azonban birtokának jogcímét a fennhatósága alatti parasztnak vonatkozásában nézzük, akkor éppen olyan *korlátlan tartalommal* (joggal) jelenik meg előttünk, amilyennek fentebb a *hűbéreseknél testületének ösztulajdonát* jellemeztük. Más szavakkal, tekintettel örökös függő viszonyban álló parasztjaira, a földesúr egy szabad, oszthatatlan, feltétlen tulajdon birtokosa, joga pedig *a föld mint a feudális osztály legfontosabb termelőeszköze monopóliumának megtestesítője*. Ebből az következik, hogy (normatív) határkifejezéssel élve a parasztnak mint osztálynak — a feudális (hűbéri) jog betűje és szelleme szerint — *semmilyen jogi viszonyuk nem volt és nem lehetett a földhöz*, minthogy maguk is a feudális osztály tulajdonának „szubsztanciájába” tartoztak és idegen jog objektumai voltak.

Hogy a probléma ebből a nézőpontból történő vizsgálatát lezárjuk, még két tényezőt kellene kiemelnünk: először is, ha Marx a „Tőké”-ben a feudális urat minden további meghatározás nélkül „tulajdonosnak” nevezi,

akkor ezt a jogcímét a paraszti-földesúri járadékos viszony szemszögéből nézi. Valójában a „Tőke” 3. kötete 47. fejezetének abban a bekezdésében, amelyben a munkajáradékot elemzi, a robotról beszél, melyet a közvetlen termelőnek „a földbirtokos nevében” kell ledolgoznia. A termékjáradékról szóló részben a következőket mondja: „Csak a föld áll vele (a paraszttal – M. B.) szemben mint idegen tulajdonban levő, önállósult és a földtulajdonosban megszemélyesült munkafeltétel” (Tőke, 3. köt. 748.). Végül a „pénzjáradék”-ról szóló részben beszél a „közvetlen termelőről”, aki a földtulajdonosnak, mint e leglényegesebb termelési feltétele tulajdonosának, a pénzzé változtatott többlettermék formájában többletkényszermunkát, vagyis meg nem fizetett, egyenérték nélkül teljesítendő munkát köteles leróni (Tőke, 3. köt. 751.). Más szóval a paraszti-földesúri viszonyok szférájában a tulajdonos és a nemtulajdonos antagonizmusa teljes mértékben föl van tárva, abszolút természetű és nyoma sincs a jog valamiféle „megosztásának”, itt csak *jog és jogtalanság* létezik, az egyik jogi személy – a földesúr, vele szemben a másik, a paraszt – többé vagy kevésbé *idegen jog objektuma*.

Ha Marx ugyanannak a földesúrnak a jogcíméről a feudalizmuson belüli (a hűbéresekre testületén belüli) viszonyok szemszögéből beszél, akkor nevezi „feudális” tulajdonosnak s ezzel „tulajdonának” osztott, körülhatárolt, kötött jellegét hangsúlyozza. A leghangsúlyosabban ezt annak a birtoklásnak a meghatározása során fejt ki, amelyet a 17. század közepi angol polgári forradalom idején a földesurak gyakoroltak. „Ők (a földtulajdonosok – M. B.) szétrombolták a feudális rendszert a földviszonyokon belül, azaz megszabadultak az állammal szembeni összes kötelezettségüktől, a magántulajdon modern jogát alkalmazva a javakra, amelyekre csupán a *feudális* jog alapján tarthattak igényt.” (MEM 25. köt. 252, 258, 361. – oroszul) Ez a szöveg rendkívül világos és csak a tulajdonviszonyok késő feudális aspektusára vonatkozik, ezért semmiféle okot nem ad arra, hogy a feudális tulajdon kategóriája egészének értelmezéséhez felhasználjuk. A második megjegyzés, mely szintén a kései feudális tulajdonviszonyokra vonatkozik, abban áll, hogy ezek a középkor folyamán nem maradtak változatlanok, hanem jelentős tartalmi és jogi fejlődésen mentek keresztül. Ennek a fejlődésnek az általános irányát mint a közvetlen domaniális földbirtokosok birtokjogai fokozatos megerősödésének folyamatát és mint a hierarchiában egymás fölé rendelt összes tártulajdonos lemorzsolódását lehet jellemezni. Egyidejűleg, amint az előbbiek tulajdonjoga megnövekedett (egyedi elcsatolás) és idővel gazdasági tartalommal telt meg, a második csoport joga mind névlegesebbé vált és elvesztette reális (gazdasági, katonai-politikai stb.) jelentőségét.²⁹

Forduljunk most a feudális tulajdon problémájának egy másik aspektusa, a paraszti-földesúri viszonyok szférája felé. Fentebb már mondtuk, hogy ez az oldal a középkor uralkodó társadalmi antagonizmusának megtestesítője, azaz annak az antagonizmusnak, melynek a feudális termelési mód minden „haladást” köszönhet, éppúgy, mint végleges felbomlását. Érthető, hogy egyszerű és „kényelmes” volna ezt az egész problémát egyértelműleg úgy interpretálni, hogy a viszonyoknak e szférájában is egyrészt a földtulajdonos, másrészt pedig a földtől elválasztott dolgozók közt abszolút ellentét áll fenn. A valóságban, mint közismert, ez a szféra is felettébb ellentmondásos. A hűbéri jog figyelmen kívül hagyta a paraszti (ez utóbbi osztálytartalmának értelmében vett) földbirtokot. A királyi törvényszékek általában elutasították az örökös jobbágyoknak a telki birtoklás hagyományos birtoklását ért sérelmek ügyében uralaik ellen benyújtott panaszait.³⁰ Viszont az uradalmi (manoriális, szeniorális) törvényszékek az ugyanilyen kategóriájú parasztok telki birtoklásának feltételeit mint hagyományos, szent és „ősi” szokásokat szabták meg és a föld forgalmát legalábbis részben birtokosuk a paraszt akaratának megfelelően szabályozták (kisajátítás, szerzés, bérlet vagy csere stb.).³¹ Az említett ellentmondás e második oldalának megszilárdulásában fontos tényező a faluközösség. A földesúri jog alapján igazgatott paraszti birtoklási rendszernek és a nagyrészt közösségi jogon alapuló szolgáltatási rendszernek az összefonódása, majd összeolvadása sok mindent megmagyaráz a földesúri közjog kialakulásának folyamatában; a parasztnak e jog megváltoztathatatlanságáért vívott szívós és konzervatív harcát és végző soron a paraszti – vagy annak álcázott – földtulajdon kialakulásának lehetőségéért vívott harcot a feudális periódusban.³²

Nyilvánvaló, hogy a paraszti földhasználat jogi státuszának ebben az ellentmondásosságában, mely egyrészt a királyi, másrészt a földesúri törvényszékek gyakorlatában mutatkozik, a feudális termelési mód gazdasági követelményei és a *megfogalmazásuk jogi formái* közötti ellentét nyilatkozik meg. Éppen azért, mert az előbbieket a paraszt gazdasági önállóságát diktálták, az utóbbiak pedig vonakodtak neki a jogi önállóságot biztosítani, megfosztották az örökletesen függő parasztokat az úr akaratától független jogi garanciáktól, és ennek megfelelően a birtokrészhez „tartozónak”, nem szabadnak, sőt az úr egyfajta birtokának tekintették őket, mint akik a telektől nem választhatók el. Világosan láthatjuk, mennyire a „fejük tetejére” vannak itt állítva az e formák mögül elötűnő rejtett birtokviszonyok, tulajdonviszonyok.

Ezt a helyzetet a 11–13. századi Anglia agrártörténetének anyagán

lehet szemléltetni, amikor itt az uradalmi (manoriális) rendszer elérte fejlődésének csúcspontját. Két körülmény van, amely ennek az anyagnak olyan ismeretelméleti jelentőséget ad, mely messze túlmutat a szigetország határain a szóbanforgó korszakban. Először is itt igen korai időszakban, egy politikailag centralizált államban kifejlődött egy úgynevezett közjog (Common law), ami a paraszti-földbirtokosi viszonyok főbb aspektusait (szemben a franciaországi helyi hűbéri szokásokkal³³ és a németországi „Landesspiegel”-ekkel³⁴) az egész ország területén „szisztematikus” formában szabályozta. Másodsorban Angliában az adott viszonyoknak klasszikus kifejeződése volt a villainage intézménye, mely a feudalizmus talaján mint annak legadekvátabb politikai-gazdasági formája kristályosodott ki. Ez (szemben a servagezsal Nyugat-Európa más országaiban) jelentős mértékben az őt megelőző társadalomtörténeti struktúrák öröksége volt és a feudalizmuson belül végbement fejlődésétől eltekintve számos feudalizmus előtti vonást is megőrzött.

A villain státuszának kiindulópontja és súlypontja a manor birtokához való örökletes hozzátartozása volt és ennek révén volt ő serf-je egy, az úr (lord) hatalma alá vetett manornak (sub potestate constitutus). A villain a személyileg szabad telkesjobbágy (freeholder) antipódusa, *születésétől* fogva serf (szolga), servilis (szolgai) „eredetű”. Lordjával való kölcsönviszonya ki van zárva a királyi igazságszolgáltatásból. A lord mint a manoriális kúria birtokosa, neki személyes ura és bírója. A villain utódaival együtt a lord egyfajta birtoka, aki rendelkezik vele mint ún. „magáéval”, mint örökségként „kapott”, vagy „ajándékozás” vagy „vétel” révén szerzett birtokával és a neki megfelelő módon járhat el ezzel a „birtokkal”. Két lord között egy „villain birtokáért” folytatott jogi vitában az őreá való jogot a tőle (a villain-tól) járó bevételek (expleitia) bizonyították, hasonlóan ahhoz, ahogy egy vitás tulajdonú szántóföldparcellára való előjogot a gazdasági használat időtartamára való utalás stb. bizonyította.³⁵ Természetesen a villain javait (nem is beszélve a telekről és tartozékairól) mind az örökölteket, mind pedig a szerzeteket az érvényben levő jog szerint a lord tulajdonának tekintették, amivel saját belátása szerint járhat el.³⁶ A villain telki birtoklásának feltételei ugyanannak a jognak a betűi szerint önkényesek voltak, minthogy a szolgáltatások mennyisége „a lord akaratától” függ („a villain nem tudja este, mit fog csinálni reggel”). A villain státuszának személyes (pontosabban örökletes) jellegét a telekbirtokos és a telki birtok közjogi státuszának különbsége még erőteljesebben kiemeli. A jogi maxima így hangzott: „A telki birtok nem változtat a telekbirtokos státuszán”, ami annyit jelentett, hogy egy szabad paraszt birtokolhatott villain jogon egy telket és szabad maradt, ha

kötelezettségeinek a telki birtok státuszának megfelelően eleget tett, a villain azonban személyes szabadságának hiánya miatt volt kénytelen ugyanezeknek a kötelezettségeknek eleget tenni. Érthető, hogy a villain az uradalom (manor) határát a lord engedélye nélkül nem léphette át, házasságára egyházi áldást nem kaphatott, fiát nem taníthatta kézművességre stb. Mindez azt hangsúlyozta, hogy a villain mint a munkaképesség megtestesítője, a „természetes” termelési feltételek közé tartozik, melyek a lord tulajdonát alkotják.³⁷

Ily módon fejeződött ki az angol feudalizmus klasszikus korszakában a közvetlen termelőnek személyes szabadságától való megfosztottsága. Azonban hibát követünk el, ha ezt a „helyi sajátosságok” vagy a „kivételes esetek” közé soroljuk,³⁸ és nemcsak azért, mert a villain kategóriájába Angliában az említett időszakban az ország közvetlen termelőinek zöme tartozott, hanem a feudális termelési módnak mint olyannak belső objektív tendenciái miatt is. Éppen azért, mert a tulajdonviszonyok „fejtetőre állítottságának” a foka az angol villain státuszában a középkorra vonatkozólag elért egy történelmi határt, földbirtoklása tényének jogi tagadása személyes jogképességének, „állami” személyének teljes tagadásaként fejeződik ki, nemcsak jogunk van, hanem feltétlen kötelességünk felismerni az ilyen uralmi és alávetettségi viszonyokban a *normát*, melyre – tendenciájukban – e viszonyok minden egyéb „méréskeltebb” formái is törekedtek, és ezáltal, ismeretelméleti értelemben, egészükben kulcsává váltak a feudális tulajdonviszonyok természetes feltárásának.

Nem nehéz a dolgok igazi lényege „visszajára fordításának” értelmét felfognunk. Másképpen lehetetlen lett volna a parasztnak juttatott telek és az ebből fakadó gazdasági önállóság ellenére a földesúrnak földje monopóliumát akár megőrizni, akár pedig gazdaságilag realizálni. Mivel a középkorban nem a munkás kapta a szükséges terméket ura kezéből, hanem valójában a földesúrnak kellett a többletmunkáért (vagy a megfelelő termékért) a munkás „akaratnyilvánításához” folyamodnia, a közvetlen (gazdaságon kívüli) kényszer eszközei nélkül nem vethette volna alá saját önkényes akaratának a munkást, aki az úri jog elutasításának különböző formáiban nyilvánította ellenkezését. Ebből szükségszerűen következik, hogy a paraszt az uraság akaratával szemben nem részesült állami jogvédelemben és hogy jogilag tagadták a paraszt „állami státuszának” létezését.³⁹

Ebben áll a 13. századi Anglia örökletesen alávetett parasztjai (villain) és a római jog rabszolgái elsomorítóan híres azonosításának politikai-gazdasági értelme, ami a 13. századi angol jogász, Bracton nevéhez fűződik.⁴⁰ És

jóllehet már Marx idejében tökéletesen bizonyítva volt, hogy a termelés és az elosztás feudális rendszere személyi kötöttség (*Leibeigenschaft*) nélkül is működhetik (emlékeztessünk például e társadalmi rend skandináv változatára), figyelemre méltó, hogy Marx a kapitalizmus előtti termelési viszonyok elemzése során, mint már bemutattuk, állandóan a személyi kötöttségi (*leibeigen*) viszonyokból indul ki, melyeket a rabszolgasággal azonosít. Ez a feudális tulajdonviszonyok valóságos formájáról alkotott koncepciójának *rendszeralkotó eleme*.

Ugyanakkor ismeretes, hogy a földesúr „akarata” megvalósításának mindennapos gyakorlata eltért azoktól a lehetőségektől, melyek a jogelmélet által biztosítva voltak. Így például az angol villain nagyon is jól tudta este, hogy mit fog másnap csinálni, minthogy pontosan ismerte a heti robottal eltöltendő napok számát, a robot idejét és a végzendő munka fajtáit.⁴¹ És ez egészen természetes. Ha a parasztgazdaság újratermelésének szabályszerűsége a rá kirótt szolgáltatások teljesítésének szabályszerű feltétele, akkor a földesúr „akaratának” többé vagy kevésbé rendezett jelleget kellett öltetnie. A földesúri gazdaság túlnyomórészt fogyasztói jellege, gazdasági kapcsolatainak korlátozott volta, az egyszerű újratermelés uralma – mindez tartós tradíciók kialakulásához vezetett, egy olyan földesúri szokáshoz, mely mint a paraszti földhasználat feltételeinek a lord által „önkéntesen” elismert szabályozója működött.⁴² Például az angol villaineknek e szokás keretében gyakorlatilag úgy adták át birtokukat mint örökséget (megfelelő illeték kifizetése fejében), valamint ingóságaik egy részét is (a másik részét a lord mint halotti adót hajtotta be). S ami még ennél is több, a villainek az uradalmi igazgatás tudatával szereztek és adták el birtokrészeik kisebb részeit, vettek és adtak földet bérbe, zálogba stb.⁴³

Egy lényeges ellentmondás tényével állunk így szemben, a villainek a jogi elméletben (adott esetben az angol közjogban) kialakult birtokstátusza és az uradalmi szokás keretén belüli helyzete közötti különbséggel.⁴⁴ Azonban tévedés volna ezen az alapon a villainage intézményének életképtelenségére, a jogi elmélet és a valóság közötti ürré stb. következtetni. A valóságban az adott ellentmondásban rejlik az *életerő készlete*, bizonyos értelemben enzime ennek az intézménynek, *dinamikus potenciája*, ami teret nyújtott a parasztok kizsákmányolásának fokozására, ha erre megfelelő volt a gazdasági konjunktúra. Amennyiben a feudális viszonyokról, az „alávetettségről és az uralomról” volt szó, Marx hangsúlyozta, hogy ezek „minden eredeti tulajdon- és termelési viszony fejlődésének és elhalálásának szükséges er-

jesztői, éppen annyira, amennyire e viszonyok korlátozott voltát is kifejezik.” (MEM 1, köt. 46, 49. oroszul)

Valójában haladéktalanul „feléledt” a jogi elmélet és a parasztok tiltakozásának elnyomásában döntő eszköznek bizonyult, mihelyt a villain és ura között *konfliktushelyzetre* került sor (Angliában köztudomásulag a 13. században következett be egy ilyen konjunktúra). Az ilyen periódusokban éppen a jogi elmélet határozta meg a parasztok birtokosi és rendi státuszát, mind a manoron belül, mind pedig kívül, a társadalomban. Különösen fontos kiemelni, hogy az úgynevezett feudális reakció periódusaiban, amikor a lordoknak a parasztok kizsákmányolási normájának növeléséért vívott harca az ebben a korban érvényes hagyományokkal összeütközésbe került, a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére állított” jellege, mely a villainage jogi elméletében volt lefektetve, a tradícióval való küzdelem során annak felszámolásában legfontosabb fegyvernek bizonyult. Ezért félrevezető lenne a „fejük tetejére állított” formákról csak a „szolgák” (serf) többé vagy kevésbé elterjedt osztályának megléte esetén beszélni. A „szolgai elem” – ezen vagy azon a fokon – a középkori paraszt személyi függőségének minden formájában megtalálható, beleértve azt az esetet is, mikor az ő „egyszerűen rendi helyzetéből fakadó nem teljesjogúságáról van szó”.

Jogosultnak tételezhetnők fel magukat arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy minden más azonos feltétel mellett a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére állítottságának” foka határozza meg az olyan ország fejlődési fokát, ahol a tulajdon magán-földesúri formái és a parasztok feudális kizsákmányolásának ezen alapuló formái megvannak.⁴⁵ Következésképpen arra a kérdésre, hogy a párhuzamosan funkcionáló „szokások” két sora közül – azaz az olyan „szokások” közül, melyek királyi (fejedelmi) jogként vannak rögzítve és a megfelelő törvényszéki eljárások alapjául szolgálnak, valamint az olyan „szokások” közül, melyek a gazdasági vezetés gyakorlata során a meglevő földbirtoklást kialakították és a földesúri bíróságok által el is ismertettek –, melyik felé kell fordulnia a feudális tulajdon természete kutatójának, csak egy válasz lehetséges. Egy általános definíció tervében ezt a tulajdont egy sor olyan szokás segítségével kell értelmezni, melyekben ezek a viszonyok a leginkább „fejük tetejére állított”, „személyes” formában jelennek meg. Más szavakkal a feudális tulajdon a tulajdonosok hierarchikusan tagolt testülete földmonopóliumának történelmi formája, amelyet a közvetlen uralom és a közvetlen kényszer viszonyai közvetítenek. Ami fejlődésük dinamikáját illeti, célszerű párhuzamosan vizsgálni a két sort, mint ellentétes tendenciák harcát: a paraszti földbirtok jogi tagadását és tényleges létezését.

A feudális tulajdon természetéről folytatott vita során néhány szerző a „Tőke” 1. kötete 24. fejezetéből kibontható tényállás idézéséhez folyamodott, ellentétes célokkal, akár hogy tagadja, akár hogy megerősítse a „felosztott” tulajdon koncepcióját. Azonban mindkét esetben azért nem volt jogos az idézés, mert e fejezetben nem a feudális tulajdonról mint olyanról van szó, hanem egy stadiális, megváltozott formáról, s ráadásul egy pontosan megadott régió belül. Marx az idézett fejezetben az angol falu tulajdonviszonyainak struktúrájáról ír, melyek a 15. században alakultak ki, azaz az agrárforradalom – a bekerítés előestéjén. E fejezet elején a következőket olvassuk: „Az (angliai – M. B.) népesség döntő többsége akkoriban – és méginkább a 15. században – szabad parasztokból tevődött össze, akik önállóan gazdálkodtak, bármilyen feudális címkéket ragasztottak is a tulajdonukra”. Marxnak ezt az egészen határozottan konkrét-történelmi megfigyelését nem ritkán általános történelmi jelentésben (vagy pontosabban szociológiailag általánosítva) értelmezik.⁴⁶ Így használják fel Marxnak egy másik, épp ilyen konkrét megfigyelését is, mely a 17. század közepén végbement polgári forradalom előtti paraszti osztály (Jomanry) földbirtokának státuszára vonatkozik (a parasztok „éppen olyan feudális tulajdonjoggal rendelkeztek, mint maguk a feudális urak”).

Teljesen nyilvánvaló, hogy a paraszti telki birtok feltételeit a 15. század közepének és még inkább a 17. század közepének Angliájában minden hagyományossága ellenére sem lehet a középkori földbirtokrend, mint olyan mértékévé tenni. Mindenekelőtt ebben az időben eltűnt Angliából a villainage intézménye és vele együtt a múlté lett a robot. A parasztok társadalmi mobilitása jelentős mértékben fokozódott, bevonult a faluba a bérlet és a kapitalista manufaktúra. Ilyen feltételek mellett az ún. copyhold (telki birtok a manoriális jegyzőkönyv másolata alapján) e kor legtömegesebb birtoklási formája, mely a szokásjog alapján földbérre kötelezett földbirtokká változott. E formának az évszázadok által szentesített tradicionális volta révén a copyhold-ot teljes joggal a földesúr birtokcímének korrelációjaként lehet felfogni. Éppen ezt emelte ki Marx is a „Tőke” I. kötete 24. fejezetében. Más szavakkal a feudális tulajdonviszonyok sok évszázadon át tartó fejlődésének az eredményéről van szó, nem pedig középkori „klasszikus” természetükről.

Ily módon változatlanul figyelmet érdemel a feudális tulajdonformák stadiális megkülönböztetésének problémája. E nézőpontból tekintve a termelési viszonyok e területre jellemző „klasszikus” formáinak heurisztikus (magyarázó) szerepe különlegesen nagy jelentőségre tesz szert. A feudális tu-

lajdon fejlődési iránya egyrészt eredeti meghatározó formájától, mely a felett feudalizmus periódusára jellemző, másrészt pedig működése további regionális és világtörténelmi feltételeinek összességétől függ. Ami az itt vizsgált területet illeti, a vizsgálandó viszonyok fejlődésének fő iránya a középkor végén a közvetlen telki birtoklás formáinak gazdasági megszilárdulása

Ez a folyamat szintén két síkon megy végbe: a feudális birtokosok között és az osztályok között, azaz a paraszti-földbirtokosi viszony síkján. Az előbbi illetőleg a következő tények vonják magukra a figyelmünket. Mindenekelőtt az, hogy sor kerül a feudális örökösödési „létra” deformálódására: középső és köztes helyzetű tagjai elveszítik reális jelentőségüket és gyakran elmosódottá válnak (ez nem csekély mértékben a vazallus katonailovagi kötelezettségeinek megszűnéséből származott), egyidejűleg a létra két legszélső foka birtokcímének gazdasági tartalma jelentősen megerősödik – egyrészt a földbirtok közvetlen szenioráté, másrészt pedig a főhűbérúr, aki egyidejűleg megtestesíti a legfelsőbb politikai hatalmat.⁴⁷ Az eredmény az, hogy lerövidül a feudális létra. A földesurak „érdekeinek” és „hatalmának” saját uradalmaikban történt megnövekedését egy nyilvánvaló tény támasztja alá: minden szimbolikus jellegű kötelezettség átkerül ezekről a magasabban álló szeniorokhoz.

Jóllehet a földbirtokos a törvény betűje szerint még mindig rendelkezhet birtokával, dominiuma a középkor vége felé a magántulajdon egy feudális lepelbe burkolt formájához közelít. Nagyon fontos a feudális struktúrák (a hierarchikus felépítés) fokozatos bomlásának e folyamatában a földtulajdon következetes mentesítése a közjogi funkcióktól és az ehhez kapcsolódó rendi éthosztól. Minden hozzájárult a szenior tulajdonának további alkotórészeire való felosztásához. A közjogot (igazságszolgáltatás, rendőrség stb.) ettől vagy teljesen vagy részben elválasztották és a korona vagy a magasabb státuszú szeniorok megbízottjainak kezében összpontosult. A katonailovagi haderőnek a zsoldos toborzás rendszerével való felcserélése a hűbérbirtok helyett a pénzt tette a háború és így a politika legérzékenyebb pontjává. A királyi adók növekedése, melyek főként a parasztokat terhelték, a jog szemszögéből nézve koronának a feudális tulajdonbeli „hatalom és érdek” egy részére való igényének megerősödését jelentette. A szuverénitáshoz és a főhűbérúri státuszhoz az uralkodó (király stb.) személyében való egybeolvadása ily módon a feudális tulajdon koncepcióját érintő lényeges változással volt egyenértékű, egy olyan változással, mely legalábbis elméletben közelebb hozta a nyugat-európai feudális tulajdon magán-földbirtokosi formáját a kelet-európai (állami) formához.⁴⁸

A paraszti-földbirtokosi viszony szférájában a feudális tulajdonviszonyok fejlődése még bonyolultabb formák közepette megy végbe. E folyamat lényegét Marx teljes joggal a feudális járadék fejlődésében ismerte fel. A historiográfia a figyelmet csak e forma történelmi sorrendjére irányította, holott nemcsak róla (valószínűleg nem is olyan nagyon róla) van szó, mint inkább a szóbanforgó folyamat objektív lényegéről. Az utóbbival kapcsolatban foglaljuk össze röviden a „Tőke” 3. kötete 47. fejezetének a minket érdeklő fejlődéséről adott leírását. Munkajáradék esetén a paraszt „a hét egy részében a ténylegesen vagy jogilag hozzá tartozó munkaeszközökkel (ekével, állattal stb.) a ténylegesen hozzá tartozó földet műveli, a hét többi napján pedig a földesúr jószágán dolgozik, a földesúrnak, ingyen.” (MEM 25. köt. 744.) Ugyanabban a bekezdésben valamivel lejjebb Marx ezt a parasztot „birtokosnak” nevezi és ezt a megjelölést idézőjelbe teszi. Viszont idézőjel nélkül utal ugyanott a munkás személyi szabadságtól való megfosztottságára. Hogy az utóbbiból ki lehessen préselni a járadékot, szükségesek a személyi függőségi viszonyok, a parasztnak a személyi szabadságtól való megfosztottsága, örökös jobbágyi (leibeigen) függősége. A termékjáradék a munkajáradék átalakult formája. A „földtulajdonos”-nak járó többletterméket most már „nem a földtulajdonos közvetlen felügyelete és közvetlen kényszere hatására” termelik meg, hanem önállóan. A munkás az összmunkaidőt saját gazdaságában használja fel. A paraszt munkájának, gazdaságának, személyiségének (mint dolgozó embernek) a fejlődését tekintve egy magasabb fokozattal állunk szemben. Önállósága most már az önfegyelem újabb fokára támaszkodik. Munkaintenzitása nagyobb a korábinál — de nem kevésbé a körülmények ereje hajtja előre — és nem létezik már a munkaidőnek az a része, melyet nem a maga számára használ fel. Már a munkajáradék esetében, minthogy a szükséges munka termelékenységé (a magángazdaságban) változó volt, azaz képes a növekedésre, adott volt a parasztgazdaság ismert gazdasági növekedésének, a szolgálatra kötelezett robotoló jobbágyok birtoka növekedésének a lehetősége. A termékjáradék esetében „a termelőnek...nagyobb szabadságot adnak azért, hogy legyen ideje a többletmunkára, melynek terméke ugyanúgy az övé, mint a szükséges munkáé. A földbérkötelezettség miliójében megerősödik a birtokdifferenciálódás tendenciája. Végezetül a pénzjáradéknak, a termékjáradék e megváltozott formájának esetében a közvetlen termelő továbbra is örökös vagy másképpen hagyományos birtokosa”, annak a földnek, amely a földesúr tulajdona. „A földtől különböző munkafeltételek mezőgazdasági eszközök és más ingóságok — tulajdona már a korábbi formákban előbb ténylegesen, majd jo-

gilag is a közvetlen termelő tulajdonává válik és ez még inkább előfeltétele a pénzjáradék formájának” (MEM 25. köt. 751.) A hagyományos telekbirtokos és a földtulajdonos közötti személyes kapcsolatok oldódásának folyamatában egy új lépcsőfokkal állunk szemben. Eltűnik a munkas jobbágyi függősége. A közvetlen kényszer helyett a kapcsolatok „szerződéses formája” kerül az előtérbe. Másképp kifejezve helyet cserél a kényszer gazdasági és gazdaságon kívüli típusa. A feudális járadék olyan formájával állunk szemben, mely saját felbomlása felé közeledik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben a periódusban a feudális tulajdont jogilag „felosztanák” a munkás és a földesúr között. Marx a parasztot a járadéknak ebben a formájában is csupán „tradicionális birtokosnak” nevezi (azaz birtokosnak a szeniori tradíció keretein belül), a földesurat pedig tulajdonosnak (a királyi jog nézőpontjából). Más szavakkal, a jog két nem azonos típusú szférájának státuszfogalmairól van szó.

A feudális tulajdon struktúrájának megváltozását a paraszti-földesúri viszonyok tekintetében, mint ahogy már meggyőződünk róla, nem annyira a jogi viszonyok szférájában kell keresni, hanem gazdasági tartalma terén. A változások itt valóban jellegzetesek voltak. Egyrészt a gazdasági önállóság növekedése kapcsolatban a járadék egyik formájáról a másikra való átmenettel, a paraszt egész munkaidejének (a munkaintenzitás értelmében vett) átalakulása változó mennyiségűvé, a többlettermék megnövekedése — a legjobban működő gazdaságokban —, amely magát a munkást illette meg, mint embrionális profit. Másrészt a földtulajdonost megillető járadék (tradíciók által rögzített) reális árának csökkenése, s mind nagyobb tehetetlensége arra, hogy a paraszti munka többlettermékére kiterjedjen, továbbá a pénz inflációja és ami ezzel együtt jár, a pénzben megszabott földesúri járadék inflációja — mindez és sok más egyéb megváltoztatta a járadékviszonyok gazdasági tartalmát, azaz a feudális tulajdonviszonyok tartalmát az urasági földek tradicionális telekbirtokosainak a hasznára. Ami e telekbirtokosok földbirtoklásának jogcímét illeti, ezt csak a polgári forradalom vagy egy (tartalmában burzsoá) agrárreform tudta megváltoztatni.

Ezt a feudális tulajdonviszonyok közt kialakult tradicionális paraszti parcellabirtokot fenyegette, mint ismeretes, az „eredeti tőkefelhalmozás” folyamata, melynek világos kifejeződése az angliai bekerítés. Ha Marx „feudális címkékről” írt, melyek a 15. századi angliai szabad parasztok tulajdonát jelölték, akkor ő ezt éppen a „tulajdon-fogalom” gazdasági tartalmára vonatkoztatta, minthogy a jogi címkék (copyhold) távolról sem ismerték el ilyennek. Így kell érteni Marx kijelentését is: „A paraszti népesség földjének

kisajátítása”, azaz annak a részesedésnek az elvesztése, amely a földből a parasztságnak tradicionálisan, de a közjogi értelmű rend szerint is a birtokában volt a bekerítések előtt, s amely lehetővé tette az önálló gazdálkodást. Éppen ennek a közjogilag (de nem általában királyi jogban) rögzített lehetőségnek a szétrombolása adja meg a bekerítés történelmi értelmét.

És így módon a feudális tulajdonviszonyok bomlási folyamatának lényege nem abban áll, hogy a paraszti földbirtokot a feudális jog legalizálta (e történelmi feladat megoldásához a győztes polgári forradalomra, vagy hatása alatt végbemenő burzsoá agrárreformra volt szükség), hanem abban, hogy e viszonyok gazdasági tartalma kezdett a paraszt előnyére változni, noha részesedését elvesztette a névleges tulajdonos javára. Ez a helyzet, mely a 15. századi Anglia történetében olyan világosan kirajzolódik, seholsem éri el logikus végkifejletét. Két tényező hatása zavarja meg. Az első a központosított feudális járadék specifikus súlyának növekedése volt a parasztoknak mint osztálynak a kizsákmányolásában (másképp kifejezve, amit az urasági járadék nem tudott a paraszti munka többletermékéből elvenni, azt könnyűszerrel elvonták uralkodói illetékek és adók révén, ezért olyan nagy a tiltakozás a késő középkori parasztfelkelések során az adók ellen). A másik tényezőt a földesúr gazdaságpolitikáján belül megfigyelhető eltolódások jelentették: arra törekedett, hogy a telekbirtokosokat a hagyományos járadékfizetési feltételek helyett számára előnyösebb feltételekre kényszerítse és egyes országokban kialakítsa a bérleti viszonyt, másutt pedig eljusson a „második jobbsághoz”. Egy szóval: a feudális tulajdonviszonyok nem hálnak el maguktól. Csak erőszakkal lehet őket szétörni — az adott termelési mód struktúrája írja ezt elő.

Jegyzetek

1. Ezt a problémafelvetést megtaláljuk már a „Német ideológia”-ban (1845–1847), ezt követően pedig „A filozófia nyomorá”-ban (1847), még inkább a „Tőke” előkészületi munkáiban és természetesen magában a „Tőké”-ben (1867) megy át sajátos fejlődésen.
2. E tanulmány alapja a szerző speciális kutatása, mely „Über die Natur des Feudaleigentums” címen részben megjelent a „Fragen der Geschichte” c. folyóirat 1980. 1. számában.
3. E nehézségek egyike abban áll, hogy formális-jogi szempontból magának a „tulajdon” terminusnak az alkalmazása a középkori földbirtoklási viszonyok jellemzése céljából nem jogos, mert ellentmondás van magában a definícióban. A középkori jogérzék hosszú időn át beírta a „birtok” (possessio) egyedüli fogalmával. És jöllehet a római jog befolyására a „tulajdonra való jog” (jus proprietatis) kategóriája behatolt a feudális jogérzékbe, tartalmát azonban csak a birtokra vonatkozó „jobb”, megalapozot-

- tabb birtokjog terminusaival lehetett megközelíteni. Ez mégsem jelenti azt, hogy a középkor valóságában magának a földtulajdonnak az intézménye ne létezett volna, azaz olyan társadalmi viszonyok nem lettek volna, melyek ezen az intézményen alapultak és ez szabályozta őket (M. A. Barg: Vizsgálatok a 11–13. sz.-i angol feudalizmus történetéről. Moszkva, 1962. 255. oroszul).
4. A. V. Venediktov: Staatliches sozialistisches Eigentum. Moszkva, 1948. 223.
 5. S. D. Szkazkin: Der Feudist Erwe und seine Lehre über das Zensive. „Mittelalter”. I. 1942, 185.
 6. A. V. Venediktov 228–229.
 7. M. V. Kolganov: Eigentum. Varkapitalistische Gesellschaftsformationen. Moszkva, 1962, 8.
 8. U.o.
 9. U.o. 85.
 10. U.o. 421.
 11. L. I. Demo: Jogviszonyok az antagonisztikus osztálytársadalomban tekintettel a földtulajdonra. Leningrád, 1954. 27. (oroszul)
 12. U.o. 86.
 13. U.o. 87.
 14. K. V. Osztrovitjanov: A szocializmus előtti társadalmi formák politikai gazdaságtana. Moszkva, 1972. 219. (oroszul), B. F. Porsnyev: Feudalizmus és néptömegek. Moszkva, 1964. (oroszul) 30–31.: A föld nem a dolgozóké... A földtulajdonosok a feudalizmusban a feudális urak”.
 15. Sz. D. Szkazkin: Válogatott történelmi munkák. M., 1973. 92. (oroszul).
 16. U.o. 94–96.
 17. A. N. Novoszelcev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin: A feudalizmus fejlődésének útjai. Moszkva, 1972. (oroszul).
 18. Vitathatatlanul érdemes lenne megkísérelni, hogy a tárgyalta kérdés Marx általi kutatásának *folymatát* megvizsgáljuk.
 19. V. P. Skredov: A tulajdon vizsgálatának módszere Marx „Tőké”-jében, Moszkva, 1972. 41. (oroszul).
 20. Marx hangsúlyozta pl., hogy az áru misztikus jellege maga is az árukat termelő munka sajátos társadalmi jellegéből ered, minthogy ez a tükör az emberek felé munkájuk társadalmi jellegét mint magának a munka termékeinek eltárgyasult jellegét, mint az adott tárgyak olyan társadalmi tulajdonságait tükrözi, melyek természettől fogva sajátjuk. Más szavakkal az adott viszony megjelenési formájának megfogalmazása az, ami a benne rejlő lényegét elfedi. Jóllehet a tudományos feltárás az adott területen a lényegét meg tudja magyarázni, mégsem tudja az ember számára szétszlatni a munka társadalmi jellegének tárgyi jellegű látszatát, ha ez az ember az árutermelés viszonyainak hatása alá kerül. Az árutermelésnek utóbbi sajátosságai mind a felfedezés megtétele előtt, mind pedig utána általános jelentőségre tartanak számot. (Marx–Engels Művei, 23. köt. Bp. 1967. 75.)
 21. Válaszul annak, aki a feudalizmusról hasonló módon alkotott ítéletet, ezt írta Marx: „Mindenesetre világos, hogy a középkor életét nem a katolicizmus, az antik világot pedig nem a politika határozta meg. Éppen fordítva, az a lényegi mód, ahogy ezek a korszakokban a létfenntartáshoz szükséges eszközöket előállították, magyarázza meg, miért játszotta egyik esetben a politika, másikkban a katolicizmus a főszerepet.” Idézi: „Feudalism in History”. Ed. A. Coulborun. New York, 1964.

22. Jellemző ebből a szémszögből az európai felvilágosodás egyik híres megalapozójának, John Locke-nak az állásfoglalása. Szerinte egyrészt a munka az egyik feltétele annak, hogy egy adott tárgyat mint tulajdont egy embernek odaítéljenek, másrészt az ezért való munkát csak annak engedélyével lehet elvégezni, aki a tulajdon.
(J. Locke: *Two Treatises on Government*, London, 1903. 204.)
23. Lenin Összes Művei, 15. köt., Bp. 1967. 123.; U.o. 1. köt. 391.: „A kizsákmányolás középkori formái, amelyeket elleplezett az úrnak alattvalójához...való személyes viszonya”.
24. S. D. Szkazkin: *Válogatott történelmi munkák*, 93. (oroszul).
25. Lenin Összes Művei, Bp. 1967. 5. köt. 130.
26. A termékjáradékot Marx mint a munkajáradék átalakult formáját, a pénzjáradékot pedig mint a termékjáradék formájának „egyszerű átalakulásából” létrejött formát jellemzi. (MEM, Bp. 1974. 750.). A középkori társadalmi termelés alapjainak elemzése során Marx a paraszti függőség teljesen definiált formáját alkalmazza, elsősorban a jobbágyságot (u.o.).
27. E. A. Kozminszkij: *A 13. századi Anglia agrártörténetének kutatásához*, Moszkva, 1947. 3. fej. (oroszul).
28. A „klasszikus” középkor végén még tovább terjedt a földbirtokos hűbérúr személytől elszakadó ún. „járadékfeve”, mely csupán a földesúrnak vazallusa számára adott pénzbeli (járadékbeli) támogatás (Ju. P. Beszmertny: *Feudális falu és feudális város a 12–13. századi Nyugat-Európában*, Moszkva, 1969. 151. (oroszul).
29. H. M. Cam: *The Decline and Fall of English Feudalism*, „History” 1940. Nr. 99. 216.; J. M. Bean: *The Decline of English Feudalism, 1215–1540*, New York, 1968. 1.; G. Fourquin: *Seigneurie et féodalité au Moyen Age*, Paris, 1970.
30. Példaként szolgálhat az angol közjog maximája, az „exceptio villenagii”, amely maga kizárta azt a lehetőséget, hogy egy örökös függésben álló paraszt (villein) a királyi törvényszékekhez fordulhasson a „saját” földesurával folytatott vitájában.
31. A földesúri bíróságok gyakorlata Angliát illetően világosan tükröződik a „Select Pleas in Manorial...Courts” c. publikációban (Ed. F. M. Maitland, London, 1889.)
32. V. I. Lenin: *Összes művei*, 1. kötet 281. (német kiadás).
33. Ph. de Beaumanoir: *Coutumes de Beauvaisis*, Publ. A. Salmon, 1–2. Paris, 1899–1900.
34. Pl. „Sachsenspiegel. Landrechtsbuch” Hrsg. K. A. Eckhardt, Göttingen, 1955; C. P. Petot: *La formation de la classe servile en France*, VIIe Congrès intern. des Sciences Historiques, 2. Varsovie, 1933.
35. L. H. Bracton: *De legibus et consuetudinibus Angliae*, Ed. Travers-Twiss, Vol. 1. London, 1888. 7.
36. Földnélküli villain-ek eladásának az eseteiről számolnak be a jogi források a 13. század kezdetén (I. pl. „Curia Regis Rolls”, Ed. Flower, Vol. 6. London, 1922. 52.)
37. Az angliai villainage részletes jellemzését lásd M. A. Barg i. m. 4. fej.
38. Mint ismert, ilyen módon akartak eljárni a kapitalizmus „angliai mintájával”, amire Marx a sokatmondó „De te fabula narratur?” (Ist es nich deine Geschichte?) szállóigével válaszolt.
39. C. P. Vinogradoff: *Villainage in England*, Oxford, 1972. 165.
40. H. Bracton i. m. 4b.

41. A lényeg abban áll, hogy a villain telek utáni kötelezettsége nagyobb volt, mint egy szabad paraszti birtokos kötelezettsége egy ugyanolyan telek után.
42. Erről a szokásjogon alapuló rendről tanúskodó feljegyzések különböző megnevezésekkel gyakorlatilag Nyugat-Európa minden országában fennmaradtak.
43. *Carta Nativorum*. Ed. M. M. Postan etc. Cambridge, 1964.
44. P. Vinogradoff i. m. 212–213.
45. Ju. L. Beszmerthy i. m. 229. Nem szolgák (servi), hanem függő parasztok (solarigo) szolgálják le a szolgákra jellemző kötelezettségeket: házassági illeték (Uesas), a meghalt paraszt birtokáért járó illeték (ljuktuosa) és egy sor más fizetés. A 13. század jogi emlékeként a következőt halljuk: „Minden szolár-szeniora megteheti, hogy elrabolja tőle életét és minden javát.” A. R. Korszunskij: *Spanyolország története a 9–10. században*. Moszkva, 1976. 109. (oroszul).
46. M. V. Kolganov írja: „Tulajdonképpen mi által különbözött a paraszt birtoka a vazallusétól, ha az utóbbi szintén csak birtokosa volt a szenior földjének? i. m. 420.
47. J. M. Bean i. m. 87.; G. Fourquin i. m. 83.; F. Lütge: *Die deutsche Grundherrschaft*. „*Zeitschrift für Agrargeschichte*”. 1955. 11.
48. A. N. Novoszelcev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin i. m. 215.

KUN MIKLÓS:

A PÁNSZLÁVIZMUS GYÖKEREINÉL

(A 19. század első fele szláv mozgalmainak értékeléséhez)

0. Amikor az olasz és a német egység megteremtésében elért sikerekkel és az osztrák–magyar kiegyezéssel új szakasz kezdődött kontinensünk több régiójában, Friedrich Engels a következőket írta: „egyetlen ország sincs Európában, ahol ne különböző nemzetiségek élének egyazon kormány alatt... egyetlen államhatár sem esik egybe a nemzetiség természetes határával, a nyelvi határral. Sok ember él Franciaországon kívül, akiknek az anyanyelve francia, ahogyan sok német anyanyelvű él Németországon kívül, és ez minden valószínűség szerint így is marad. Annak a kusza és lassú történelmi fejlődésnek, amelyen Európa az utóbbi évezredben átment, természetes következménye, hogy csaknem minden nagy nemzetnek meg kellett válnia testének néhány távoli részétől, amelyek különváltak a nemzeti léttől, és többnyire részt vettek egy másik nép nemzeti életében, mégpedig olyannyira, hogy nem kívánnak újra csatlakozni alaptörzsükhöz. A svájci és elzászi németek nem kívánják, hogy újra egyesítsék őket Németországgal, és éppúgy kevéssé kívánják a belgiumi, svájci franciák, hogy politikailag Franciaországhoz csatolják őket. Végső soron pedig nem csekély előny, hogy a különböző nemzetek politikai kialakulásuk során többnyire néhány idegen elemet is felvettek magukba, amelyek összekötő kapcsot alkotnak szomszédaikhoz és változatossá teszik a nemzeti jelleg máskülönben túlságosan monoton egyformaságát...”¹

Jelen esetben Engels a nemzetté válás és a nemzeti fejlődés kétféle irányú mozgásáról, a centripetális és a centrifugális erők hatásáról beszélt. A témával foglalkozó kutatók ennek a szemléletnek – a maguk nézőpontja szerint általában vagy az egyik, vagy a másik elemét emelték ki. Ezért bizonytalan a történelmi kutatás olyan esetekben, amikor – gyakran éppen a nemzetté válás folyamatának tárgyalása során – nemzetek közötti, mégis implicite bizonyos nemzeti egységet tételező kategóriák megítélésére kerül sor.

1.0. Pángermanizmus, pánszlávizmus, pánromanizmus, páneurópaiság. Az utolsó másfél évszázadban időről időre felbukkanó és mindig széles körben vihart keverő eszmerendszerek ezek; közülük a jelen tanulmányban a pánszlávizmus létrejöttének, kezdeti törekvéseinek, áramlatainak koránt-

sem tisztázott, és a múltban több ízben is tartós ideológiai torzuláshoz vezető probléma rövid áttekintésére vállalkozunk.

A pánszlávizmus-fogalom tartalma és terjedelme a nemzetközi szakirodalomban pontatlan. Olyannyira, hogy tartja magát az a tévedésen alapuló felfogás, amely szerint a pánszlávizmus a 19. század első felében az I. Miklós cár terjeszkedő külpolitikájának alapjául szolgáló eszmékkel azonos. Ez az elképzelés végigvonul az I. világháború után a szlávellenesség jegyében írt német és magyar munkáktól, a modernebb, szupranacionális szándékoktól átítatott művekig.²

Az utóbbi évtizedek magyar történetírásának szembe kellett szállni azokkal a felfogásokkal is, amelyeknek rendszerében a tárgyalt fogalom nem tudományos – s mint ilyen, eszköz-jellegű – terminus technicus, hanem eleve pejoratív értelmű. A *korabeli* napisajtótól és a propagandairatoktól befolyásolt utóbbi szemlélet szerint a pánszlávizmus a szlávok olyan politikai doktrínája, amely főleg Pétervár sugalmazására feltétlenül támogatja „a nagy fehér cár” terjeszkedő követeléseit, és ideológiát nyújt a szlávok mindenkor szeparatista törekvései számára.

Az Orosz Birodalom államgépezete irányítóinak azonban a valóságban vajmi kevés köze volt a pánszlávizmushoz. I. Miklós trónralépésétől kezdve kimondottan legitim külpolitikát folytatott, még a keleti kérdés vonatkozásában is.³ 1854-ben, – s akkor is pusztán taktikai megfontolásokból, a krími háború miatti osztrákellenességének hatása alatt – latolgatta egy rövid ideig, hogy „szláv” uralkodó lesz.⁴ Ugyanő volt azonban, aki 1848-ban, a pánszláv nézetek fellobbbanásának évében nem engedélyezte alattvalóinak, hogy részt vegyenek a prágai Szláv Kongresszuson.⁵ Még korábban, a népművelési tárca vezetőivel kidolgoztatott egy köriratot, amely a hazai hivatásokat betöltő utazóknak megtiltotta, hogy belekeveredjenek bármilyen fel forgató tevékenységbe, amellyel a Habsburg-birodalom országaiban utazván esetleg találkozhatnak.⁶

Természetesen akadtak orosz politikusok, tudósok, újságírók, akik – érzelmi alapon, vagy hideg számítással – bátorítani igyekeztek a Habsburg- és a Török Birodalom értelmiségi köreiből a pánszláv eszméket, s ezt az orosz külpolitikai törekvések szolgálatának tekintették. A szlávbarát oroszországi körök állásfoglalását illusztrálja Rajevszkijnek, a bécsi pravoszláv templom pópájának nemrégiben közzétett hagyatéka, amely az 1840–1860-as évekre vonatkozóan a téma gazdag kézíratos forrásanyagát tartalmazza. Rajevszkij kétségtől aktív ügynöke volt a pétervári és moszkvai harcos pánszláv köröknek.⁷ Hazai támogatóival azonban nagy

körültekintéssel kellett érintkeznie, mivel nemcsak I. Miklós, hanem utóda, az 1870-es években az ún. *szláv külpolitikai kurzust* képviselő II. Sándor sem igen tűrte alattvalói önálló külpolitikai kezdeményezéseit.

1.1. A 19. század első felében tehát a pánszlávizmus nem azonos a „hivatalos orosz doktrínával”, — hogy a kortárs pamflettirodalom gyakorta használt kifejezésével éljünk. Mégis, noha nem része nagyhatalmi külpolitikai koncepciónak, röviddel megjelenése és meggyökeresedése után széleskörűen elterjedt mint ideológia, és mint politikai program is. Azt azonban a kortársak nálunk jobban érzékelték, hogy a fogalom és a mögöttes eszrendszer nem homogén: felhasználóitól és felhasználásától függően akár retrográd, akár progresszív szlávközi elképzeléseknek is megnevezése lehetett.

A kifejezés első ízben 1826-ban, Ján Herkel' latin nyelvű grammatikájában jelent meg nyomtatásban, a budai Egyetemi Nyomda kiadványában. Nincs kizárva, hogy a latin műveltségű szláv értelmiség körében már korábban is használták.⁸ Hiszen például a köztudomás szerint a nihilizmus szó Oroszországban Turgenyev „Apák és fiúk” című regényével honosodott meg. Az igazság azonban az, hogy a mű csak a fogalom elterjedésében játszott szerepet: ismerni már Puskin korában is ismerték. Ilyen meglepetés, kiváltképp mert latin eredetű terminus technicusról van szó, a pánszlávizmus esetében is előfordulhat.⁹

A lingvisztikai relativitás *Sapir-Whorf-féle elméletének szellemében a pánszlávizmus kifejezés korabeli értelmezését párhuzamosan két póluson, a szláv egység híveinek, illetve ellenfeleinek szóhasználati halmazában kell elvégezni*. A fogalmat a kortársak többsége az 1830/1840-es évek fordulóján szlávellenes éllel, pejoratív értelemben használta. Ez máris ellentétes Herkel' eredeti szándékával. Elterjedését és gyakori használatát két tényező segítette elő. Az egyik az, hogy megjelenése idején, a napoleoni háborúk után a nyugat-európai politikusok egy része az új politikai nyitástól tartott, és ezért fokozottan figyelve az „egyensúlyt” veszélyeztető jelenségekre *eleve* idegenkedéssel fogadott minden életképesnek látszó új eszmrendszert és politikai programot.¹⁰ A másik tényező ezzel részben összefügg: Európában ebben az időben kapott lábra a pángermanizmus eszméje is. Az európai politikai és közgondolkodás tehát egyidejűleg szándékunkban ennyire ellentétes eszmerendszerek számára teremtett talajt.

Míg Nyugat-Európában a pánszlávizmus gondolatát néhány kivételes esettől eltekintve mind határozottabb visszautasítás fogadta, addig a kontinens keleti részén, a német és a magyar politikusokkal-ideológusokkal szembeni polémia hevében a legtöbb szláv vitapartner egyre jobban elfogadta a

szláv gondolat (szláv közösség, szláv kölcsönösség) eszméjét és a pánszlávizmus terminusban történő összefoglalását is. A kettő – az eszmerendszer és a megnevezés – nem járt együtt törvényszerűen, de egyre több izomorf elemet tartalmazott, különösen a 19. század harmincas és negyvenes éveinek fordulójától, amikor a szlávközi kapcsolatok vizsgálata, felmérése és fejlesztése lassan a napi politika területére tevődött a tudomány szféráiból, vagy legalábbis sokat veszített elvont, dolgozószoba-doktrína jellegéből.

A szlavisztika részterületeinek kutatása is többet jelentett már a tiszta tudomány művelésénél. Politika és tudomány olyan szoros párhuzamosságban haladt egymás mellett, hogy a „népek tavasza” ismert lengyel, cseh, szlovák, szerb, horvát és szlovén politikusi közül többen tudományos igényűen foglalkoztak a szlavisztika valamelyik ágával. Nagyobb fórumokon a pánszlávizmus egyes irányzatainak ideológusai közül azonban nem mindig a leghitelesebb, legegzaktabb elméletek képviselői aratták az igazi sikereket. A konzervatív Maciejowski és a demokrata Lelewel – mindketten a kor elismert tudósai – sokat fáradoztak például azért, hogy eszméiket a tudomány legújabb eszméivel igazolják.¹¹ Ám az 1840-es években a lengyel emigráció sokszáz tagját inkább Towianski zavaros próféciai ragadták magukkal, ismét alátámasztva azt a megfigyelést, hogy az érzelmi motivációjú gondolatok gyorsabban és többekhez jutnak el, mint az intellektuális tevékenységet feltételezőek.

Tévedés viszont az is, hogy a pánszlávizmus merőben irracionális alapokon álló messianisztikus elképzelések sora lett volna csak, és mint ilyen, szemben állt a „nyugat-európai” haladással. A vallásos-misztikus eszmék hirdetése mellett a tudományos igénnyel fellépő pánszláv elméletek több, az általános progresszió szolgálatába állítható gondolatot fogalmaztak meg. Az 1848-as forradalom előestéjére a pánszláv – például a cseh ausztrószláv – politikusok jószerevével kijárták a polgári átalakulást célul kitűző politikai iskolákat. Ha nem is mindig tudatosan, de egy részük a saját önálló nemzeti piac, esetenként az önálló államiság, kiváltképp pedig a saját kulturális hagyomány megteremtésén fáradozott. E folyamat résztvevőiként az államjogilag legiskolázottabb lengyel emigránsok az ausztrószlavizmusnak a gazdasági kérdésekben – gyakorlati vonatkozásokban legkonstruktívabbnak bizonyult cseh és szlovén képviselői, valamint a mély politikai gyökerekkel rendelkező horvátországi illirizmus hívei tűntek ki elsősorban.

Csak az irracionális és a racionális elemek együtteséből rekonstruálható tehát a pánszlávizmus arculata a 19. század első felében. Figyelembe kell venni azt is, hogy a pánszlávizmust, követőinek egy része és az azt Nyugat-

Európában (de a Magyar Királyság területén is!) figyelemmel kísérők közül sokan Európaellenes áramlatnak tudták. Mégis a jelszavuk, a konkrét program mögött sokszor olyan meggyökeresedett eszmerendszer húzódott, amelynek magját éppen a nyugat-európai filozófiai gondolat, különösen a pánszláv gondolatok híveitől a legjobban támadott német eszmék, gondolkodók szolgáltatták.

A pánszlávizmussal kapcsolatos tévhitek sorában önmagán messze túlmutató jelentőségű, hogy sokan szinte kizárólag Prágát tekintették a pánszláv eszmeiség bölcsőjének. Olyan, egymástól teljesen eltérő módon gondolkodó kortársak vélekedtek így, mint a cseh nacionalizmussal igazán nem vádolható Bakunyin¹² és a szláv gondolattal erősen rokonszenvező liberális történész Pipin.¹³ A pánszlávizmus elkülönülése a létrejöttét eleinte segítő, egy idő után azonban már akadályozó nyugat-európai eszmeáramlatoktól valójában Bécsben és Zágrábban, Pesten és Belgrádban, Berlinben és Moszkvában, Párizsban és Krakkóban ment végbe, ott, ahol szláv nemzeti mozgalom bontott zászlót, emigráns közösségek vagy diáktársaságok, szlavisztikai tanszékek működtek. Tanulságos az a körülmény is, hogy a regionális szláv nemzeti mozgalmaktól eltérően, – amelyek ha nem is vezetők, de militánsaik vagy szimpatizánsaik között a parasztság egy részét általában maguk mögött tudták –, a pánszlávizmus bázisát az egyetemi városok, kulturális centrumok kislétszámú, zárt értelmiségi köre, ritkábban polgársága vagy polgáriassodó nemessége képezte, figyelmeztetően jelezve a mozgalom valamelyest ezoterikus jellegét.¹⁴

Megjegyzendő, hogy a 19. század első felében egyetlen országban sem vált az állam hivatalos ideológiájává. Még Európa két független szláv államában sem: Oroszországban meg sem mérkőzhetett az I. Miklós cárhoz, és népművelési miniszteréhez, Uvarovhoz fűződő „Pravoszlávia, Önkényuralom, Népiség” doktrínával, a kis Montenegróban viszont, ahol az uralkodócsalád pedig még érdeklődött is a pánszlávizmus iránt, a sokban a középkorra emlékeztető állapotok tették lehetetlenné annak elterjedését.

A „népek tavasza” hónapjaitól eltekintve a Habsburg-Birodalom egyetlen tartományának helyi vezető rétegében sem voltak túlsúlyban pánszláv eszméket valló politikusok. Fokozottan érvényes ez a Török Birodalomra. A tőle már csak formálisan függő Szerb fejedelemség sem tette magáévá a pánszláv eszméket, amelyek pedig közel álltak a kormányzat politikáját döntő módon befolyásoló Garašanin-féle elképzelésekhez.

Miért nem válhatott vajon a pánszlávizmus Kelet-Európa különböző régióiban illegális politikai küzdelmeket kiváltó és szervező „szláv szabadkő-

művességgé”? Valószínűleg elsősorban a valós politikai-társadalmi alap hiánya miatt. Hívei között ott lehettek mind a polgárisodó kis- és középbirtokos nemesség, mind az udvari körökhöz kötődő arisztokraták, mind a feltörekvő gazdag polgárság, a felvilágosult értelmiség és az elmaradott papság képviselői. Ez magyarázza a szláv egység eszméjére ünnepélyesen felesküdő 1848-as prágai Szláv Kongresszus résztvevői névsorának helytel-közzel elképesztő heterogenitását is.¹⁵

De a pánszlávizmusnak nemcsak bizonytalan körvonalai, kialakulatlan, amorf elképzelései voltak a 19. század első felében. 1848/1849-ben például, pontosabban a népek tavaszának 1849-es szakaszában több országban, illetve tartományban a korábban a pánszlávizmus *különböző* irányzataihoz kötődő politikusok közös politikai-cselekvési platformra kerültek azáltal, hogy elfogadták az ausztrioszláv jelszavakat. A Habsburg Birodalom szláv túlsúlyú föderatív állammá való átalakításának ezek a hívei vagy azok eszmei örökösei Palackýval, a 19. század legnevesebb cseh politikusával (egyébként szintén egy szláv nemzetet kutató tudós) az élen az osztrák–magyar kiegyezés ellen tiltakozva együttesen vettek részt az 1867-es moszkvai Szláv Etnográfiai Kiállításon, s mintegy mesterségesen szították a két évtizeddel korábban még sokban létjogosult, erre az időre azonban már egyre anakronisztikusabb ausztrioszláv fellépés gondolatát.¹⁶

A pánszlávizmus alkalmazkodási és életképességére jellemző, hogy akkor is fenn tudott maradni, amikor nem kapcsolódott konkrét, meghatározott, közös gazdasági-történelmi ahgyományokhoz vagy vallási közösséghez. A lengyel függetlenség elvesztése után, már a 18. század végétől nagy létszámú, külön európai politikai tényezőnek számító lengyel emigráció egy része is beépítette ideológiájába a pánszláv eszméket. Másoknál, Bakunyinnál például, az idők során az eredetileg cseppfolyós pánszláv ideológia szociális komponensei erősödtek meg, és az 1860/1870-es évek fordulóján „szláv szocialista” politikai programmá váltak, sőt később anarchista eszmerendszerébe is beilleszkedtek.

2.0. Milyen irányzatok voltak a pánszlávizmusnak a múlt század negyvenes éveiben, kialakulásának idején? Oroszországban a *szlavofilok*, ellenlábasaikhoz, a társadalmi és politikai westernizációt hirdető zapadnyikokhoz (= nyugatosokhoz) hasonlóan nem alkothattak hatékony, politikai erőként is jelentkező csoportosulást.¹⁷ A „szlavofil” elnevezést egyébként az ellentáborban használták először erre a laza, többnyire baráti társulást képező társaságra, eleinte gúnyorosan; az irodalmi nyelvbe később már neutrális megnevezésként került be. Az érintettek csak akkor fogadták el, amikor a

többségüknél eredetileg kizárólag az orosz nemzeti tudatot ébresztő eszmerendszerbe valóban szlavofil elképzelések is elegyedtek.

A szociális problémák megoldására tett javaslataikban a szlavofilok a közhiedelemmel ellentétben általában nem volta kincstári nézeteket valló reakciós maradiak. Igaz, közülük néhányan, mint például az ismert publicista Pogogyin és Sevirjov, az uralkodó társadalmi rétegnek erőtartalmát adták; nem rajtuk, hanem az udvar határozott elzárkózásán múlt, hogy nem jutottak hatalmat biztosító hivatalhoz. A szlavofilok többsége azonban nem ilyen. Ideológusaiknak I. Akszakovnak, Szamarinnak, Koseljovnak a múlt század ötvenes-hatvanas évtizedének fordulóján napvilágot látott reformtervezete a jobbágyrendszer felszámolásáról és a felszabadítandó parasztságnak az általa művelt föld jelentős részéhez való hozzájuttatásáról csiráiban már jóval korábban, I. Miklós idején keletkezett.¹⁸

Ideológiájuk kikristályosodása idején a szlavofilokat az orosz fejlődés egyedüli járható útja és öntörvényűségének (szamobitnoszty) meggondolása egyesítette. A nacionalizmusnak ez a sokszor absztrakt megnyilvánulása minden „nyugati” út lehetőségének elhárításával párosult. Organikusan, majdhogynem doublethink-szerűen elegyedett azzal a rokonszenvvel és segítőkészséggel, amelyet – általában a lengyelek kivételével – a szlávok iránt tápláltak.¹⁹

A kortársak számára sokáig egybemosódott a szlavofilizmus és a pánszlávizmus fogalma. Még a londoni emigrációban a cenzúramentes szabad orosz szónak a cár számára is félelmetes hatalmát megteremtő Herzen is úgy fogalmazott az 1850-es években a szlavofil körökről adott, pontos és árnyalt leírásában, mintha a szlavofilek pánszlávok, a pánszlávok pedig nem-orosz szlavofilek lennének.²⁰

A szlavofileknek valójában csak egy, igaz, nagy része nevezhető pánszláv eszmék következetes követőjének; ideológiájuk pánszláv komponensét azonban, éppúgy, mint az agrárkérdés megoldására kialakított terveiket 1855 előtt lényegében a passzivitás jellemezte. Oka világos: a visszafogottság, amely I. Miklós birodalmában minden pozitív program kialakítását befolyásolta; nem volt tanácsos koncepciókkal, ötletekkel megzavarni a megkövesedett közéletet. A kormányzat még a krími háború idején sem adott minden esetben engedélyt pánszláv szellemben született szlavofil írások közzétételére, pedig ekkor Törökország mellett Ausztria is a cári birodalom ellenfelei közé került, s ezek a cikkek legfeljebb őszinte hangvételükkel tértek el a cenzúra jóváhagyását bíró, a mindenkori kurzusnak alárendelődő írásoktól.²¹

2.1. A szlavofil baráti társaságok tevékenysége a krími háború elveszi-

tése és a jobbagyfelszabadítás között egy ponton eredményezett olyasmít, ami a befelé fordulás apoteózisát és a más szláv nemzetek kultúrájának képviselőivel időnként kialakult kapcsolatokat túlhaladta.²² Fokozatosan viszonylag nagy olvasótábort alakított ki ugyanis a korabeli újságírás egyik fő irányzatává terebélyesedett szlavofil lapok számára. Ez pedig a hivatalos ideológiánál kevésbé száraz nacionalista célok és az aktív vallásgyakorlás ugyancsak érzelmi motivációt is biztosító kereteivel együtt eleven kapcsolatot és tekintélyes anyagi bázist teremthetett egy potenciális pánszláv közlethez. Az I. Miklós halála után még obskúrásabb politikát folytató pravoszláv egyházhoz való közeledés pedig egy pravoszlávnak elismerhető ideológia jegyében szalonképessé tehetette a korábban az ellenzék között számon tartott szlavofilokat (Oroszországban az egyház tevékenysége hagyományosan szorosan összefonódott az államgépezet működésével). Mindez összességében elősegítette a 19. század ötvenes éveinek a végén az országon belüli és a nemzetközi szláv kapcsolatok összefogására létrehívott, feladatának e kapcsolatok kodifikálását tekintő *Szláv Bizottságok* zászlóbontását; ez azután természetesen serkentően hatott vissza a szlavofilok – most már tisztán pánszláv vonatkozású és politikai jellegű – tevékenységére.²³

3.0. A szlavofilokhoz, mint az oroszországi pánszláv ideológia képviselőihez is a *ruszofilek* álltak a legközelebb az 1840-es években. Az ő tevékenységükben főleg az orosz kultúra és tudomány népszerűsítéséért tett erőfeszítéseket értékelheti pozitívan az utókor. Ám ahogyan nem létezett „általában” pánszlávizmus, úgy nem beszélhetünk „a” ruszofilekről sem. Az ehhez az irányzathoz tartozó, országonként és periódusonként sokban eltérő politikai programot hirdető emberek gondolkodásának azonban van egy olyan közös jegye, amelynek alapján joggal állapíthatjuk meg valamennyiük helyét az egyetemes progresszió ellenfeleinek táborában: az tudniillik, hogy nem az „elvont” orosz néppel, hanem Európa legréakciósabb, s mint ilyen, nagyon is konkrét nagyhatalmával kapcsolták össze politikai várankozásaikat és terveiket.

Érdekes, hogy végső soron még a ruszofilizmus kelet-európai elterjedését is a cári kormányzat szűklátókörű merevsége akadályozta. Pétervárnak a rendszeres segítség nyújtásától való elzárkózása még a cseh Hankához hasonlóan fanatikus ruszofileket is megdöbbenetett. Alkalomszerűen osztogatott ösztöndíjak, kisebb pénzösszegek vagy ajándéktárgyak, néha bizonyos folyóiratok és könyvek rendelkezésre bocsátása, igazán nem ezek voltak azok a remények, amelyeket a cseh és a szlovák, főleg pedig a délszláv — közülük

is az Oroszországban tanuló és részben ott le is telepedő bolgár – ruszofilek a cári birodalomhoz fűztek.²⁴

A pánszlávizmus e változata az egész szlávság jövőjét egy orosz vezetés alatt álló szláv birodalomban képzelte el. Elgondolásukat a ruszofilizmus hívei részben a messianisztikus küldetéstudatra alapították („Róma és Konstantinápoly után Moszkva a harmadik Róma; negyedik Róma pedig nem lesz!”), részben pedig arra a gyakorlatibb megfontolásra, hogy Kelet-Európa sorsa minden valószínűség szerint a kontinens legnagyobb létszámú hadseregével rendelkező cári birodalomtól függ majd egyre jobban. Az önkényuralom félelmetes kormányzati eszközei, az anakronisztikus társadalmi rendszer, benne az önmagát régen túlélt jobbagyság intézményével – mindez eltörpült a ruszofil eszmék híveinek a szemében amellet az álom mellett, hogy az Elbától Alaszkáig terjeszkedő szláv közösség jöhet létre, amelyben nyoma sem marad a korábbi szlávközi ellentéteknek.

4. *A szláv kulturális kölcsönösség* elmélete, amely sokat merített Herder és Schölzer gondolataiból, csupán áttételesen, közvetve kapcsolódott a „politikussabb” pánszlávizmushoz. Elismert ideológusa az egész Hasburg-birodalomban, sőt azon túl is, a szlovák Ján Kollár volt, aki a „Slávy dcera” (A dicsőség leánya) című szimbolikussá vált patetikus műve, és nem kevésbé hatékony publicisztikai tevékenysége révén egy körületekintőbb pánszláv mozgalom elindítója, részben pedig egy önálló kulturális folyamat megteremtője lett.²⁵ A *kulturális pánszlávizmus*nak is nevezett irányzat számos szószólója, köztük maga Kollár is – főleg taktikai okokból – tiltakozott az aktuálpolitikai megfontolások ellen; ezért hárította el a mozgalmat általában a pánszlávizmussal kapcsolatba hozó értékeléseket is.

A szláv kulturális kölcsönösség ideológiája a pánszlávizmus nyíltabban politikus változataitól abban különbözött, hogy tevékenysége szinte kizárólag a tudományos intézményekhez és kulturális műhelyekhez kötődött. Az így adódó tevékenységi kereteknek, formáknak a korlátai miatt ennek az irányzatnak kevés olyan híve volt, aki ne tartozott volna *egyidejűleg* egy másik, közvetlenebb politikai célokat is kitűző pánszláv áramlathoz, főleg az ausztroszlavizmushoz, a ruszofilizmushoz vagy az illirizmushoz.

A szláv kulturális közösség hirdetőinek alapélménye az volt, hogy kulturális missziót töltenek be. Ez az elhivatottság a többi pánszláv mozgalomban némi katalizátor-szerepet is biztosított: még a viszonylag elszigetelten tevékenykedő orosz szlavofilok is betéve ismerték például Kollár programadó cikkét, amely egyébként érdekes módon a nyugatosok folyóiratában jelent meg oroszul. Mivel a többi pánszláv mozgalommal éles vitájuk, konfliktusuk

tusuk kevésbé akadt, viszonylag maradandóbb nyomot is hagytak. Munkáik színvonala azonban heterogén: álmodozó dilettánsok éppúgy akadnak közöttük, mint nagy tudósok, a mai komparatistika előfutárai.

A szláv kulturális közösség eszmerendszerének hatása meglehetősen ellentmondásos, kétélű volt. Kedvező kultúrhatása mellett olykor éppen keresztelte a szláv nemzeti kultúrák kialakulásának útját, amennyiben lassította és részben új irányt is szabott neki. Szerepe azokban az esetekben vált ilyen ellentmondásossá, amikor egyes befolyásos orosz, lengyel, cseh vagy horvát ideológusok, a *saját* nemzeti kultúrájukra kívánták alapítani a többi szláv nemzet kultúráját; és úgy értelmezték a szláv kulturális kölcsönösséget, mint a nemzeti kultúráknak a kultúraépítésben kevésbé önálló szláv népközségek, csoportok (például a ruszinok), vagy az energiájukat elsősorban a nemzeti függetlenség kivívására fordító nemzetek (például a bolgárok) számára való kidolgozását vagy inkább oktrojálását.

5. Az *illirizmus* a pánszlávizmusnak az az ága, áramlata volt, amely talán a legharmonikusabb arányokat hozta létre a politikai, a tudományos és a kulturális törekvések között. Gajnak, az illirizmus legfőbb apostolának az álma is egy nagy szláv állam létrejötte volt, ám ezt ő csak a Balkánon szerette volna megvalósítani, idegen – osztrák, később orosz, majd ismét osztrák – támogatással, de mindenképpen horvát vezetés alatt. Ennek a Habsburg-birodalom déli és délnyugati részét, valamint a Balkán szláv lakta területeit magában foglaló illír államalakulatnak a jövőjével akcpsolatban az általában liberális illirizmusnak egészen radiális szociális elképzelések megvalósítását szorgalmazó hívei is voltak.²⁶

Szembetűnő egyúttal az *illirizmus* politikai-földrajzi *partikularizmusa*. A pánszlávizmus többi változatához képest kisebb a tervek léptéke, nem olyan mindenen eluralkodó itt az irreális perspektíva. Ez részben a horvát politikusok nagyobb gyakorlatiasságával, részben a katolikus egyháznak a túlságosan illuzórikus ábrándokat eleve lehetetlenné tevő uralmával magyarázható. A horvátországi klérus ugyanis, amely nemcsak Rómának, de gyakorlati lépéseiben Bécsnek is alárendelődött, a nemzeti sajátosságok bizonyos fokú képviselete, elismerése ellenére sem lehetett a szláv törekvéseknek olyan bástyája, mint ahogyan – a görög papság háttérbe szorításával párhuzamosan – a szerb és a bolgár nemzeti mozgalmak számára sokban háttérrel nyújtó pravoszláv egyház volt.

Ha azonban a katolikus papságot nem is tudhatta egyértelműen maga mögött, volt az illirizmusnak egy másik támasza: a horvát államiság élő hagyománya, amely mindenekelőtt a polgári átalakulás századában is mester-

ségesen ébren tartott, az alkotmányos nemesi kiváltságokra épülő feudális nemesi tudat megnyilvánulásaiban öltött testet.

Tanulságos az illirizmus evolúciója: A negyvenes évek elején vitathatatlannul önálló pánszláv irányzatot alkotó horvát politikusok a negyvennyolcas forradalmak, „a népek tavasza” idején, a helyi érdekek vélt vagy tényleges képviselőitében számos eredeti nézetüket feladva olyan mértékben közelítettek elképzeléseiket az ausztrorszláv ideológia tételeihez, hogy az illirizmus mint önálló eszmerendszert, kezdte felszámolni önmagát, miközben 48 csatározásaiban megerősödött, mint önálló politikai irányzat.²⁷

6. Az illirizmus társadalmi bázisát horvát – és részben szlovén – értelmiségiek, a polgárrá válás útját járó nemesek, művelt kereskedők alkották. A pánszlávizmust főleg a Balkán térségében politikai eszköznek tekintő *konzervatív lengyel emigráció* ezzel szemben szinte kizárólag nemesi, s mint ilyen, sokkal homogénebb volt. Politikai eszköztára, diplomáciai iskolázottsága mégsem ennek az osztálynak a jellemzőit mutatják fel elsősorban; a Nagy Francia Forradalom és a napoleoni háborúk utáni, már kapitalista korszak jegyeit viselik ebben a vonatkozásban. Ez látszik abból is, hogy az Adam Czartoryski vezette konzervatív lengyel emigráció az 1830/1831-es felkelés leverése után, a cári birodalom lengyel politikájával szembeni európai koalíció összekovácsolása céljából milyen céltudatosan törekedett arra, hogy összehangolja konkrét politikai elképzeléseit az össz-szláv eszméktől nem idegenkedő szerb politikusokkal, az illirizmus ideológusaival, majd később az ausztrorszlávizmus néhány hívével is. A lengyel ifjúság pedig emigráns életformába csöppenve, a konkrét politikai akciók folyamán kénytelen volt bizonyos fokig elismerni a szláv kölcsönösséget Európa egyes régióiban. Ám ahogyan múltak az évek, már nem csupán a körülmények kényszere alatt, hanem fokozatosan belső késztetésből is kapcsolatot találtak a pánszlávizmus áramlataihoz is.²⁸

6.1. A társadalmi berendezkedés megtervezésében, szociális célkitűzéseiben kifejezetten konzervatív lengyel emigráns csoportosulás a nemzetközi politika kérdéseiben *objektíve* nem állt szemben a haladással. Jól reprezentálja ezt a látszólag ellentmondásos helyzetet a Hotel Lambert nevű lengyel emigráns csoportosulás szláv politikája, amely főleg párizsi központján keresztül, számos diplomata nem hivatalos támogatását, tulajdon arisztokrata tagjainak nemzetközi kapcsolatait felhasználva, a szláv lakta vidékeken népes ügynökhálóza tán keresztül kitartóan dolgozott a cári autokrata államgépezet befolyása ellen.²⁹

6.2. A Czartoryski vezette menekültek között voltak politikai-taktikai

megfontolásokkal kevésbé törődő *altruista módon* szlávbarát lengyelek is. Ez az attitűd egyenes folytatása a lengyel nemesi értelmiség körében az 1820-as években ható szlávság-felfogásnak, amely a felvilágosodás eszmé-áramlataiban gyökerezett; ezért inkább egyik előfutára, mint korai változata a pánszlávizmusnak. E sajátos, talán emocionális lengyel szlavofilizmusnak vagy késő-felvilágosodáskori pánszlávizmusnak nevezhető, mozgalom-má soha nem terebélyesedő felfogás hívei – a legismertebb közülük J. Potocki – egy eljövendő szláv közösségben természetesen „lengyelhon fiainak” szántak domináns szerepet. Tevékenységük azonban elsősorban tudományos jellegű volt; az 1830/1831-es felkelés veresége után ezért sem lehetett túlságosan népszerű a politikai cselekvésre vágyó menekültek körében. Hatásának nyomait így is felfedezhetjük mind a konzervatív, mind a demokrata lengyel emigráns sajtó szláv tematikájú cikkeiben.³⁰

6.3. Az e csoportokhoz nem tartozó lengyel emigránsok egy része főleg azért kötődött a pánszlávizmushoz, mert egy erős és nagy közösség iránti nosztalgiájának, „a valahová tartozás” megvalósulásának a lehetőségét látta benne. Azok a zárt, kis létszámú és a befogadó országban nehezen integrálódó csoportok, amelyekben a lengyel emigránsok általában éltek, ugyanakkor az ellenkező hangulat számára is táptalajt nyújtottak. A kivetettség érzés sok esetben *kollektív depresszióba* torkollott, ebben az esetben már nem bizonyult elegendőnek az „általában” a pánszlávizmusból kétségtelenül fellelhető irracionális mag. Ez a világlátás a háttére a többi pánszláv irányzatnál is misztikusabb lengyel vagy *szláv–lengyel messianizmus* néven ismert ideológiának, amely mindenekelőtt Adam Mickiewicz műveivel vált a lengyel kultúrtörténet részévé. A nagy lengyel költő szépirodalmi és tudományos munkásságán kívül a lengyel–szláv messianizmus vajmi kevés pozitív tételt sorakoztatott fel: eszméi – több mint fél évszázaddal a felvilágosodás nagy munkáinak megjelenése után – kimerültek Mickiewicznek és főleg Towiańskinak, a lengyel nemzet fiainak isteni küldetéséről, a szlávlakta területekről mint e küldetés realizálásának a színteréről szóló zavaros próféciaiban, a lengyel–szláv messianizmus hívei részéről pedig e tanítások passzív befogadásában.³¹

7. E messianisztikus hitvallásnak éppen a lényegét tekintve ellentéte az *ausztroszláv eszmerendszer*, a 19. század első felének kétségtelenül a legnépesebb és az orosz szlavofil ideológia mellett a legéletképesebb pánszláv irányzata. A már a negyvennyolcas forradalmakat megelőzően konzervatív és liberális elemeket egyaránt felmutató áramlat követői között főleg cseh, horvát, szlovén, részben pedig szlovák és galíciai lengyel tudósok, – elsősor-

bán Šafárik és Palacký nevét kell megemlíteni közülük –, publicisták és ami különösen fontos, hivatásos politikusok is találhatók.

Az ausztroszlavizmusnak a különböző szláv nemzetekben, népcsoportokban élő hívei 1848 előtt még csak kísérletet sem tettek egy „közös” párt létrehozására. Ennek az eszmerendszernek mégis *mozgalom-jelleget* ad az, hogy a különböző szláv nemzetek polgársága, illetve elpolgárosodó nemesi rétege adta a háttérét (néhány, a rendi hagyományokat felélesztetni igyekvő csehországi főnemes átmeneti csatlakozása ezen természetesen nem változtatt), és a célja is közös: szlávközi elkülönülés, szigorúan a Habsburg-birodalom keretein belül, de osztrák szupremáció nélkül.³²

Az ausztroszlavizmus ideológusai, kiváltképp Palacký, az osztályellentétek tudatos elsimításával, a lehetséges legszélesebb körű szláv érdekegyesítés létrehozásával minden robbanás elkerülésére, az evolúció egyeduralmának biztonságára törekedtek.³³ Ám e taktika kidolgozása már involválta az ausztroszlavizmus differenciálódását. Az 1840-es években a német és a magyar nemzeti mozgalmakkal polemizáló L. Thunnal, és általában a konzervatív nemesi elképzelésekkel szemben az ausztroszláv ideológia hívei egy széles értelemben vett nemzeti programnál jóval nagyobb, átfogóbb célokat tűztek ki a szlávok kulturális és közvetve politikai felemelkedésének, előtérbe kerülésének a megtervezése során. Hogy miért éppen a Habsburg-birodalom adott kereteit tartották megfelelőnek egy szláv túlsúlyú államalakulat létrehozására, arra a gazdasági érdekek körében kell keresnünk a választ: a cseh és a szlovén, sőt az 1840-es évek elején és 1849 után a galíciai lengyel árutermelő nemesség és polgárság kiterjedt hányadának a termékei számára kialakult piacot biztosított a Habsburg-birodalom. Ilymódon a pánszláv irányzatok közül talán itt mutatkozik meg a legközvetlenebb kapcsolat a különböző társadalmi osztályok és rétegek (a nemesség és a polgárság adott rétege), valamint az ezek érdekeit a felépítmény szféráiban képviselő értelmiség között.

A „népek tavasza” előtt az ausztroszlavizmus ideológusai az irracionális elemeket a minimálisra csökkentve vázolták fel elképzeléseiket, amelyeknek akkor három fő pillére a Habsburg-Lotharingiai dinasztia elfogadása, a birodalmon belüli szláv túlsúly és a federalizmus volt. Ezek a követelések – az első kivételével – bizonyos mértékig rokoníthatók a polgári átalakulás antifeudális tételeivel.

Milyen viszonyban volt az ausztroszlavizmus a különböző szláv nemzetek ideológiájával? Hiba lenne egy kizárólagos alá-fölérendeltségen alapuló hierarchia felállítása. Tény azonban, hogy az ausztroszláv eszmerendszer legnevesebb követői – úgy is mint egy-egy nemzeti mozgalom hivatásos poli-

tikusai, de úgy is mint egy-egy nemzeti kultúra neves tudósai, írói, művészei – igyekeztek megőrizni eredeti indíttatásuk, céljaik és egész tevékenységük nemzeti motívumait, de emellett esetenként szószólói akartak lenni az ausztriai szlávok – ritkábban: általában a szlávok – közös érdekeinek is.

7.1. 1848 tavasza és nyara választóvíz az ausztroszlavizmus fejlődéstörténetében. Történetírásunk egy időben az ausztroszláv politikusok 1848/1849-ben követett Habsburg-barát politikáját (számtalan kényszerű taktikai és hosszú távon átértelmezni kívánt stratégiai lépés ötvözetét) retrospektív kiterjesztéssel sommásan elítélte. Ebben az esetben azonban a diakrón szemléletnél célravezetőbbnek látszik a valós történelmi értékelés számára a szinkron kutatás, amely esetünkben olyan következtetést eredményez, hogy az 1840-es évek Kelet-Európájában, kiváltképp az évtized második felében, vagyis, a különböző pánszláv irányzatokon belüli, a relative konzervatív csoportosulások háttérbe szorítását követően az ausztroszlavizmus lényegében nem más, mint a társadalmi és közigazgatási reformprogramok mögé felsorakozó *európai liberalizmus egyik változata*.

Az ausztroszlavizmus híveinek 1848 előtt tényleges érdemeik voltak mind az egyes szláv népek nemzeti tudatának ébresztésében, mind a szláv kultúrák közös vonásainak, az egymásra hatás lehetőségének, az egymásra utaltság felismerésének kimondásában, kutatásában, feltérképezésében. Mindez azonban 1848-tól kezdve már nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a mozgalom az európai progresszió része maradjon. Ami már korábban is az ausztroszlavizmus legfontosabb korláta volt – a Habsburg-birodalom mint meglevő keret és azon belül a Habsburg-uralom igenlése – a forradalmak győzelme után domináló- és az egész eszmerendszert retrográd irányba fordító motívummá vált. Pedig az ausztroszlavizmus híveit a Habsburg-háznak a szlávság jövőjében betöltött szerepébe vetett hite még ekkor sem fosztotta meg nemzetközi politikai, de még szociális érzékenységtől sem. Sőt a nemzeti mozgalom radikálisabb elemeinek a hatására az ausztroszlavizmus hívei hamarosan keveselni kezdték 1848 tavaszának a Habsburg-ház-tól a birodalom összes nemzete által kikényszerített társadalmi reformjait; egy federatív átrendezés elveinek kimunkálásával pedig nyilvánvaló módon a Habsburg-abszolutizmus talpkövét adó centralizációs elvet aknázták alá. A birodalommal való azonosulás azonban olyannyira lényeginek és mindent meghatározónak bizonyult, hogy amikor az ausztroszláv politikusok – végső eszmei meghatározottságukhoz híven, s így nemegyszer eredeti elképzeléseik ellenében – részt vettek 1848 őszétől a forradalom előtti állapotok egy részének – abszolutizmusnak – visszaállítását célul kitűző Habsburg-Lotharin-

gái-ház hatalmának a megszilárdításában, akkor ezzel visszavonhatatlanul cselekvő részeseivé váltak az európai ellenforradalom támadásának. Legtöbüknek egy komoly alkotmányjogi biztosítókkal rendelkező, a császár által szinte csak jelképesen kormányozott, nagy középkelet-európai területet egyesítő birodalom volt az álmuk, amelyben a polgári átalakulást szolgáló legfontosabb reformok is konfliktusmentesen megvalósulnak majd. Egy ilyen jövő reményében tényleges és komoly támogatást nyújtottak annak a Habsburg-háznak, amely távolról sem csupán a németországi, az osztrák és a magyar forradalmaknak, hanem a szláv függetlenségi mozgalmaknak, sőt a pusztá kapcsolatkeresésnek – és persze egyúttal tetszőleges pánszláv törekvésnek – is nyílt ellensége.³⁴

8. A 19. század első felében tehát a pánszláv eszmeiség valamilyen formában mind a konzervatív, mind pedig a liberális mozgalmaknak része volt, különösen a negyvenes években. Még a demokrata program szerint tevékenkedő szláv politikusok, gondolkodók között is voltak olyanok, akik kiemelt szerepet szántak egy eljövendő Európában a szlávok kulturális és politikai kapcsolatainak. Ezeket jogosnak látszik egy önálló eszmerendszerként tételzett, talán *demokratikus pánszlávizmus*-nak nevezhető áramlat híveinek tekinteni. Természetesen nem arról van szó, hogy ide tartozott minden radikális érzelmű szláv politikus; csakis azok, akik a szlávok *forradalmi úton* történő egyesítését állították politikai programjuk középpontjába. Azok, akik a szlávok kulturális közösségének, ha tetszik, kölcsönösségének elismerése mellett alkotó módon beépítették ideológiájukba a nyugat-európai talajon fogant radikalizmus elemeit is. Részben ennek megfelelően az agrárkérdés tekintetében a liberálisokhoz képest a parasztság számára kedvezőbb megoldási módok mellett tettek hitet; nemzetközi kérdésekben pedig határozottan elvetették a Habsburgokkal és/vagy a Romanovokkal kötendő – akár időszakos taktikai – szövetség lehetőségét.

Ily módon *nem tekinthetők* a demokratikus pánszlávizmus híveinek táborába tartozónak többek között a D. Kušlan és M. Prica vezette *hrvatska ljevica*. Annak ellenére sem, hogy ez a radikális mozgalom progresszív nézeteket vallott a szociális problémák megoldásának kérdéseiben; hívei azonban a magyar–horvát viszony alakulása miatt a Habsburg-ház politikai irányvonalával való szakításra nem tudták rászánni magukat, ezért történhetett meg az, hogy 1848 nyarán és őszén a szláv szabadságtörekvések apostolának tekintették Jelačić bánt, és ezt a tévedésüket csak 1848/1849 fordulóján látták be.

8.1. Kik voltak végül is a demokratikus – vagy forradalmi – pánszlávizmus első megfogalmazói és követői Kelet-Európában? *Indokolt-e annak*

tekinteni az orosz dekabrista mozgalom baloldali szárnyának szláv vonatkozású törekvéseit? Nevezetesen a Déli Társaság vezetőjének, Pesztyel ezredesnek azt az elképzelését, hogy a felkelés győzelme esetén háborút indítanak Ausztria és Törökország ellen; az ily módon felszabadított szláv lakta területek federatív alapon csatlakozhattak volna Oroszországhoz. Pesztyelnek ez az orosz–szláv federációra vonatkozó terve az 1840/1850-es évek fordulóján mind Herzen „szláv szocializmus” koncepciójára, mind Bakunyin demokratikus pánszláv eszmerendszerére ösztönzően hatott.³⁵

Külön figyelmet érdemel a pánszlávizmus előzményeinek szempontjából egy kis létszámú dekabrista közösség – eredetileg szabaddkőműves páholy –, amely az *Egyesült Szlávok Társasága* elnevezést választotta. (Később fuzionált a mozgalom egészén belül mindig radikálisabb Déli Társasággal; ekkor *Szláv Igazgatóság* lett a neve.) Tagjai olyan radikális fiatal tisztek voltak, akik rokonszenveztek a törökországi szlávok és görögök függetlenségi törekvéseivel; ám sem komolyabb ismereteik nem voltak a szlávokról, sem különösebb kapcsolataik nem alakultak ki velük. Mi sem jellemzi ezt jobban, mint, hogy egy száműzött lengyel főnemes elbeszélése alapján minden kétely nélkül elhitték, hogy a Habsburg-birodalom szláv lakossága erőteljes nemzeti ellenállást tanúsít. A jelek szerint a magyarokat is a szlávokhoz sorolták.³⁶

Mindazonáltal Pesztyelnek és a Szláv Igazgatóság vezetőinek főleg az orosz–szláv szövetség létrehozásáról fennmaradt tervei a demokratikus pánszlávizmus oroszországi előzményeihez tartoznak. Hogy inkább *előzményekről* és nem az irányzat valamelyik korai változatáról van szó, azt a Pesztyel-féle elképzelések konstruált jellege mutatja.

8.2. Vitathatatlanul része a demokratikus pánszlávizmus eszmeáramlatának az *ukrán Cirill és Metód Társaság* ideológiája, amelynek két, egymásból fakadó fő célja Ukrajna nemzeti függetlenségének kivívása és egy szláv konföderáció létrehozása volt. E program elméleti megalapozása az ausztriai és a törökországi szlávokkal való földrajzi és főleg politikai távolság, valamint az orosz szlavofilokkal való folyamatos kontaktus hiánya miatt csak részleges lehetett. Ennek következményeit illusztrálja egy példa: még a titkos társaság balszárnyának olyan következetes hangadója, mint a költő Tarasz Sevcsenko is a konzervatív ruszofil Hankát és liberális ausztrioszláv Šafárikot egyként jeles szláv patriótának tekintette.³⁷

Ettől eltekintve az ukrán nemzeti ügy harcosainak programjába a pánszlávizmus nagyon is *organikusan* épült be. Ahhoz ugyanis, hogy Ukrajna elnyerje – ahogy ők fogalmaztak: visszanyerje – önálló államiságát, egy-

idejűleg a Romanov- és a Habsburg-birodalomnak kellett volna súlyos külső vereségeket szenvednie és belső társadalmi katalizmákat átélni. A Cirill és Metód Társaság tagjai ugyanakkor – céljaiknak az európai megfontolások felől nézve partikuláris jellege miatt – egyetlen nagyhatalomra sem támaszkodhattak ténylegesen. Csakis „a szláv testvérek” összefogásában reménykedhettek; nem nélkülözve némi messianisztikus hitet. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok mintájára létrehozandó Szláv Egyesült Államokban vélték fellelni azokat a kereteket, amelyeknek segítségével a szlávok közössége egy hatékony és erős hatalommá válhatott volna a kontinensen. Ebben látták az orosz–ukrán, lengyel–ukrán és lengyel–orosz nemzeti ellentétek megszűnésének a lehetőségét is.³⁸

Világosan felismerhetjük e tervekben a nem vallási köntösben fellépő, de messianisztikus-töltésű pánszláv programok legfőbb ismervét; a jövőnek a jelentől vagy független, vagy azt csupán előkészítő szakasznak tekintő megtervezését. A terveknek ez az elvontsága a Cirill és Metód Társaság tevékenységében egyébként háttérbe kezdett szorulni akkor, amikor a nép körében végzett propagandának s az orosz elemeknek a titkos társaság tevékenységébe való bevonásának a kérdésköre került előtérbe, s élesen polarizálta is a mozgalmat. Mindez a liberális és a demokrata szárny közötti teljes szakadáshoz vezetett volna, ha a szimpatizánsokat leszámítva mintegy két tucatnyi belső tag áldozatul nem esik a letartóztatási hullámnak. A vizsgálat és az ítéletek egyébként azt mutatják, hogy I. Miklós Oroszországában még álmódolni sem volt tanácsos a hatalom elképzeléseit keresztező szláv egységről; éppen azokra sújtott le a cár különös haragja, akik – mint Sevcsenko is – a demokratikus pánszlávizmusnak voltak elkötelezettjei.

8.3. A Cirill és Metód Társaság eszmerendszeréhez hasonló jegyeket mutat a demokratikus pánszlávizmust követő többi csoportosulás is. Ez részben hatás, részben kölcsönhatás eredménye: *a kiváló lengyel forradalmár történész Lelewel és környezete* az 1840-es évek elején például jól kimutathatóan integrálta cseh pánszláv tudósok elméleti és történeti alapállását a szláv kérdések megítélésében. Lelewel hatása nélkül viszont aligha vált volna a demokratikus pánszlávizmus legismertebb ideológusává az orosz Mihail Bakunyin.³⁹

8.4. A demokratikus pánszlávizmus híveit mindenekelőtt az jellemezte, hogy *elsősorban demokratáknak* tekintették magukat. A szláv nemzeti mozgalmak jövőjét az európai progresszió általános célkitűzéseivel összhangban tervezték. A szervezeti kereteket 1848 március előtt az irányzat számára a néhány főt számláló orosz emigráció és a lengyel emigráns balszárny

közeledésének kereteiként megbeszélések sora, a sajtóban és nagygyűléseken való közös szereplés szolgáltatta. Ilyen alkalmakkor több ízben megfogalmazódott a demokratikus szláv mozgalom szervezeti egységének a gondolata. Ez már előrelépésnek tekinthető az autokráciaellenes orosz–lengyel összefogás korábban is felmerült gondolatához képest.

A demokratikus pánszlávizmus igazi zászlóbontására csak a „népek tavasza” idején kerülhetett sor. A mozgalommá terebélyesedő nézetrendszer három legismertebb dokumentuma *Mihail Bakunyin* nevéhez fűződik. „Az új szláv politika alapjai” című írása az 1848. június prágai Szláv Kongresszus idején keletkezett. Szerzője éppen csak hogy bekapcsolódott a szláv mozgalmakba; taktikai okoknál fogva írásában ezért visszafogja a radikális célkitűzéseket. Radikális ideológiájához képest hasonlóan mérsékelt a röviddel később írt „Felhívás a szlávokhoz” című kiáltvány is; ennek a háttérében azonban már inkább konkrét lépés kapcsán érvényesül a taktikai megfontolás: Bakunyin a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből és osztályokból származó szláv politikusoknak minél szélesebb Habsburg-ellenes szövetsége összekovácsolását akarta elérni. A kiáltvány megszövegezése idején írt magánleveleiben, például a George Sand-dal folytatott levelezésében Bakunyin úgy ítélte meg, hogy az agrárproletariátus adja majd a kelet-európai, s így a szláv forradalmak erőtartalmát.⁴⁰ Olvasói auditóriuma előtt viszont megelégedett liberális nézetek hangoztatásával. A „felhívás a szlávokhoz” című, számos harcosan németellenes kitélt tartalmazó kiáltványt éppen német demokraták biztatására írta, az ő anyagi támogatásukkal adta közre. A megjelenését követő polémia, amelybe igen sokan, – Csehországban többek között Palacký és Havlíček is – bekapcsolódtak, több lett, mint elsősorban az ausztrósláv politikusok meggyőzésének az eszköze, aminek szerzője elsősorban szánta; meggyorsította a cseh nemzeti mozgalmon belüli polarizációt a radikális és a liberális elemek között, és áttételesen hatott a horvát baloldali állásfoglalásának módosítására is. Nem korlátozódott a hatása a szláv mozgalmakra: számos, a pánszlávizmustól hagyományosan idegenkedő nyugat-európai publicista, – köztük Proudhon – Bakunyin e fellépése nyomán tudatosította a különbséget a „retrográd” és a „forradalmi” pánszlávizmus között.⁴¹ Ugyanakkor a demokratikus pánszlávizmus tisztázatlan pontjai, bizonytalan osztályjellege kiváltották Engels híres bírálatát a *Neue Rheinische Zeitung* hasábjain.⁴²

Ez az áramlat sem volt statikus; 1849 tavaszán, – ismét főleg Bakunyin publikált írásaiban – előtérbe kerültek a radikális demokrata szempontok és a nemzetköziségnek olyan a „szláv-szemponton” túlmenő elemei, mint

egy újbóli forradalmi hullám esetére jogosult magyar–szláv és német–szláv forradalmi összefogás gondolata. Számos jel arra vall, hogy 1849 májusában, vagyis az osztrák hatóságok által felszámolt ún. májusi összeesküvés meghiúsítása idején, Bakunyin, valamint cseh és lengyel társai eljutottak odáig, hogy szakítsanak a különböző pánszláv ideológiai áramlatokkal.⁴³

9. Milyen fejlődést mutat végeredményben a pánszlávizmus? Különböző áramlatai között „a népek tavasza” első hónapjaiban nagyfokú közeledés ment végbe. Ez kétségtelenül 1848 júniusának első két hetében, a prágai Szláv Kongresszus eufóriájában tetőzött, amelyet eredetileg a Habsburg-birodalom területén élő szláv német- és magyarellenes erődemonstrációjának szántak az azt létrehozó ausztrioszláv politikusok. A forradalmi Európa Prágába is beszűremkedő hangulatában nem csoda, hogy viszonylag kevés szó esett azután – a tanácskozás végefelé – a szláv egység megvalósításának ausztrioszláv módozatáról. Ebben szerepe volt a birodalom határain túlról érkező résztvevőknek is, akik közül néhány poznaíni lengyel politikus, a Nyugat-Európában élő lengyel emigránsok, valamint az óriási népszerűségnek örvendő Bakunyin ösztönzői és részesei lettek a kongresszus balratolódásának. Az ő hatásukra a tanácskozás alapdokumentumaiba a polgári forradalmak számos fontos követelése is bekerült.

Miután azonban Windischgrätz ágyúívei véget vetettek az első hivatalos szlávközi összeövetelnek, úgy látszott, a prágai tanácskozás legtöbb jelszava elveszítette érvényét. Annál is inkább, mert az azon résztvevő, és ott radikális eszméáramlatok hatása alá kerülő politikusokat lekötötték a saját nemzetük partikuláris érdekei és ezzel egy időben ismét kezdett felerősödni a pánszlávizmuson belüli polarizáció. Míg a Szláv Kongresszuson még a legkonzervatívabb küldöttek sem foglaltak állást a forradalmak előtti állapot visszaállítása mellett; addig 1848 késő nyarától–őszétől több szláv politikus kezdte keresni a kapcsolatokat az európai reakció vitathatatlan fellegvárával, a Habsburg-házzal. Később végbement két újabb erőátcsoportosulás is, főleg a dinasztiában mélységesen csalódott ausztrioszláv és illír eszmerendszer híveinek sorában. Első ízben az oktrojált alkotmány kihirdetését követően, majd az ellenforradalom világosi győzelme utáni konszolidáció időszakában.

A lassú hanyatlás azonban nem vezetett a pánszlávizmus teljes elhalásához. A prágai kongresszus emléke, a politikai és a kulturális közösség iránti nosztalgia mélyen beleivódott a különböző szláv nemzeti mozgalmak hagyományrendszerébe. Az 1850/1860-as években szinte minden liberális és radikális elveket valló szláv politikus, ki-ki a maga módján, az 1848 júniusában Prágában hallott elveket megkísérelte lefordítani a maga céljainak meg-

felelően az újabb idők nyelvére. Ez az időszak a pánszlávizmus másodvirágzása, amely csak keletkezésének ismeretében érthető meg. És ennek a negyvenes években született pánszlávizmusnak a terméke a 19. és a 20. század fordulóján nagy hatású neopánszlávizmus is, amelynek története, máig ható vonulata még a pánszlávizmus genezisénel is kevésbé feldolgozott.

Jegyzetek

1. *Marx, K. – Engels, F. – Lenin, V.*: A nemzeti kérdésről. Budapest, 1965. 116.
2. E munkák értékelését l.: *Arató Endre*: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Budapest, 1971.; *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977.
3. *N. Riasanovszky*: Nicolas I. and the official nationality in Russia 1825–1855. Berkeley – Los Angeles, 1959.
4. *B. P. Kozmin*: Nyikolaj I i Mazzini v 1854 g. In: *Iz isztorii obszcsesztvennih dvizsenij i mezsdunarodnih otnosenij*. Moszkva, 1957. 437–445.
5. *V. A. Francev*: Priglasenie ruszszkih na szlavjanszkij szjezd v Prage v 1848 godu. In: *Golosz minuvsego 1914/5*. 238–240.
6. *M. N. Pokrovszkij*: Diplomacija i vojni carszkoj Roszszii v 19. sztoletii. Moszkva, 1923. 108.
7. Zarubezsnye szlavjane i Roszszija. Dokumenti arhiva M. F. Rajevszkovo, 40–80 godi 19. veka. Moszkva, 1975. A források e sorát értékeli *V. Matula – I. V. Csurskina*: Arhiv M. F. Rajevszkogo kak izstocsnik po isztorii szvjazej mezdsu szlavisztami Roszszii i Avsztrii (40–70 godi 19. v.), in: *Kultura i obszcsesztvo v epohu sztanovlenija nacii*. Moszkva, 1974. 166–178.
8. *J. Vavro*: Jan Herkel' a Šafarikova kritika jeho všeslovanskej gramatiky, in: *Sborník filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove 1961*.
9. A kérdés hátterét megvilágítja *B. Porsnyev*: Szocialnaja pszihologija i isztorija. Moszkva, 1971.
10. *A. N. Sebunin*: Evropejszkaja kontr-revoljucija v pervoj polovine 19. veka. Leningrad, 1925. 192–211.
11. E jelenségre rámutat *F. Wollman*: Slavismy a antislavismy za jara národu. Praha, 1968.
12. *M. A. Bakunjin*: Szobranije szocsinenij i piszem. Moszkva, 1935. IV. 132–134.
13. *A. N. Pipin*: Moi zametki, sz prilozseniem sztatej „Dva meszjaca v Prage” i „Vjacseszlav Ganka”. Moszkva, 1910. 149–151., 161–179.
14. Arra a körülményre, hogy a pánszlávizmus első ideológusainak eleinte szinte minden egyes embert külön meg kellett nyerni az ügynek, számos példát hoz fel *M. Murko*: Ján Kollár. Ljubljana 1894–1897. I.–II.; valamint *V. Jagić*: Isztorija szlavjanszkoj filologii. Szanktpeterburg, 1910.
15. Slovanský szjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentu. K vydání pripravil Dr. Václav Žaček. Praha, 1958. 544–561.
16. *V. Kazbunda*: Pout' Čecnu do Moskvy. Praha, 1926.
17. *A. Walickij*: W kregu konserwatywnej utopii. Warszawa, 1964.; *P. Christoff*: An

- Introduction to Nineteenth Century Russian Slavophilism, Paris, 1972.; *V. I. Kulsov*: Szlavjanofili i ruszszkaja literatura. Moszkva, 1976.
18. *Sz. A. Vengerov*: Szobranie szocsinenij. Szanktpeterburg, 1912. III. 12–34.
 19. *A. Sz. Homjakov*: Szocsinenija. Moszkva, 1911. I. 120–124., 373–404.
 20. *N. Gyerzsavin*: Gercen i szlavjanofili, in: Isztorik-marksziszt, 1939/1. 120–122
 21. *M. Lemke*: Ocserki po isztorii ruszszkoj cenzuri i zsurnalisztiki 19. sztoletija.
 22. Filozófiájuk társadalmi meghatározottságával a marxista történettudomány Plehanov óta lényegében nem foglalkozott.
 23. *Sz. A. Nyikityin*: Szlavjanszkije komiteti v Roszszi 1858–1876. Moszkva, 1961.
 24. Ennek számos példáját hozza fel Jagić említett munkájában, Vö. még: *V. A. Francev*: Pismo Vaclavu Ganke iz Szlavjanszkijh zemel. Warszawa, 1905.; ČESI a Juho-slované v minulosti. Od nejsarších dob do roku 1918. Praha, 1975.
 25. Slovanská vzájemnost (1836–1936). Sborník prací k 100 výročí vydání rozpravy Jana Kollara o slovenské vzájemnosti. Praha, 1938.; *K. Rosenbaum*: Konceptia slovanskej vzájemnosti v období P. J. Šafarika a Jána Kollara. Historický Časopis 1960.
 26. *I. I. Lescsilovszkaja*: Illirizm. Moszkva, 1968.
J. Sidak: Studije iz hrvatske povijesti 19. stoleća. Zagreb, 1973.
J. Sidak: Juznoslovenska ideja u ilirskom pokretu. Jugoslovenski istorijski casopis. 1963. 3, 31–42.
 27. *Arató Endre*. i.m. 373–440.
 28. *M. Handelsman*: Czartoryski, Nicolas I, et la question du Proche-Orient. Varsovie, 1933.; *V. Ja. Groszul*: Polszkaja politicseszskaja emigracija na Balkanah v 40-nacsale 50-h godov 19. v. In: Balkanszkij isztoriceszkij szbornik Kisinyov, 1970.
 29. *A. Lewak*: Dzieje emigracji polskiej w Turcji. Warszawa, 1935.
 30. *D. Beauvois*: U zrodel panslavizmu: polskie oświecenie i slowiańszczyzna (1795–1820), in: Revue des études slaves. Communiquations de la delegation française au VIIIe Congrès International des Slavistes. Zagreb (3–9 septembre 1978) 33–42.
L. még *V. A. Francev*: Polszkoe szlavjanovedenie konca 18. i pervoj csetverti 19. sztoletija. Praha, 1906.
 31. *W. Lednicki*: Mickiewicz at the collège de France, in: The Slavonic and East European Review 1941. XX. 149–172.
 32. *V. Žaček*: Die Rolle des Austroslawismus in der Politik der österreichischen Slawen, in: L'udovít Štúr und die Slawische Wechelseitigkeit. Bratislava, 1969. 127–147.
J. Sidak: Austroslavizam i slavenski kongres u Pragu 1848, Historijski Pregled 1960. 3–4, 204–218.
 33. Palacký magyar vonatkozású írásiból is kiviláglik ez. Vö. *R. Prazák*: Palacký a Maďaři před rokem 1848, in: Časopis Matice Moravské 1958.
 34. *Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849 évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Budapest, 1971.
 35. *B. Nyikolajevszkij*: Vzgljadi M. A. Bakunyina na polozsenie del v Roszszi v 1849 g. In: Letopiszi markszizma. Moszkva, 1929. IX–X.
 36. *M. Nyecskina*: Obsceszto Szoedinennüh Szlavjan. Moszkva–Leningrad, 1927.
 37. *F. Wollman*: Slovenství Saříkovo a Šefčenkovo, in: Slavia 1961/30/.
 38. *P. A. Zajoncsovskij*: Kirillo-Mefodijevszkoje obsceszto. Moszkva, 1959.
 39. Lelewel demokratikus pánszláv nézetrendszerét és szláv kapcsolatait részletesen tár-

- gyalja *St. Kienewicz*: Lelewel, Moszkva, 1970.; *B. Sz. Popkov*: Polszkij ucsonij i revoljucioner Ioahim Lelewel, Moszkva, 1974.
40. *Kun Miklós – Fodor István*: Bakounin et George Sand; in: Europe 1978/III.
41. *L. D. Orton*: The Echo of Bakunin's Appeal to the Slavs (1848), in: Canadian–American Slavic Studies 1976. Winter, 498.
42. *G. Szafarov*: Marksiz o nacionalno-kolonialnom voprosze. Moszkva, 1934. 110.
43. *M. Kun*: Bakunin and Hungary (1848–1865), in: Canadian–American Slavic Studies 1976. Winter, 511–513.

AZ OKTÓBERI FORRADALOM A MAI POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(Isztorija SzSzSzR. 1977/5. 203–218.)

A világ első szocialista forradalmának története egyike a legelső témáknak, amelyek körül az utóbbi hatvan év legélesebb eszmei küzdelme folyik. Nem túlzás azt állítani, hogy bárhogyan közelítse meg a polgári ideológia korunk leglényegesebb társadalmi jelenségét, abban mindig felbukkan az Október ellenes osztályjelleg; az a törekvés, hogy megdöntsék a marxizmus által feltárt történelmi törvényszerűségeket, amelyeknek egyik legragyogóbb példája a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme volt. Ebben az összefüggésben érthető az a figyelem, amellyel a polgári történetírás az 1917-es oroszországi eseményeket kezeli. Amint ezt M. Schwartz, az amerikai szovjetológus konstatálta mondván: „az orosz forradalomról és az ötven valahány éves szovjet rendszerről már többet írtak, mint a történelem bármely hasonló jelenségről”.¹ Az angol szovjetológus I. Deutscher azt feltételezi, hogy a jövőben is olyan érdeklődéssel és szenvedélyesen fogják a különböző történész-iskolák az orosz forradalmat tanulmányozni, mint ahogyan másfél évszázada kutatják a Nagy Francia forradalmat”.²

Ha az Októberi forradalom mai polgári történetírásának jellemzésére jogosan használjuk a „szenvedélyes” jelzőt, akkor ez mindenekelőtt azt az álhatatosságot illeti, amellyel ez a historiográfia kitart a maga szubjektivista koncepciói mellett, amelyekkel kész megcáfolni a történelmi folyamat marxista felfogását. Ez viszont arra kötelezi a marxista történészeket, hogy kísérik figyelemmel ezeknek a koncepcióknak az alakulását, fejlődését és társuk fel tarthatatlanságukat, tudománytalanságukat.

Október burzsoá historiográfiájának kritikájával foglalkozó szovjet szakirodalom kitér a polgári történészek általános sémáira (az Októberi forradalom, mint valamely történelmi anomália ábrázolására, vagy amikor úgy tüntetik fel, mintha az „elmaradott” Oroszország ezzel kezdte volna az átmenetet a szovjet típusú „ipari társadalom” felé), valamint arra, ahogyan interpretálják 1917 előtörténetét, egyes eseményeinek aspektusait. Számos monográfia elemzi az Októberi forradalomról szóló amerikai, angol, nyugat-német és francia munkákat.³ Olyan munkák is megjelentek, amelyek Októ-

berrel kapcsolatos orosz, illetve szovjet történelmi kérdések burzsoá koncepcióit bírálják.⁴ Vannak olyan kötetek is, amelyekben bemutatjuk, hogy milyen helyet foglal el a polgári szovjetológiában az Októberi forradalom kutatása.⁵

A szovjet tudósok meggyőzően cáfolják az Októberi forradalom nem törvényszerű és nem demokratikus jellegéről szóló verziókat, valamint feltárják a polgári historiográfia módszertani gyengeségeit és eklekticizmusát, kötődését a forradalom előtti Oroszország bukott polgári és kispolgári pártjainak eszmei örökségéhez; megvilágítják az összefüggést a szovjetológusok Október-interpretációja és a politika, valamint az antikommunizmus ideológiája között, és bemutatják azokat a módszereket, fogásokat, amelyekkel a kommunizmus ellenfelei kiforgatják a történelmi tényeket. Mindennek ellenére ez nem jelenti azt, hogy a „küzdő-tér” már nyugodt, hogy Október polgári történetírásának bírálata elvesztette volna aktualitását. Akkor, amikor (és ezt a polgári ideológusok is beismerik) a legnagyobb tőkés országokban a tudomány intenzív politizálódása folyik, ilyen körülmények között⁶ a világ első szocialista forradalmának az értelmezését egyre inkább az ideológiai harc legfontosabb eszközeként használják fel. A burzsoá történészek kategórikus ellenszenvüket nyilvánítják a Nagy Október okainak, jellegének, nemzetközi jelentőségének marxista magyarázatával szemben; de meghirdetik az Októberi forradalom történetével kapcsolatos kutatások állítólagos nyugati fölényét a szovjettel szemben.⁷ Igaz, vannak olyan megjegyzések is, miszerint a polgári és a marxista historiográfia premisszái „nem is oly összeegyeztethetetlenek”⁸, de ezekben tisztán érzékelhető, hogy arra számítanak: a marxista társadalomtudomány majd eltér a maga elvi álláspontjától.

Viszont a polgári történészeknek az Októberi forradalom kulcskérdéseiben kialakított álláspontja egyáltalán nem szilárdítja meg a tudományos „vezetősereppel” kapcsolatban támasztott igényeiket. A polgári történetírás a forradalom után 60 évvel, még ma sem képes kilépni a szubjektív, mélységes elfogultságtól áthatott eszmék köréből, amelyek közvetlenül a forradalom után és mind a mai napig azt állítják, hogy a forradalom csak „véletlen” volt, egy „szűk vezető réteg” fordulata volt csupán.

Az természetes, hogy vannak lényegbe vágó eltérések is az akkori és a mai polgári történetírásban. Ez mindenekelőtt az Októberi forradalomnak a világtörténelemben elfoglalt helyével kapcsolatos értékelésre vonatkozik. Míg 20 évvel ezelőtt számos polgári szerző kiemelte az új társadalom (szerintük) labilis jellegét⁹, addig a tőkés országokban ma megjelenő irodalomban ehhez hasonló megállapítás egyáltalán nincs. „A történelemnek egyetlen is-

mert eseménye sem volt olyan mélységes hatással az emberiségre, mint az 1917-es orosz forradalom” – olvashatjuk egy Nyugaton nem régen megjelent könyvben.¹⁰ M. Schwartz véleménye szerint Szovjet-Oroszország „forradalmi példája” eredményeképp a történelem menete jelentősen felgyorsult, ez a példa „a nemzetközi politikai élet formájára és tartalmára is mély hatást gyakorolt”.¹¹

Ugyanakkor az, hogy a polgári történészek elfogadják az Októberi forradalom óriási hatását az egyetemes történelmi folyamatban, természetesen nem azt jelenti, hogy ők helyesen értelmezik a Nagy Október történelmi szerepét. Október polgári történetírásának máig megőrzött jegyei maradtak, pl. a nem helytálló módszerek alkalmazása a társadalmi fejlődés kutatásában, hűség az antimarxista és kommunista ellenes dogmákhoz, a kliséikbe nem „beilleszthető” tények ignorálása. ...

A forradalom kutatásának módszertani fogyatékoságai a polgári tudományban

A szovjet tudósok már több helyütt rámutattak, hogy a polgári tudomány úgy vizsgálja a forradalmi mozgalmakat, hogy kiragadja a társadalomtörténeti folyamat egészéből, ez pedig az anyaggyűjtésben és a következtetésekben egyaránt szubjektivizmushoz vezet.¹² A polgári historiográfiára jellemző egy bizonyos negatív megközelítési mód, ahogyan a forradalmakat, mint tisztán politikai jelenségeket kezeli, amelyek a történelem „természetes” menetének logikáját sértik meg. Ezt maguk a burzsoá szerzők is beismerték. „Egy nyugati tudósnak nehéz jó szót szólni a forradalmi radikalizmusról, minthogy ez a legalapvetőbb szellemi reflexeinek is ellentmondana”, – jegyzi meg B. Moore amerikai szociológus.¹³ „A mi nyugati világunk szilárdan elfoglalt a fokozatos evolúció oldalán, a forradalommal szemben”, – bizonygatja a holland W. F. Wertheim.¹⁴

A fentiekkel teljes összhangban van az az Angliában megjelent könyv, amely úgy jellemzi Októbert, mint „a jelenkor első sikeres radikális forradalmát”, amely megghiúsította a „mérsékletek” evolúciós fejlődésbe vetett reményeit.¹⁵ Azt, hogy Október „radikalizmusának” milyen osztályjellege volt, és hogy a szerző által „mérsékeltnek” nevezettek mögött milyen társadalmi erők állottak, ezt a könyv elhallgatja. Olvasójának viszont el kell hinnie, hogy a modern tőkés társadalom minden rendellenességét az oroszországi szocialista forradalom okozza és a bajok nem a polgári társadalom természetéből fakadnak.

A kommunista-ellenesség ad abszurdum viszi ezt a „logikát”, amikor az Októberi forradalomra és a bolsevik pártra hárítja az olasz és a német fasiszmus kialakulásáért viselhető bűnös felelősséget.^{16–17} Bár az ennyire előítéletes felfogás nem gyakori a nyugati történészek között sem, azért érdemes megjegyezni, hogy az ilyen fantáziálást a polgári historiográfia módszertana teszi lehetővé, amelyben felcserélhető az ok – okozati összefüggés; – jelen esetben a kapitalizmus, mint társadalmi rend ellentmondásai és az ellentmondások gordiusi csomóját elvágó társadalmi forradalom közötti összefüggés cseréje.

A probléma összekuszálásához vezet a nyugati történészeknek az az állítása, hogy képtelenek hiteles következtetésekre jutni az olyan kérdésekben, mint az Októberi forradalom okai, jellege és következményei, mert állítólag nincsenek pontos adatok. „Iszonyúan nehéz objektíve tanulmányozni az orosz forradalmat és az azt követő polgárháború történetét”, – jelentette ki a Manchester-i Egyetem professzora J. F. N. Bradley, azon békétlenkedve, hogy az Októberi problematikával foglalkozó kutatók igyekeznek „filozófiai álláspontra” helyezkedni. Bradley véleménye szerint a történészeknek nincs „birtokában olyan bizonyíték, amelynek alapján hiteles történelmi tények megállapíthatók lennének.”¹⁸

Bradley amiatt is elégedetlen, hogy a történelmi kutatásokba bekapcsolták a „filozófiát”, bár a történelmi igazság megállapíthatóságának tagadása is egy fajta filozófiai álláspont, csakhogy erősen agnosztikus. Az Októberi forradalomnak valami megismerhetetlen jelenséggént való kezelése – hibás megközelítés. Hiteles bizonyítékok és megállapított tények fölös mennyiségben állnak a történészek rendelkezésére, hogy megadják az Októberi forradalom pontos értékelését. ... Az adatok hiányossága miatt lehet zúgolódni, de hogy a paraszti megmozdulások forradalmi jellegűek lettek, és hogy 1917-ben folyamatosan szaporodtak – nos, ez nem hagy kétséget. És vitathatatlan az 1917 őszen a Szovjetekben lejátszódott intenzív bolsevizálódás is, amit egyébként egyetlen polgári történész sem tagad. ...

Ebből természetesen nem következik, hogy már minden kérdést megoldottunk az Októberi forradalom történetével kapcsolatban, vagy hogy ezt a témát a további kutatások szempontjából „lezártnak” tekinthetnénk. Minc akadémikus, az Októberi forradalom történetéről szóló háromkötetes alapmű szerzője, hangsúlyozza, hogy nem tudott eljutni a kívánt teljességre a kérdések feltárásában, és hogy a témával kapcsolatban levéltáraink kiapadhatatlanok.¹⁹ Bár tudjuk, hogy a kutató munkában vannak bizonyos hiányosságok, szélesebb értelemben tudjuk, hogy a megismerési folyamat ha-

tártalan — amit a marxista történészeknek tudniuk kell —, mindez azonban nem jelenti, hogy a valóság megállapíthatatlan. Az Októberi forradalommal kapcsolatban ilyen abszolút hiteles igazság az, hogy ez a forradalom a történelemmel korrelációban létrejött jelenség; hogy a széles néptömegek támogatásával a bolsevik párt vezette munkások, katonák és a parasztok élcsapata hajtott végre.²⁰

Érdekes, hogy a burzsoá szovjetológusok értékelései az Októberi forradalomról a legritkább esetben egyeznek a manapság egyre népszerűbbé váló fogalommal, amit a polgári politológusok hirdetnek a forradalomról. Fennáll ez például akkor, amikor a polgári politológusok a forradalom nélkülözhetetlen premisszájaként elfogadják egy a teljhatalomra törő ellenzék létezését, amely a lakosság jelentős részének támogatását élvezi, a kormány pedig képtelenné válik, hogy megküzdjön az oppozícióval.²¹ Világos, hogy a forradalom mélyenszántó elemzéséhez nem elegendő ez a képlet, amelyből kimaradt a legfontosabb, — a mozgalom gazdasági és társadalmi előfeltétele és osztályjellege. Ez is mutatja ugyanakkor, hogy mennyire sántít az az álláspont, amely szerint a forradalom alkalmoszerűen, véletlenül következett be, vagy hogy a történelmi tény még nem elegendő alap a törvényszerűség megállapításához; hiszen ezek a feltételek (sok mással egyetemben) az 1917-es orosz belpolitikai porondon cáfolhatatlanul megjelentek.

Október burzsoá történetírásának változatlan posztulátumai

Az az álláspont, amely az 1917-es események „megismerhetetlenségét” deklarálja nem csak terméketlen, de ezzel az alapállással a polgári történetírás a történetek után jó félévszázaddal számtalanszor csődöt mondott. Persze nem minden nyugati történész osztja J. Bradley véleményét, de mindaz, amit a polgári historiográfia Októberről írt, egészében véve eklektikus, és ezt a historiográfiát inkább jellemzi az ötven év távolából is megőrzött kánonikus rend, mint azok a félénk próbálkozások, amelyek az ettől való eltérést meg-megkísérlik.

És valóban, ha a burzsoá historiográfiában az Októberi forradalom interpretációjából kiemeljük az alapvető vonásokat, rájövünk, hogy — bizonyos módosulásokkal — ezek a réges régi vonalak. Vegyük példának azt a kadet-nézetet, amely szerint az orosz nemzet érdekeinek a leginkább a brit mintára létesülő alkotmányos monarchia, vagy a polgári parlamentarizmusnak valamely más variánsa felelne meg. Ez a „koncepció” nem állta ki az idő próbáját, annyira nem hogy „tizenhétben” nyolc hónap alatt kiderült,

az orosz burzsoázia a legteljesebb mértékben képtelen az ország égető gondjainak a megoldására. A polgárháború viszont a monarchista illúziókat osztotta el, csakúgy, mint az opportunisták pártok „harmadik utas” reményeit. Végül soron egyáltalán nem volt meglepő, hogy a fehér-emigráns történészek a huszas években és még később is hűek maradtak kadet-eszmékhez. Még az is érthető, hogy M. Karpovics, G. Vernadszkij és a velük sokban szolidáris B. Pairs olyan tekintélyesek voltak Amerika és Anglia egyetemlein (a hivatásos szovjetológusok születőben levő nemzedékének ők voltak az első tanítói), – az orosz történelemtől szóló nyugati irodalomban azonban még a 70-es évek végén is fellelhető a kadet-verziók hatása.²²

Vagy lássuk azt a változatot, amely szerint azért ment végbe a Februári majd az Októberi forradalom, mert ez következménye volt az első világháborúnak és a háborúban a cárizmus által elkövetett hibáknak. P. N. Miljukov fejtette ki a legteljesebben ezt a tételt, amely tökéletesen megfelelt az emigráns és a nyugati történészeknek, akik nem akarták figyelembe venni a történelmi folyamat leglényegesebb tényezőjét, a gazdasági és társadalmi elmentmondásokat.²³ Ennek az álláspontnak napjainkban is megtalálhatók a képviselői,²⁴ de talán a legnyíltabban és a legtúlzóbb módon az amerikai szovjetológus, R. G. Wesson fejezte ki a lényegét: „A háború nem bábája, hanem szülője volt a forradalomnak”.²⁵ Bár más szavakkal, de ugyanezt a gondolatot tolmácsolja W. Blackwell amerikai gazdaságtörténész: „Az orosz történelem porondja nem Péterváron, hanem Szarajevóban és Tannenberg-nél volt előkészítve.”²⁶

Ugyancsak távol esnek a tudományosságtól azok a következtetések, amelyekből kiderült, hogy a polgári szovjetológusok váltig olyan tényeket használnak fel, amelyeket maga a történelem már régen megcáfolt. Ennek legfeltűnőbb példája az a kitaláció, amely az úgynevezett „német pénzről” szól, amelynek segítségével az orosz forradalmak 1917-ben lezajlottak volna. Ezt a fikciót eredetileg a viharos forradalmi időkben az Ideiglenes kormány röppentette fel, használták szovjetellenes intervenciójuk indoklásában az Antant politikusai is..., – de a józan gondolkodású nyugati történészek már rég sutba dobták.²⁷ Mindazonáltal a szovjetellenesség időnként aktivizálódik és A. F. Senn amerikai történész szerint egyesek a bolsevikok és a császári Németország közötti kapcsolat „bizonyítékait” oly nagy buzgalommal keresik, „mintha ettől remélnék, hátha elillan a bolsevik forradalom”.²⁸ E téren a szenzációs „felfedezés” igényével állt elő az Októberi forradalom 50. évfordulója előestéjén G. Katkov oxfordi professzor.²⁹ A legtöbb szovjetológus nem értett egyet koholmányával, sőt néhányan ki is nevelték.³⁰

Említést sem tennénk Katkov nivótlán opuszáról, ha nyolc év múltán nem követte volna őt kollégája, M. Pearson.³¹ A nyugati irodalomban ugyancsak megbírálták Pearson következtetéseit, amelyeket például A. E. Senn „mítosznak” nevezett, és kijelentette, hogy „az Októberi forradalom történelmi tény marad, amelyet korával összefüggésben kell vizsgálni; és amely nem tekinthető összeesküvésnek.”³² A hasonló megközelítési módok ellen más polgári szerzők is tiltakoztak.³³ Összegezésünk megalapozott, miszerint a mai polgári történetírásban nem uralkodó nézet az 1917-es események „összeesküvés”-szerű ábrázolása. Bár a visszaesőknek van táptalaja, — a burzsoá ideológia kommunista ellenessége, valamint az emigráns történészek első és második generációjának (csökkenő) aktivitása.

Az Októberi forradalom okaival és jellegével foglalkozó eddig jelzett munkák alapjában véve kadet-ihletésűek; viszont a mensevikek hirdették meg azt a koncepciót, amely szerint Oroszország nem volt érett a szocialista forradalomra és hogy Lenin — állítólag — eltért a marxizmustól. Az Októbert követő első években ez a felfogás csak ritkán bukkant fel a polgári történetírásban. Ennek mindenekelőtt az a magyarázata, hogy akkoriban még nem volt evidens a burzsoá és a reformista irányzat eszmei közelsége. Később, amikor a mensevik és trockista beállítottságú szerzők (Nyikolajevszkij, Valentyinov, Sub, Abramovics, Deutscher, Wolf és mások) szavának a nyugati akadémiai táján már súlya volt, és amikor jobboldali szocialisták és szociáldemokraták kerültek hatalomra számos tőkés országban, nos, ez volt az az időszak a nyugati történetírásban, amikor megszilárdultak, sőt uralkodó irányzattá váltak azok a nézetek, amelyek szerint az Októberi forradalom „nem a marxista” koncepciónak megfelelő forradalom volt. Van valami ironikus abban, hogy a polgári ideológusok, akiknek már több generációja fáradozott a marxizmus cáfolatán, ma a marxizmus tisztaságának „védelmében” tetszelegnek.

Ha jobban elmélyedünk ebben a jelenségben, észrevevesszük, hogy a burzsoá ideológusokat mozgató motívumok között taktikai fortélyok is vannak, biztonsági okokból,³⁴ úgyiszlén „ötletet lopnak” és megkísérelnek szakadást előidézni a kommunista világmozgalomban. De ha például R. V. Daneils azt állítja, hogy „a létező szovjet állami irányítás minden porcikája ellentmond a marxista elméletnek”³⁵, az olvasó joggal kételkedhet a szerző marxizmussal kapcsolatos kompetenciájában, — hiszen a nyugati szovjetológusok közül talán Daniels a történelem esetlegességének legmakacsabb híve,³⁶ ez a koncepció pedig a marxizmustól testidegen nézet. Vagy talán hallgatóságának tapasztalatlanságára számított a szerző?

Aki figyelemmel kíséri hogyan alakult a nyugati historiográfiában a kezdetektől napjainkig Október története, az bizony számtalan közhelyre bukkan. S csakugyan, L. Lawton, W. Bastell és más polgári történészek, valamint a 20-as évekbeli publicisták szerint a forradalom oka Oroszország „sajátos” útjában, „elmaradottságában” keresendő.³⁷ Napjainkban F. Barghoorn, R. Wesson, és H. Seton – Watson azt tartja, hogy Oroszország fejlődésében az „autoritárius” tradíció a domináns, ez különbözteti meg Európától,³⁸ W. Griffith pedig egészen odáig megy, hogy a „magántőke” létezését tagadja a cári Oroszországban.³⁹ J. Mavor 1928-ban két mesterséges részre osztotta az Októberi forradalmat, amelyek állítólag párhuzamosan, az „alsó” és a „felső” rétegekben zajlottak,⁴⁰ s ezt J. Carmichael még mai napig is vallja.⁴¹ B. Pares-nek volt egy elmélete a bolsevik párt állítólagos „értelmiségi” összetételéről,⁴² amit ötven év múltán R. Pethybridge úgy visszahangoz, hogy ezt a terminológiát korszerűsítve, az SzKP-t a „fehér gallérosok” pártjának nevezi.⁴³

Nem meglepő ez a folyamatosság, ha figyelembe vesszük, hogy a polgári ideológia marxizmus-ellenességének egyik fő feladata, hogy bebizonyítsa az Októberi forradalomról annak elsősorban „nem törvényszerű” voltát, másodsorban azt, hogy ez a forradalom „nem volt demokratikus”. Hogy céljukat elérjék, a burzsoá szovjetológusok készek bármely eszmét, a kadet, a mensevik és az eszer koncepciók mellett még a százötven éves múltból például az orosz szlavofil A. Tokvil, vagy de Kustin márk naplójának szellemét is felidézni.⁴⁴ A nyugati történészek képzetei az orosz történelemről, annak sajátosságairól voltaképpen manapság is ilyen forrásokból táplálkoznak.

A hagyományos koncepciók módosulásai

Ugyanakkor a polgári szovjetológusok nem hagyhatják figyelmen kívül a változó világ realitásait, amelyek meghatározzák a burzsoá ideológia elméleti fegyvertárának változásait is. A szovjet szakirodalomban már volt arról szó, hogy a polgári társadalomtudományban terjed a „fejlődési stádium” a „modernizálás” és az „egységes ipari társadalom” elmélete, ami pedig odavezet, hogy a szovjetológusok megkísérlik, hogy az Oroszország „egyedi”, vagy „specifikus” történelmi útjáról szóló mítoszt felcseréljék olyan koncepciókkal, amelyek valamelyest megfelelnek az új teóriáknak.⁴⁵ Más szóval, a burzsoá szerzők kezdik érezni annak szükségességét, hogy áthidalják a szubjektivizmust, amivel a történelmi folyamatot, mint a véletlen jelenségek együttesét kezelték, valamint, hogy a történelem tanulmányozá-

sában némi általánosító kategóriákat is alkalmazzanak. Nos, ezek a burzsoá szerzők elkezdték ezeket a kategóriákat az orosz történelemre is vonatkoztatni, azzal a céllal, hogy megcáfolják a marxista történetfilozófiát, s mindenekelőtt annak azt a tételét, amely a társadalmi formációk változásáról szól, nevezetesen arról, hogy a kapitalizmusnak a szocializmus általi felváltása világméretben elkerülhetetlen. Így született meg az a koncepció, amely Októbert tartotta „az elmaradott országok forradalmi” közül az elsőnek, amelynek célja, hogy az ilyen országokat nyugati mintára és Nyugathoz hasonló „ipari társadalommá” tegye.⁴⁶

Ez a nézet sok szempontból egyezett a szovjetológusoknak egy másik elméletével, – a két társadalmi rendszer konvergenciájának teóriájával. Az 50-es 60-as évek fordulóján mindkettő rohamosan hódított a polgári társadalomtudományban. A későbbiekben azonban mindkét vonalon bizonyos visszaesés mutatkozott.

Itt jegyezzük meg, hogy a polgári társadalomtudományokban a 30-as évektől az 50-es évekig osztatlanul uralkodó szubjektivista relativista eljárások felülvizsgálata nem egyforma intenzitással zajlott a különböző diszciplínák területén. Míg a konkrét szociológiai kutatásokban, a szociál-pszichológiában, a politológiában viszonylag sikerrel honosodott meg a rendszer-elmélet és a strukturalizmus, ami a társadalmat mint a rész és az egész egységét vizsgálja és ami a korábbi merevséghez képest előrelépés volt, addig az új áramlatnak a polgári történeszek jelentős része ellenállt. Mindazonáltal a polgári szerzők egész sora fogadta be ezt a szemléletet, ami többek között abban is kifejezésre jutott, hogy elfogadták a társadalom fejlődésében a gazdasági és a társadalmi tényezők vezető szerepét.⁴⁷ Th. Cochran, az Amerikai Történelmi Társulat elnöke javasolta, hogy a gazdasági faktort tekintsék „a társadalomtörténet fő elemének”.⁴⁸ Ugyanakkor a polgári historiográfiában mégis igen nagy súlya van a tradicionális felfogásnak. Még a gazdasági tényezők fontosságát elfogadó történeszek is messze elkerülik az olyan következtetéseket, amelyek a nyugati olvasókat akár a legkisebb mértékben is rávezetnék a társadalmi formációk váltásának marxista tanítására. ...

Angliában is harcban állnak egymással a szubjektivista módszer hívei, mindenekelőtt a Popper-féle prezentizmus iskolájához tartozók⁴⁹ és azok a történeszek, akiknek felfogásában a társadalom fejlődése objektív folyamatként jelentkezik, amelynek saját logikája van, függetlenül a kutató esetleges szeszélyeitől. Az Essex grófság (Anglia) egyetemén tanító M. Freeman, Popper nézeteit bírálván kifejtette, hogy „a legfontosabb történelmi szituációkban egy részleges társadalmi konstrukció (azaz a társadalmi fejlődés

egyes aspektusainak a tanulmányozása – Ju. Igrickij) nem nyújt megbízható megoldást azokra a problémákra vonatkozóan, amelyek az adott társadalomban a nép előtt állanak”, és itt a szerző megjegyzi, hogy utal a nyugati szakirodalom 1917 Oroszországának interpretálására.⁵⁰ A mai nyugati szovjetológusok számára van egy józan ajánlata, arra vonatkozóan, hogy azok részekre tagolják az orosz politikai, gazdasági és társadalmi fejlődést az imperializmus korában és csak egyes személyek tevékenységére helyeznek hangsúlyt (II. Miklós, Vitte, Sztolipin, Raszputyin, Kerenszkij, Csernov és mások), s mindezt nem az osztályerők analízisével összefüggésben! Ennek az egészséges ajánlatnak a szerzője viszont nem szovjetológus.

Térjünk vissza ahhoz a koncepcióhoz, amely szerint „az elmaradott országok forradalmai” közül az első az Októberi volt. Ez egyenesen a marxizmus ellen irányuló nézet, amennyiben megkísérli, hogy a Marx által feltárt formáció-váltás törvényszerűségét felcserélje valamiféle ködös elképzeléssel az országok fejlődésére vonatkozóan, amiből kimarad „az ipari társadalom” osztály-lényege. Noha ebben a koncepcióban kétségtelenül kevesebb az irracionális és szubjektív elem, mint a „nyugati” és a „keleti” történelmi út mesterséges szembeállításában, azért lényegében ez is történelmietlen.

A kapitalizmus vaskalapos védelmezőivel ellentétben a társadalmi intézmények megcsontosodása helyett ezek fejlődéséről szóló elméletet állítják előtérbe azok, akik „az ipari társadalom”, a konvergencia-elmélet és „az elmaradott országok forradalma” teóriákat vallják. Ők azonban egyáltalán nem tudtak világos magyarázatot adni olyan kérdésekre, mint az, hogy az iparosodáson kívül miben fejeződik ki a „Nyugat” irányába ható „nem-nyugat” fejlődése; hogy maga az iparosodás folyamata Európában is olyan-e, mint Oroszországban, vagy mint a „harmadik világban” és végül, hogy milyen eltérések vannak a már létező „ipari társadalmak” között a kapitalista és a szocialista országokban? A fejlődésre helyezett hangsúlyt nem alapozza meg a fejlődés jellegéről kidolgozott tudományosan hiteles kép. Tegyük hozzá, hogy a konvergencia-elmélet ellenzői, akik maguk is végtelenül távol vannak attól, hogy ismerjék a történelmi folyamat helyes fogalmát, — ezt felismervén meg is indították ellenakciójukat.⁵¹

Ezen túlmenően, a „harmadik világba” irányuló szellemi exporthoz „az elmaradott országok forradalmának” koncepciója nem használható fel, — amint erről szovjet tudósok is kifejtették véleményüket.⁵² Más szóval azt mondhatnók, hogy ez a felfogás elfogadhatatlannak bizonyul mind a tőkés nagyhatalmak polgári ideológusai, mind a fejlődő országok nemzeti burzsoáziája számára.

Az utóbbi években a tőkés országokban megjelenő legkülönbözőbb kiadványokban egyre erőteljesebben jelentkezik „Oroszország Európán kívülségének” a gondolata. Érdekes azonban, hogy csak a legritkábban használják a régi, elcsépett fordulatokat, mint amilyen pl. a „Kelet–Nyugat” merev megkülönböztetése volt, és nem ismételgetik azt a jóval későbbi felfogást sem, amely szerint Oroszországot a forradalom és az iparosítás által lehet „a Nyugathoz felzárkóztatni”, – hanem ellenkezőleg, Októbert, mint vízválasztót ábrázolják, amely Oroszországot elhatárolja a „Nyugattól”. Amint egyik írásában R. Aron ellentmondást nem tűrő hangon ki is jelentette: „Oroszország 1917-ben eltávozott Európából”.⁵³ Ha itt arról lenne szó, hogy az ismert francia filozófus és történész a szocialista Oroszország születését, mint az imperialista nagyhatalmak frontáttörését fogná fel, ezzel egyet lehetne érteni, – minthogy Oroszország útja, ebben az értelemben, valóban elvált Európa többi részének útjától egészen a második világháború végéig, amikor a keleteurópai országok egész sora „távozott el” a kapitalista világból. De Aron a legtávolabbról sem vallja a történelem marxista felfogását. Mi több, fent idézett kijelentése minden tudományosságot nélkülöz, annyira, hogy ezt csak egy szélsőségesen reakciós szemlélet sugalmazhatta. R. Aron azon van, hogy a nemzetközi feszültség csökkentésére irányuló politika, valamint a Helsinki-i értekezlet szellemével kapcsolatban általános bizalmatlanságot ébresszen. Felfogásának lényege: Európa „további” része nem képes gyümölcsözően együttműködni a szovjet, a szocialista Oroszországgal. Ugyanakkor azonban Aron elfelejti, hogy a kérdésnek illetően felfeltétele nem csak dezavualja az „ipari társadalom”-elméletet, amelynek személy szerint ő az egyik szerzője, hanem hovatovább ellentmond az egész 20. századi európai történelemnek. Ennek a folyamatnak egyik vitathatatlan ténye például az, hogy a második világháborút a náciizmus robbantotta ki, amely az európai imperializmus legreakciósabb erőinek a szüleménye volt, és a „nem-európai” Szovjetunió volt az, amely igyekezett ennek elejét venni a kollektív biztonsági rendszer kialakításával, majd döntő részt vállalt az anti-hitlerista koalíció győzelmében, az egyetemes civilizációnak a fasizmus rémtetteitől való megmentésében.

A polgári történészeknek az a törekvése, hogy az Októberi forradalomban az „európai civilizációtól” idegen vonást leljenek fel, gyakran abszurd következtetésekre vezet. Mint például abban a könyvben, amely az USA-ban jelent meg, és a polgárháború történetéről szól a Távol-Keleten. Itt olvashatjuk, hogy Lenin és a bolsevikok „ellenségesen viszonyultak a tradicionális értékekhez és intézményekhez” és hogy ellenséges magatartásuk

állítólag nemzetközi jelentőségűvé vált, amikor 1917 novemberében Oroszországban hatalomra kerültek.⁵⁴ Van-e komoly történész, aki nem érti, vagy úgy tesz, mintha nem értené, hogy a kommunisták nem általában a „hagyományos értékek és intézmények” ellen vannak, hanem az ember ember által való kizsákmányolásának az intézménye ellen, az ezt szülő magántulajdon intézménye ellen vannak, a burzsoá társadalom által törvényesített gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, egyszerűen az osztály- és a nemzeti elnyomás minden megnyilvánulása ellen vannak? Lenin számtalanszor hangsúlyozta, hogy mindazt, amit az emberi társadalmak létrehoztak, a marxizmus kritikusan átdolgozta, ilyen értelemben tehát nem megsemmisítője, hanem törvényes örököse az emberiség legnemesebb hagyományainak, így „a burzsoá korszak legértékesebb vívmányainak” is.⁵⁵ „Nekünk képesekké kell válnunk a teljes emberi tudás befogadására”, – mondotta Lenin azoknak a kommunistáknak elsősorban, akik a régi kultúra értékeivel szemben nihilistának mutatkoztak.⁵⁶

A „megtervezett forradalomról” szóló verzió

Ha már most a Nagy Októberről az utóbbi időben kialakult nézetekkel foglalkozunk, azok közül, amelyek Nyugaton többé-kevésbé jelentősnek mondhatók, fel kell figyelniünk az úgynevezett „megtervezett forradalom” elméletére. „Ha nem is értünk egyet a marxista–leninista történetiszemlélettel, – írja R. Wesson, – abban tökéletesen megegyezhetünk, hogy a bolsevik hatalomátvétel és a Szovjet állam megalakulása volt a történelem talán legfontosabb megtervezett politikai eseménye.”⁵⁷ R. Wesson megfogalmazásában csak az világos, hogy ő az Októberi forradalomban nem óhajtja meg látni a történelmi folyamat általános törvényszerűségének a megnyilvánulását. A nyugat-német T. Schieder megmagyarázza, hogy a szovjetológusok milyen anti-marxista tartalommal ruházzák fel a „megtervezett forradalom” fogalmát. „Az 1917-es Októberi forradalmat felfoghatjuk, – írja – mint a lenini forradalom-elmélet következetes alkalmazásának az eredményét”; eredetét tekintve megtervezett forradalom volt, minthogy mozgató ereje a bolsevik párt volt, „amely nem a marxista értelemben vett széles tömegek, hanem a kisebbség forradalmát hajtotta végre”.⁵⁸

Nem mondható ragyogóan eredetinek Schieder, amikor a szocialista forradalom lenini elméletét szembeállítja a marxizmussal, hiszen a polgári történészek már több évtizede csinálják ugyanezt. És valójában a „megtervezett forradalom” terminológiában is áthallik az eszer-mensevik erősködés

arról, hogy jellegét tekintve Október – államcsíny volt.⁵⁹ Ebben a viszonylatban ez a koncepció segít megalapozni az Októberi forradalom nem-törvényszerűségéről és nem-demokratikus jellegéről szóló állításokat is. Ennek ellenére miért bontakozott ki, milyen előnyös oldalai voltak? Mint vélekednek erről védelmezői, összehasonlítva a polgári szovjetológusok 1917 eseményeiről szóló tradicionális interpretációival?

Ennek megértéséhez számításba kell vennünk, hogy a már említett polgári szociológia és történet-filozófia szélsőségesen szubjektivistá felfogásának revíziója nemcsak racionálisabb, rendszeresebb társadalom-felfogás kialakulásához vezet, hanem a néptömegek történelmi szerepéről vallott nézetekben is változást idéz elő. A második világháborúban a fasizmus felett aratott győzelem, az európai és az ázsiai szocialista országok megalakulása, a nemzeti felszabadító mozgalmak súlya alatt a régi gyarmati rendszer összeomlása ékes bizonyítéka annak, hogy a nép széles rétegeinek aktív szabadságharca, a társadalmi haladásért és a függetlenségért vívott küzdelem a világtörténelem meghatározó tényezője. Mindez arra inspirálta a polgári történészeket és szociológusokat, hogy tanulmányozzák a tömegek történelmi alkotó tevékenységét és kialakítsák az úgynevezett „tömeg-társadalom” és „tömeg-politika” doktrínákat. Bár kénytelenek voltak kutatási szférájukba a néptömegeket, mint a történelem szubjektumát bekapcsolni, a polgári társadalomtudósok így is megőrizték osztály-korlátaikat, ami abban a tézisben jutott kifejezésre, hogy a tömegek növekvő politikai aktivitását a társadalom „elitje” különböző „manipulatív” eszközök alkalmazásával kontrolálja.⁶⁰ Ez a kapitalista világ polgári pártjai politikájából táplálkozó tézis a szovjetológiaiá is beszívárgott.

Th. von Laue is azok közé tartozik, akik mint szovjetológusok, történelmi elemzéseikhez egyre inkább használják ezeket a fogalmakat és kategóriákat. A hatásosan „Az orosz forradalom ártértékelése. 1900–1930.” címet viselő könyvében (amelynek kronológiai határai érthetőbbé válnak, ha emlékeztetünk a modernizáció-elméletre, amely szerint a 20. század orosz forradalmi változások leglényegesebb része az iparosítási folyamat volt), Th. von Laue kijelenti, hogy 1917-ben Oroszországban az összes politikai párt közül „csak a bolsevikok haladtak a forradalom sodrával”, akik a béke, a föld és a társadalmi igazságosság jelszavát hangoztatva megvalósították a tényleges tömegpolitikát.⁶¹ Laue szerint ennek az vetette meg az alapját, hogy a bolsevikok megértették, hogy egyetlen politikai párt sem számíthat sikerre, ha nem olyan programot tűz maga elé, amely a széles néptömegekhez közelálló, és számukra érthető. A kérdés ilyenén felvetése önmagában véve helyes. Laue

azonban, a szovjetológusok kanonizációjának megfelelően, az antibolsevizmus és a szovjetellenesség irányába fejlesztette tovább. Leszögezte, hogy a bolsevikok csak látszólag tevékenykedtek a dolgozókkal egyazon forradalmi áradatban, „hensejükben azonban távoltartották magukat a néptől, hogy akaratát manipulálják, és nem akaratából megbízottként cselekedjenek”.⁶²

Ez az a mondat, amelyben minden a helyére kerül. Laue fejtegetései nemcsak a bolsevik párt tevékenységének, eszméinek a megrágalmazására jók; ez az eszmefuttatás mélyen szkeptikus, amikor annak lehetőségét latolgatja, hogy a tömegek bevonhatók-e a politikai események sodrásába. Th. von Laue a bolsevikokat vádolja ugyan a tömegektől való elszakadással, de egyúttal annak a meggyőződésének is hangot ad, hogy az emberek a vezetésre hivatott „tudatos elitre” és a pillanatnyi érdekeiknek, ösztöneiknek élő „tömegre” oszlanak.

Az a tény, hogy a polgári szerzők tanulmányozni kezdték az Októberi forradalomban a nép tevékenységét, már önmagában is azzal fenyegetheti a burzsoá szovjetológiát, hogy a kutatások nem kívánatos irányba is kiterjedhetnek. Elegendő, ha elmondjuk, hogy mostanában már szép számmal jelentek meg Nyugaton olyan munkák, amelyek a nép szerepét az 1917-es eseményekben határozottan elismerik.⁶³ Egy, a széles olvasóközönség igényeire számot tartó illusztrált kiadványban, amely egyébként hemzseg az alapvetően téves megállapításoktól, találjuk a következő sorokat, amelyek igazán nem a nyugati szovjetológusok munkáira jellemzőek: „Az oroszországi 1917-es második forradalom páratlan eredménye volt, hogy a bolsevikok a legkülönbözőbb helyekről származó katonákat és parasztokat közös ideológiai céllal egyesítették”.⁶⁴

Nos, ez a cél és cselekvési egység ami a bolsevikok és Oroszország dolgozó tömegei között létrejött, addig is és ez után is elfogadhatatlan marad az olyan polgári történeszek számára, akik Októberben a „speciálisan orosz”, a „nem-marxista” forradalmat látják. Nekik életbevágóan fontos egy olyan koncepció, amely kiküszöbölhetővé tenné azt, hogy a forradalom gazdasági és társadalmi tényezőit a továbbiakban tanulmányozzák, és ugyanakkor külső megjelenésében tudományosan hatna. Erre a célra nem megfelelő sem az „összeesküvés” elmélet, sem más, hasonlóan szélsőséges, szubjektivistá „magyarázat”, amelyek közül abszurditásával messze kimagaslik R. V. Daniels verziója.⁶⁵ A jelek szerint „a megtervezett forradalom” koncepciója hivatott betölteni azt a légüres teret, amely az Októberi forradalom avitt, szubjektivistá magyarázatainak csődjé után keletkezett. Ez az új felfogás magába foglalja a leninizmusnak a marxizmustól és a bolsevikoknak a néptömegek-

től való, immár tradicionális „elszakítottságát”, de ugyanakkor meghirdetői választ akarnak adni arra is, hogy ha a nép nem támogatta a bolsevikokat, akkor a párt mégis hogyan vette át a hatalmat. A megoldás: „gondosan megtervezett tevékenységgel”.⁶⁶ A forradalmároknak bizonyára nem is kell a tömegekre támaszkodniuk, hogy ha egy összekovácsolt és a dolgát jól ismerő szervezet mindent „végig gondol” és „eldönt”!

Ez az álláspont valamelyest rokonítható bizonyos ultra-balos álforradalmi elméletekkel, és úgy tűnik, ez meg is felel a polgári ideológusoknak.

Nehéz lenne megmondani, hogy R. Wesson és Th. Schieder eszmefuttatásában mi van túlsúlyban: a politikai elfogultság, vagy az elméleti zürzavar. „A megtervezett forradalom” feltűnő terminológiájának legalább van valami értelme, ha a forradalom politikai csapatának szervezettségére helyezük a hangsúlyt. De még ebben az esetben is teljesen indokolatlan az abszolutizálás. Abban az esetben, ha egy forradalmi szervezet csekély tömegbázissal sem rendelkezik, akkor szektás létre és végül vereségre ítéltetett. Ennek számtalan példáját produkálta a forradalmi mozgalom története nemcsak Oroszországban, de világviszonylatban is.

Voltaképpen elképzelhető-e a forradalom „tervezése”? Lenin művészetnek nevezte a felkelés előkészületeit, amelyeket a forradalmi marxista párt végez, és rámutatott, hogy az ilyen felkelés győzelmének három feltétele van: ne csak a párt, hanem az élenjáró osztály is nyújtson támaszt; a nép forradalmi lendülete; a helyes döntés képessége, hogy elérkezett-e „a közelgő forradalom történetének a fordulópontja, amikor az élcsapat aktivitása a legnagyobb, amikor az ellenség soraiban és a forradalom gyenge, felemás, határozatlan barátainak táborában a legeslegerősebb az ingadozás”.⁶⁷ Ezek a feltételek mintegy a társadalom gazdasági, szociális és politikai fejlődése objektív folyamatának a következményeként jelentkeznek. Ez vezet az osztályellentétek kiéleződéséhez, a forradalmi szituáció és egy össznépi válság kialakulásához. Ezeknek a feltételeknek a kialakulását készíti elő a párt egész tevékenysége oly mértékben, amennyire a szubjektív tényező hatással lehet a történelem menetére. Azonban tudott dolog, hogy objektív tényező nélkül, vagyis anélkül, hogy a társadalom minden ellentmondása el ne érné a tetőfokát, — enélkül nincs olyan párt, amely képes lenne a társadalmi rend megváltozásához vezető szociális forradalom megvalósítására.

Ugyancsak lehetetlen volna előre „megtervezni” a forradalmi erőviszonyok alakulásában a fordulópontot. Lenin rámutatott, hogy a marxista forradalmárok művészete abban áll, hogy ők precízen meg tudják állapítani

ezt a pillanatot; nem vétik el, mert a lassubodás a reakció erőinek konszolidálódásával, a forradalom vereségével fenyegetne...

Ugyanoly tarthatatlan a „megtervezett forradalom” koncepciója, mint amilyen elfogadhatatlan az a verzió, amely szerint a bolsevik pártnak egyáltalán nem volt terve a fegyveres felkelésre.⁶⁸ Mindkét álláspont azt jelzi, hogy a szubjektivista nézeteikhez ragaszkodó polgári szovjetológusok olyan szélsőségekbe kerülnek, amelyek a józan észnek is ellentmondanak.

A forradalom „tervezésének” lehetőségéről kialakult felfogásnál is sokkal inkább ellentmond a tényeknek, a történelem logikájának az az elemzés, amely azt állítja, hogy az Októberi forradalom a „kisebbség forradalma” volt.

Ami az Októberi forradalmat illeti, ... az ipari proletariátus nagy többsége mellett támogatta a hadseregnek hozzávetőlegesen a fele, valamint a szegényparasztnak túlnyomó része. Már az 1905–1907-es első orosz forradalom népi és demokratikus volt, s magával ragadta a város és a falu legszélesebb dolgozó tömegeit. Az a körülmény, hogy az orosz falvakban tovább éltek a feudális maradványok, tette a monarchia elleni harcban a munkásosztály szövetségessévé a parasztságot. A parasztság további szociális rétegződése a falusi proletariátus számszerű növekedéséhez vezetett, majd éles összeütközésekhez a kulákok és a falusi nincstelenek között.

Olyan sok adat van arra vonatkozóan, hogy az 1917-es oroszországi forradalmi eseményekben mennyire aktivizálódott a dolgozók széles tömege, hogy csupán a pótitikai előítéletektől elvakult történész képes arra, hogy mindezt ignorálja.

A Szovjetek megalakítása volt a dolgozók egyik legjelentősebb akciója. A munkások evidenciaként vezették be a nyolcórás munkaidőt, s vették kezükbe a gyárak irányítását. 1917 márciusától májusig több, mint 100 gyár éléről bocsájtották el korábbi vezetőiket az üzemi bizottságok.⁶⁹ 1917 őszén a Szovjetek több, mint húszmillió embert számláltak, akiknek többsége a bolsevikok követője volt.⁷⁰ Az európai Oroszországban 26 kormányzószágban keltek fel a parasztnak, amivel lényegében megkezdték a földesúri agrárrendszer likvidálását.⁷¹ A háttország összes helyőrségében állomásozó katonák és matrózok mintegy 2/3-a a bolsevikokat támogatta.⁷²

A néptömegeknek ilyen széleskörű bekapcsolódását a fennálló rendszer ellen egyre erőszakosabban folytatott harcban — nem ismerte egyetlen 19. vagy 20. századi polgári forradalom sem. Nem tudott volna hatalomra kerülni a Bolsevik párt, ha a nép többsége nem támogatja; hiszen a Nagy Október nem a hatalmon levő egyik tulajdonos osztályt váltotta fel egy má-

sikkal, ahogyan ez a polgári forradalmakban történni szokott, hanem olyan gyökeres társadalmi változásokat idézett elő, amelyek során összeomlott az egész régi struktúra és a paraziták eltűntek a porondról.

Találkozhatunk nyugati szerzőknek olyan munkáival is, amelyekben az Októberi forradalom jellegéről és szerepéről a polgári historiográfiára nem jellemző értékelések jelennek meg. Ilyen például D. Brown angol publicista, aki perspektivikusan szemléli az orosz polgári-földesúri kormány megdöntésének történelmi interdependenciáját, — ami homlokegyenest különbözik Th. Schieder és társai nézetétől. „Az az egyetlen, tagadhatatlan tanulság van, hogy ha a történelem erői úgy találkoznak, hogy hatalmas robbanást idéznek elő, ezt a kitörést sem a reakció, sem a liberális idealizmus nem képes megakadályozni”⁷³ — írja D. Brown.

Bár a szerző nem részletezi, hogy mit is ért „történelem erői” alatt, az bizonyos, hogy nem azonosul azzal a szemlélettel, amely október „véletlenszerűségét” állítja. A nyugati szovjetológusok körében egyre gyakoribb, hogy szükségesnek tartják elhatárolni magukat egy olyan szemlélettől, amely a forradalom okait kizárólag a pártok és az egyes személyiségek tevékenységi körében keresi. Jó példa erre a nyugat-német O. Anweiler a Szovjetek történetéről 1905 és 1921 között⁷⁴ c. könyvének amerikai kiadása és fogadtatása. Az amerikai recenzensek ugyanis egybehangzóan rossz néven vették, hogy a szerző alábecsülte a dolgozó tömegek szerepét a Szovjetekben⁷⁵ s azt nem tanulmányozta.

Lassan bár, de a polgári szovjetológusok nézetei arra vonatkozóan is változnak, hogy hol a helye az Októberi forradalomnak a világtörténelemben és hogy milyen hatással volt Európa fejlődésére. R. Aron ugyan, mint láttuk, azt vallotta, hogy „Oroszország 1917-ben eltávozott Európából”, ezzel szemben az amerikai A. S. Lindeman, a kaliforniai Santa Barbara egyetem tanára az Októberi forradalmat, mint „az 1914–1920-as világválság integráns részét” kezeli és elismeri, hogy ez a forradalom tartotta fenn számos nyugati szocialista forradalmi optimizmusát.⁷⁶

P. Dukes professzor tiltakozik az ellen, hogy a szocialista forradalom lenini elméletét a marxizmussal konfrontálják, s azt sem fogadja el, hogy Októbert „nem-marxista” forradalomként kezeljék. „Akik azt vallják, hogy az Októberi forradalom nem más, mint a hatalmasok puccsa, és hogy ez a forradalom szellemét tekintve nem nevezhető a szó igazi értelmében marxistának, — súlyos hibát követnek el.” Gondolatmenetét Dukes a Kommunista Kiáltványból vett idézettel folytatja, pontosabban az 1882-es kiadáshoz írt

Marx–Engels előszóból annak a résznek az idézésével, ahol arról van szó, hogy egy orosz forradalom a nyugati proletárforradalom jeladása lehet. „Pontosan ez az, amiben Október után Lenin és munkatársai szentül hittek, – írja Dukes, – és azóta sok-sok ember tekinti Októbert jeladásnak Keletre is, Nyugatra is.”⁷⁷

Az ilyesfajta szavak azonban a mai polgári historiográfiában ritkaság számba mennek. Több, mint hatvan évvel az Októberi forradalom után a nyugati történészek régen diszkreditálódott eszmék zászlai alatt folytatják kutatásaikat. S ha ezekről eltérnek, kísérleteik még következtelenek. Ez is azt bizonyítja, hogy a világ első szocialista forradalmának objektív és eredményes kutatása csak a marxista–leninista történettudomány talaján lehetséges.

Jegyzetek

1. Schwartz M. The Foreign Policy of the USSR. Domestic Factors. Encino – Belmont (Calif.), 1975. VI.
2. Deutscher I. Heretics and Renegades and Other Essays. L., 1969. 109–110.
3. Szalov V. I. Germanskaja isztoriografija Velikoj Oktjabr'szkaj szocialiszticeszkaj revolucii. M., 1960.; Igrickij Ju. I. Mifü burzsuažnoj isztoriografii real'noszt' isztorii. Szovremennaja amerikanskaja i anglijszkaja isztoriografija Velikoj Oktjabr'szkaj szocialiszticeszkaj revolucii. M., 1974.; Naumov N. V. Velikaja Oktjabr'szkaja szocialiszticeszkaja revolucija vo francuzskaj isztoriografii. M., 1975.; Zarkov M. G. Protiv burzsuažnuh fal'szifikacij isztorii Oktjabrja. Minszk, 1975.
4. Jakusevskij I. Leninizm, revolucija i „szovetologija”. L., 1968.; Ioffe G. Z. Fevral'szkaja revolucija 1917 g. v anglo-amerikanskaj burzsuažnoj isztoriografii. M., 1970.; Olegina I. N. Indusztrializacija SzSzsZR v anglijszkaj i amerikanskaj isztoriografii. L., 1971. (A könyv harmadik fejezete a polgári történészeknek azt a nézetét kritizálja, amelyben összefüggésbe hozzák a forradalom előtti és a szovjet korszakban zajló iparosítást); Zürjanov P. N., Selohaev V. V. Pervaja ruszszkaja revolucija v amerikanskaj i anglijszkaj burzsuažnoj isztoriografii. M., 1976.
6. Haberer J. Politicalization of Science. – „Science”, November 17, 1972. 713–724; Ladd E. C., Lipset S. M. The Divided Academy. Professors and Politics, N.Y., etc. 1975.
7. „Slavic Review”, June 1967. 247; Marxism, Communism and Western Society. A Comparative Encyclopedia. Vol. 6, N.Y., 1973. 131–132.
8. Nolte E. The Relationship Between „Bourgeois” and „Marxist Historiography. – „History and Theory”, 1975. vol. XIV. No. 1. 57.
9. Lásd pl. Farbmán M. Bolshevism in Retreat. L., 1923. 55.
10. Brown D. Doomsday 1917. The Destruction of the Russian Ruling Class. L., 1975. 9.
11. Schwartz M. Op. cit., VI.

12. Kraszín Ju. A. Revoljuciej usztrasennüe, Kriticseszkij ocserk burzsuaznüh koncepcij szocial'noj revoljucii, M., 1975. 20.
13. Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, N.Y., 1966. 505.
14. Wertheim W. F. Evolution and Revolution. The Rising Waves of Emancipation. Harmondsworth, 1974. 178.
15. The Russian Revolution and the Soviet State 1917–1921. Documents, Selected and edited by M. McCauley, L., 1975. XIII.
- 16–17. Violence and Aggression in the History of Ideas, New Brunswick, 1974. 269.
18. Bradley J. F. N. Civil War in Russia 1917–1920, L. – Sydney, 1975. 9.
19. Minc I. I. Isztorija Velikogo Oktjabrja, t. 1. M., 1967. 6, 12.
20. Mindezt bizonyítja az Októberi forradalomról készült szovjet historiográfia. Erről lásd: pl. Partija i Velikij Oktjabr'. Isztoriograficeszkij ocserk, M., 1976.
21. Lásd pl. Handbook of Political Science, Ed. by F. Greenstein and N. Polby. Vol. 3. Macropolitical Theory, Reading (Mass.), 1975. 521; Lewis P. G. The Politics of Revolt, Rustington, 1974. 91–93.
22. Lásd pl. Essays of Russian Liberalism, Ed. by Ch. E. Timberlake, University of Missouri Press, 1972. Más amerikai szovjetológusok szerint, – ha 1918 októbere után Oroszországban polgári rendszer maradt volna, ez az ország gazdasági fejlődésének egy magasabb nivóját biztosította volna. (Lásd: Goldman M. Soviet Economic Growth Since the Revolution. – „Current History”, October 1967. 233.).
23. Lásd pl. Seton-Watson H. From Lenin to Khruschchev, The History of World Communism, N.Y. – L., 1964. 409.
24. Lásd pl. Foot M. R. D. Resistance, War and Revolution, In: The Yearbook of World Affairs, 1977. L., 1977. 160.
25. Wesson R. G. War and Communism. – „Survey”, Winter 1974. 101.
26. Blackwell W. Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin, N. Y., 1974. XXVIII.
27. Lásd pl. Kennan G. The Sisson Documents. – „Journal of Modern History”, 1956, vol. 28, No. 2.
28. Senn A. E. The Myth of German Money During the First World War. – „Soviet Studies”, January, 1976. 90.
29. Katkov G. Russia 1917. The February Revolution, L., 1967. Katkov „felfedezéseiről” lásd: Ju. I. Igrickij. Jubilej Oktjabrja i burzsuaznaja isztoriografija. – „Isztorija SzSzsZR”. 1968. No. 3. 201–203; Ioffe G. Z. említett mű, 45–59.
30. „Canadian Slavic Studies”, 1967. vol. 1, No. 3. 482–489.
31. Pearson M. The Sealed Train, Journey to Revolution, Lenin – 1917, L., 1975. 289–292.
32. Senn A. E. Op. cit. 90.
33. Van Rossum L. A propos d'une biographie de Parvus. – „Cahiers du monde russe et soviétique”, 1967. No. 8. 244–263.
34. Lásd pl. Arbatov Ju. A. Kradennüe lozungi. – „Kommunist” 1965. No. 5.
35. Daniels R. V. Russia. Englewood Cliffs, 1964. 54.
36. Lásd: Igrickij Ju. I. Mifü burzsuaznaj isztoriografii i real'noszt' isztorii, 79–94.
37. Lawton L. The Russian Revolution (1917–1926.). L., 15; Batsell W. Soviet Rule in Russia, N. Y. 1929. 35.

38. Barghoorn F. Politics in the USSR. Boston, 1972. 18; Wesson R. G. The Russian Dilemma: A Political and Geopolitical View. New Brunswick, 1974. 3, 23, 72; Seton-Watson H. George Kennan's Illusions. – „Encounter”, November, 1976. 25–33.
39. Griffith W. The Soviet Union and Eastern Europe: an Overview. In: The Soviet Empire, Expansion and Detente. Lexington – Toronto, 1976. 1.
40. Mavor J. The Russian Revolution. L., 1928. 132.
41. Carmichael J. A Short History of the Russian Revolution. N. Y., 1966. 142–147.
42. Pares B. A History of Russia. N. Y., 1926. 474, 477.
43. Pethybridge R. The Social Prelude to Stalinism. L., 1974. 8.
44. Lásd: Maruskin B. I. Szovetologija: rascsetü i proszcsetü, 29–39.
45. Lásd: Naumov N. V. Op. cit., 111–115; Igrickij Ju. I., Romanovszkij N. V. Kritika burzsuaaznoj isztoriografii treh revolucij v Roszszii. M., 1975. 38–39.
46. Lásd: Gindin I. F. Koncepcija kapitaliszticeszkaj indusztrializacii Roszszii v rabotah T. fon Laué. – „Isztorija SzSzSzR”, 1971. No. 4; Olegina I. N. Op. cit., 92–107; Zürjanov P. N., Selohaev V. V. Pervaja ruszszkaja revolucija v anglijszkaj i amerikanszkaj burzsuaaznoj isztoriografii, 21–25.
47. Koval’czenko I. D., Szivacsev N. V. Sztrukturalizm i sztrukturmo-kolicesztyvennüe metodü v szovremennoj isztoricsezkaj nauke. – „Isztorija SzSzSzR”, 1976. No. 5. 70–75.
48. Cochran Th. The History of a Business Society. – „Journal of American History”, June 1961. 8.
49. Lásd: Kon I. Sz. K. szporam o logike isztoricsezkogo ob’jasznenija (szhema Poppera-Gempelja i ee kritiki). – „Filozsofszkie problemü isztoricsezkaj nauki”. M., 1969. 263–295; Kornfort M. Otkrütaja filozsofija i otkrütöe obsceszto. Ovet d-ru Karlu Popperu na ego oproverzsenie marksizma. Per. sz angl. M., 1972.
50. Lásd: „British Journal of Sociology”, March 1975. 26.
51. Lásd pl. Wolfe B. D. An Historian Looks at the Convergence Theory. In: Sidney Hook and the Contemporary World. Essays on the Pragmatic Intelligence, N. Y., 1968. 54–75; London K. The Delusion of Convergence. – „Problems of Communism”, July–August 1974. 59–60.
52. Zürjanov P. N., Selohaev V. V. Op. cit., 11.
53. Aron R. The Crisis of the European Idea. – „Government and Opposition. A Journal of Comparative Politics”, Winter 1976. 8–9.
54. Smith C. F. Vladivostok Under Red and White Rule, Revolution and Counterrevolution in the Russian Far East, 1920–1922. Seattle – L., 1975. IX.
55. Lenin V. I. PSzSz, t. 41. 304, 337.
56. U. o. t. 41. 306.
57. Wesson R. G. The Soviet Russian State. N. Y. – Sydney – L. – Toronto, 1972. 2.
58. Marxism, Communism and Western Society, vol. 7. N. Y., 1973. 240.
59. Például a jobboldali eszer M. Visnyak kijelentette, hogy Október „nem megtörtént, hanem megcsinálták”. Erről: Szivohina T. V. Krah melkoburzsuaaznoj oppozicij. M., 1973. 36.
60. Lásd pl. Asin G. K. Doktrina „maszszovogo obscesztva”. M., 1971. 136–142.
61. Von Laue Th. H. Why Lenin? Why Stalin? A Reappraisal of the Russian Revolution, 1900–1930. Philadelphia – N. Y., 1964. 127.

62. Ibid.
63. Lindeman A. S. The „Red Years”, European Socialism Versus Bolshevism, 1919–1921. Berkeley – Los Angeles – L., 1974. 31; Wertheim W. F. Op. cit., 165. Hasonló beismérésekkel, bár igen ritkán, de a korábbi polgári historiográfiában is találkozhattunk (lásd: Chamberlin W. H. The Russian Revolution 1917–1921, Vol. I, N. Y., 1935. 260–275; 453; Curtiss J. Sh. The Russian Revolutions of 1917. N. Y., – Toronto – L., 1957. 103–104.).
64. Charlesworth M. Revolution in Perspective, N. Y., 1974. 115.
65. Daniels R. V. Red, October. The Bolshevik Revolution of 1917. N. Y., 1967. 81; Idem. The Bolshevik Gamble. – „The Russian Review”, October 1967. 335.
66. Marxism, Communism and Western Society, vol. 7. 240.
67. Lenin V. I. PSzSz, t. 34. 242–243.
68. I. I. Minc akadémikus meggyőzően bebizonyította, hogy ez a verzió a történelmi tényeknek nem felel meg. Lásd: „Kommunist”, 1969. No. 5. 88–96.
69. Isztorija SzSzsR sz drevnejsih vremen do nasih dpej, t. VII. 38.
70. Gaponenko L. Sz. Rabocsij klaszsz v Roszszii v 1917 godu. M., 1970. 467.
71. Minc I. I. Isztorija Velikogo Oktjabrja, t. 2. 849.
72. Lásd: Szpirin L. M. Klaszszü i partii v grazsdanszkoi vojne v Roszszii. 1917–1920. M., 1968. 3. táblázat.
73. Brown D. Op. cit. 13.
74. O. Anweiler. The Soviets: The Russian Workers, Peasants and Soldiers Councils 1905–1921. N. Y., 1974. (A német eredeti: O. Anweiler. Die Rätebewegung in Russland 1905–1921, Leiden – Köln, 1958.).
75. „Telos”, Summer 1975. 180; „Slavic Review”, June 1976. 333.
76. Lindeman A. S. Op. cit. 290, 292.
77. Dukes P. A History of Russia, L., 1974. 222–223.

HORVÁTH ATTILA:

VITÁK A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN AZ OROSZ ABSZOLUTIZMUS KÉRDÉSEIRŐL

I.

A szovjet történetírásban 1968–71. között érdekes és jelentős vita folyt az orosz abszolutizmus kérdéseiről. A vitát az Isztorija SzSzSzR 1968/2. számában a történettudományok doktora *A. Ja. Avreh* nyitotta meg.¹

Avreh vitaindítója

A szerző határozottan fellép a marxista történészek „első generációjában”, majd az 1940–50-es évek történetírásában elterjedt ún. egyensúly-elmélet ellen. Ebben az időben ugyanis gyakran alkalmazták a Marx és Engels által a nyugat-európai abszolutizmusok sajátosságaként kimutatott, a régi feudális, és a születő tőkés termelési viszonyok között fennálló egyensúly tételét Oroszországra. A cikk elején rövid áttekintést kapunk a korábbi munkákról, amelyek többnyire ezt a tételt alkalmazzák (82–87.).

Avreh az abszolutizmus lényegének megragadására Lenin egy gondolatát használja fel: „... a 17. századi orosz önkényuralom a maga bojár dumájával és bojár arisztokráciájával nem hasonlít a 18. század önkényuralmára, amikor már megjelent a bürokrácia, kialakultak a tisztviselő rendek... és mindkettőtől élesen különbözik a 19. század önkényuralma, amely kénytelen volt „felülről” felszabadítani a parasztokat, tönkretéve őket, szabaddá téve az utat a kapitalizmus előtt, alkalmazva a burzsoázia helyi képviselői intézményeinek elvét. A 20. században a félf feudális, félpatriarchális önkényuralomnak ez az utolsó formája is anakronizmussá vált.”²

A kulcskérdés az, hogy *miért különbözik élesen* a 19. század a 17–18. századtól. A válasz Avreh szerint: mert utat nyit a kapitalizmusnak. Ebből kiindulva a szerző a következő *definíciót* ajánlja: „Az abszolutizmus — olyan feudális monarchia, amelyre az jellemző, hogy belső természetének erejéből képes burzsoá monarchia felé fejlődni, és abba fordulni.” (88.)

A kérdés lényegét Avreh abban látja, hogy vajon miért éppen a feudális abszolutizmus „nem tudott más úton haladni?”. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az abszolutizmusok egész sora fordult át polgári monarchiába: a német, a japán császárság, az olasz királyság. A szerző e kérdésben

egyes kapcsolatot tételez föl az alapban lezajlott mélyreható változás és a politikai rendszer, a kormányzás formája között.

Avreh igyekszik föltárni azokat az okokat, amelyek az abszolutizmus politikájában megjelenítettek bizonyos polgári elemeket. A szerző leszögezi, hogy ilyen jegyek nagyon is lehetségesek a késő feudális periódusban, a polgárság osztállyá szerveződése előtt is. Lenin utalt arra, hogy az orosz történelem újkorát a 17. századtól az országos piac kialakulása jelzi. „Minthogy pedig ennek a folyamatnak a vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak, a nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése.”³ — írja Lenin.

Az idézet értelmezésének alapja a „kötelék” (szvjaz) szó magyarázatában rejlik. Avreh szerint, ha a kupecet polgárnak, a nemzeti köteléket burzsoá köteléknek tekintjük, ezt abban az értelemben tehetjük, hogy ezek a *későbbi* burzsoá rend *feltételei*. A „polgári kötelék” kifejezés a szerző szerint messze nem azonos a „polgári viszonyok” kifejezéssel. (91–92.)

Avreh megállapítja, hogy a „nemzeti-burzsoá kapcsolatoknak” e közös gyökeréből nő ki az abszolutizmus és a kapitalizmus is”. (92.) A két folyamat nem mindig egyidejű: Franciaországban az volt, Oroszországban nem. Ebben az eltérésben látja a cikkíró a nemzeti sajátosságok kifejeződését. A sajátosság abban áll, hogy az abszolutizmus hamarabb alakul ki, mint a kapitalizmus. Az abszolutizmus nem más, mint a burzsoá viszonyok *politikai* kifejezése, de létrejöttéhez nem szükséges, hogy a burzsoá viszonyok valamennyi feltétele teljesen kifejlődjék. Így arra a következtetésre jutunk, hogy egyes országokban az abszolutizmus is a kapitalizmus feltételévé válik, sőt, „ilyen értelemben az abszolút monarchia nem más, mint a burzsoá állam prototípusa” (uo.). E tétel bizonyítására Avreh kifejti, hogy az abszolút állam már magában hordozza a modern polgári állam funkcióit, fellép a teljes önkény ellen, s a törvényesség alapjára helyezkedik. A bürokrácia plutokratikus, és a születő polgárság érdekeinek első kifejezője. (93–95.) Avreh felhívja a figyelmet arra, hogy az állam, az uralkodó osztály érdekein kívül össznemzeti érdekeket is kifejezett (külveszély elhárítása, a termelőerők fejlődésének biztosítása). E célok megvalósításában a „centralizációt és az abszolutizmust a feudálisok elleni harcban a városiak és a parasztok is támogatták, vagyis ezek az osztályok és rendek is felsorakoztak a cár mögött, s az abszolutizmus szociális támaszának bizonyultak. (90–91.)

A szerző megállapítja, hogy az abszolutizmus a fentiek ellenére mindig *feudális* jellegű volt, s fenntartotta a nemességet, amely „forrása és ön-

újratermelésének eszköze volt”. A nemesség védő politika két fő támasza a kamarilla és a *jobbágyság* intézménye. (98–99.)

Cikke befejező részében Avreh kifejti, hogy az abszolút állam – szél-sőségesen nagy hatalomra téve szert – segítette ugyan az ország gazdasági fejlődését, de szerepe a gazdaságfejlődés irányát tekintve *rendkívül negatív*, tekintettel arra, hogy Oroszországot a fejlődés „porosz útjára” vitte. (98.)⁴

A társadalmi-gazdasági fejlődés, a polgárság gyengése adott alapot a cári abszolútizmus tartósságához. Az abszolútizmus viszont a tőkés fejlődés porosz útján konzerválta az elmaradottságot, s a népek börtönévé tette Oroszországot – fejezi be vitaindító cikkét. Avreh. (104.)

Csisztozvonov cikke

A vitában fontos szerepet kapott A.N.Csisztozvonovnak a Voproszi Isztorii című folyóiratban 1968. májusában megjelent írása⁵. A szerző nemcsak az orosz abszolútizmus vizsgálatát tűzi ki célul, hanem bizonyos általános törvényszerűségeket kíván föltárni, s ezekkel összevetni hazája fejlődését. Az abszolútizmus kialakulásáról megállapítja: „a nemzeti centralizált, majd abszolút államok létrejötte komplex történelmi esemény volt, amely a feudális társadalom alapja fejlődésének egy meghatározott szakaszán ment végbe”. (58.)

Angliában és Franciaországban tanúi vagyunk annak, hogy a 15. század súlyos válsága után a feudalizmus keretein belül egy születő, és lassan növekvő gazdasági erő, a városi polgárság (gorozsan) közreműködésével létrejön a centralizált állam, majd a királyi hatalom bizonyos önállóságra tesz szert, s a 16. század második felétől abszolúttá válik. (51–52.)

(Spanyolországban a helyi sajátosságok a 16. század végére „megfojtják a kapitalista csírákat”, így a spanyol abszolút állam csak külsőre hasonlít a nyugat-európai abszolútizmusokra. (53.)

Egészen másként áll a helyzet Közép-Európa két nagy államában, Ausztriában és Poroszországban. Mindkét országban rendkívül erős abszolútizmus jött létre, amely „durva, despotikus formát” öltött.

Ezen a területen, akárcsak *Oroszországban* az abszolútizmus nem a spontán gazdasági-társadalmi progresszióból nőtt ki, mert itt a „polgárság” tengődése, és a 16–17. századtól a második jobbágyság intézménynek megszületése és megerősödése volt a jellemző. Ez gazdasági jelenség, ami nem volt egyéb, mint a fejlettebb Nyugat „kihívására” adott válasz.” (54.)

Oroszországgal kapcsolatban a szerző hangsúlyozza az ország nagyfo-

kü *elmaradottságát*, a naturálgazdálkodás és a robotmunka uralmát, az egyre súlyosabb személyes függést. Ilyen alapon a 17. századra „létrejött egy olyan abszolutista rendszer, amely már születése pillanatától „jobbágyi” volt”. (56.)

Cikke befejező részében Csisztozvonov az abszolutizmusok *két típusát* különbözteti meg. Az *első* – az angol és a francia – „abszolutizmus a szó szokásos értelmében”. Jellemzője az, hogy a feudális nemesség mellett a király időnként a születő és osztállyá alakuló polgárságra is támaszkodik. (59–60.) A *második* típus a „kormányzás abszolutista formájának” tekintendő, amelynek létrejöttét bonyolult folyamatok jellemzik. Ezek közül kiemelkedik, hogy a *kapitalizmus genezisével* egyidejűen új Európa jön létre, amely már nem egyszerűen az államok sokasága, hanem a kialakuló világpiac révén *államrendszerré* válik, s mint ilyen gyakorol hatást a második típus országaira. Ezek az országok – pl. Oroszország I. Péter idején – beilleszkednek ebbe az új rendszerbe, s a felvetődő problémákra olyan sajátos válaszokat adnak, mint amilyen a második jobbágyság, a kényszermunkán alapuló manufaktúra és a nyugati kormányzási formák adaptálása. E második típus országait egy lényegi jegyük alapján Csisztozvonov (Lenin után) „*jobbágyi-abszolutizmusnak*” nevezi. (60–61.)

Csisztizvonov az oroszországi fejlődést meglehetősen sajátosnak tartja. Aláhúzza, hogy az abszolutizmusok létrejöttében van *szintetizáló* momentum, s ez a „széles értelemben vett kapitalizmus genezise”. (61.) Így a feudalizmus *összeurópai* bomlása és a kapitalizmus *világméretű* megszületése hozta az abszolutizmust, ami Oroszországban külsőleg ugyan hasonlított a nyugat-európaira, de erősen jobbágyi jelleget öltött. (60–62.)

II.

Avreh és Csisztozvonov közel egyidőben megjelent cikkeit egyre-másra követték az ISzSzSzR hasábjain a velük vitázó, nézeteiket támadó vagy kiegészítő írások.⁶

Az abszolutizmus definíciója, jogi-formai problémák

A vitában résztvevők közül kevesen vállalkoztak arra, hogy tartalmi szempontból definiálják az abszolutizmust. Annak megállapításán túl, hogy osztályjellegét tekintve feudális államforma, közelebbi meghatározásra nem került sor. Avreh szerint az abszolutizmus körüli probléma gyökere éppen

abban van, hogy teljes értékűnek fogadták el *tartalmi* szempontból Leninnek az abszolút állam *formai* jegyeire vonatkozó definícióját, „Az önkényuralom (abszolutizmus, korlátlan monarchia) olyan kormányforma, amelyben a legfelső hatalom teljesen és osztatlanul a cárt illeti meg. A cár adja ki a törvényeket, s nevezi ki a hivatalnokokat, ő szedi be és költi el a nép pénzét, anélkül, hogy a nép a legkisebb mértékben is részt venne a törvényhozásban és az igazgatás ellenőrzésében”.⁷ Ennek alapján Avreh elutasította a jogi-formai vizsgálatot. (82.) Mint válaszcikkében kifejtette: nem azért tette ezt, mert nem tartja fontos körülménynek az állam formáját, hanem mert azt kellőképpen tisztázottnak látja. (54.)

Jogi-formai szempontból a fenti idézetben megfogalmazottakat végeredményben mindenki elfogadta. Hasonlóképpen egyetértés alakult ki akörül, hogy az abszolút állam *külső attribútumai* közé tartozik az állandó hadsereg, a rendőrség, a bürokrácia jelenléte, a szigorú hierarchikus rend, stb. (Vö.: pl. *Troickij* 142.)

Az abszolutizmus előzményeiről

Az előzmények vizsgálatában az egyik leglényegesebb problémának az mutatkozott, hogy Oroszországban volt-e rendi-képviselési monarchia, vagy sem? E kormányforma kimutatása nem jelent egyebet, mint annak bizonyítását, hogy Oroszország a 15–16. század folyamán hasonló fejlődési úton járt, mint Nyugat-Európa.

Sapiro cikkében kifejti, hogy az orosz állam III. Iván, majd III. Vaszilij korában vegyes, *arisztokratikus-önkényuralmi* jellegű volt, a kormányzásban jelentős szerepet játszott a bojár дума, amely a központosított hatalom legfelsőbb tanácskozó és végrehajtó testülete volt. A 16. században jelentkező feladatok megoldása (a kincstár megtöltése, ütőképes hadsereg kiállítása, a népmozgalmak fékmentartása) szükségessé tette, hogy a nagyfejedelmek a rendekre támaszkodva kormányozzanak. Ugyanakkor a kormányzás *rendi-képviselési motívumai* azzal a sajátossággal rendelkeztek, hogy a harmadik rend soha nem alakult ki. IV. Iván uralkodása idején az *opricsnyina politika* – amely nem volt más, mint féktelen terror által fönntartott diktatúra – szétverte a rendi-képviselési elemeket, de az abszolutizmus megerősödni még nem tudott, alapintézményei közül csak a rendőrség (az opricsnyikok preto-riánus gárdája) alakult ki. (71–73.)

Sapiróétól eltérő álláspontot fejt ki *Szaharov*, valamint *Davidovics* és *Pokrovszkij* közös cikke. Ezek a szerzők is a rendi-képviselési monarchia

megléte mellett foglalnak állást, de véleményük szerint ez éppen IV. Iván alatt jött létre. Szaharov szerint az opricsnyina a központosítás eszköze, s olyan rendi-képviselési alapokat hoz létre, amelyeken majd kifejlődhet az abszolutizmus. (114–115.) Davidovics és Pokrovszkij szerint a rendi-képviselési alakulat IV. Iván alatt egyidejűleg korlátozta az uralkodót és szélesítette annak bázisát. Amikor a 17. században az áru-pénz viszonyok fejlődése hatására megindul a rendek bomlása, szabaddá válik az út az abszolutizmus létrejötté előtt. (61–62.)

Volkov szerint a 17. század legfőbb jelensége a nemzeti piac kialakulása, a feudalizmus bomlásnak indulása. E korszakban megjelenik a kereskedelmi tőke és kapcsolatba kerül az iparral, a föld áruvá válik, s megjelenik a munkaerőáru iránti igény. Az említett jelenségek okozta válságból – Péter fellépésével – az abszolutizmus mutatja meg a kivezető utat. (93–95.)

Más, a vitában résztvevő és fentebb nem idézett szerzők a rendi-képviselési kormányzási forma kialakulását tagadják, de álláspontjukat érvekkel nem támasztják alá.

Az egyensúly problémája

A diszkusszióban a legélesebb nézetkülönbség és vita az egyensúly kérdése körül bontakozott ki. Mint tudjuk, Marx és Engels véleménye szerint Nyugat-Európában a feudalizmus bomlásának és a tőkés viszonyok születésének egyensúlyi helyzetében jön létre az államhatalom viszonylagos önállósága, az abszolutizmus. A vitában résztvevők közül kereken senki sem mondta ki, hogy az abszolutizmus Oroszországban is ugyanilyen alapon jött volna létre, de számos szerző igyekezett bizonyítani, hogy a tőkés viszonyok kialakulása a 17. században Oroszországra is jellemző volt.

Davidovics és *Pokrovszkij* véleménye szerint a 17–18. században lényegesen előrehaladt a városi polgárság osztályá szerveződése. A 17. században megindul a középkori rendek bomlása. „A születő burzsoázia kisajátítja a (külső és belső) forgalmi szférát”, s ez olymértékben meghatározóvá válik, hogy az abszolutizmus a polgárok követeléseit „nem tudja nem számításba venni”. (66.) Így – állapítják meg a szerzők – „a manufaktúra korszak történelmi szükségszerűsége kényszeríti a cárizmust, hogy számoljon a születő burzsoázia érdekeivel, engedményeket tegyen neki és kompromisszumot kössön vele”. „Az abszolutizmus politikájának ez az alapja és lényege”. (uo.)

Troickij burkoltan hitet tesz az egyensúly mellett. Cserepnynin, Druzsi-

nyin, Indova és mások véleményével egyetértésben kijelenti, hogy „a kapitalizmus születése, a burzsoázia formálódása folyamatának kezdete a 17. század eleje”. (140.) A szerző elismeri, hogy a polgárság 1861-ig igen kicsi és gyenge, ez azonban nem jelenti, hogy „ne lennének meg a maga követelései és ne harcolna a feudális uralkodó osztállyal”. (142.) Ezek olyan követelések, amelyek „meghatározó szerepet játszottak a rendi-képviselési monarchia abszolúttá válásában, és hatottak annak politikájára”. A szerző emlékeztet arra, hogy milyen harc folyt a védőtarifaért, a külföldi konkurrencia elleni fellépésért, a vámrendszer egységesítéséért. A polgárság részt vesz a zemszkij szoborok munkájában, szerepet vállal a honvédelemben és részese a városi felkeléseknek. (143.)

A születő tőkés viszonyokra adott válaszként értelmezi Troickij a jobbagyak röghözkötését, majd azt, hogy a jobbagyrendszer egyre hasonlóbbsz a rabszolgasághoz (rabsztvo).

Volkov cikkének kulcsfogalma az „új államérdek”. Ezek a 17. században született új államérdekek szoros kapcsolatban vannak a *kapitalizmus* *genezisével*, az ország függetlenségének megőrzésével, illetve az expanzió biztosításával, s e körülmények között az uralkodó osztály hatalmának fenntartásával. (104.) A szerző megállapítja, hogy a 17. században az iparba behatoló kereskedelmi tőke segíti a manufaktúrát és az *ipari tőke* fejlődését. A polgárság nemcsak megerősödik, hanem rétegződésnek is indul. „Megkezdődött a burzsoázia (vagy Lenin meghatározását használva: a kereskedő-kapitalisták rendjének) formálódása” – írja a szerző. (94.)

Volkov érvelése csaknem teljesen megegyezik *Preobrazsenszkijével*. Mindkét szerző a 17. században kibontakozott „cselobitnaja-(beadvány) mozgalmat használja fel álláspontja bizonyítékaul. A kereskedők, a poszadok (váron kívüli kereskedői település) lakói, (de a köznemesség-dvorjansztvo) is gyakorta fordultak kollektív beadvánnyal az uralkodóhoz. A beadványok követelései a következőkben foglalhatók össze: legyen egységes az orosz piac, védjék meg az orosz kereskedőket a külföldiek konkurrenciájától, szűnjenek meg a feudális kereskedelmi privilégiumok. (Ld.: Volkov: 97–98., *Preobrazsenszkij*: 112–117.)

A városok élenjáró szerepének, a polgárság erősödésének kifejeződését látja Volkov a 17. század végén kelt, Avraamij igumen (apát) által kidolgozott programban. „Avraamij programja az első olyan dokumentum, amelyben tükröződnek a városiak érdekei, s a reform útja is megjelölt. Avraamij eszméit burzsoa eszméknek tekinthetjük”. (99.) *Preobrazsenszkij* is említést tesz Avraamij írásáról, hasonló értelemben. (115.)

Avreh válaszcikkében Avraamij citálására különösen erélyesen reagál: „Egy hétköznapi pap mind a 17., mind a 16. századra jellemző szokásos vallási-erkölcsi szentbeszédeit, amelyet már Pereszvetov is írt, koraburzoá ideológiának tartani nem lehet. Avraamij igumen az orosz Voltaire szerepében? Kíméljenek!” (66.) A szerző hangsúlyozza, hogy az „állam – abszolutista, abszolutizmus előtti vagy egyáltalán nem abszolút állam – elemi intézkedése a hazai kereskedelem védelme, ha csak nincs a bomlás és káosz állapotában. Ilyen intézkedés hozatalának a szó szoros értelmében siránkozó és megalázkodó kérése, a helyi hatalmasságok önkényeskedéseire való panaszkodás – ezek szolgálnak Preobrazsenszkij számára a feudálisok és a burzsoázia közötti egyensúly bizonyítékaiul”. (62.)

Szaharov, Pavlenko és *Sapiro* elveti az egyensúly elméletet. Az utóbbi megállapítja, hogy a *polgárság* még a 18. században is *rendkívül gyenge* volt, majd – Csisztozvonovval egyetértésben hangsúlyozza: „Az orosz abszolutizmus nem a polgárság erején, hanem gyengeségén alapult.” (82.)

Hasonló a véleménye *Szaharov*nak, aki amellett foglalt állást, hogy a 17. században *semmilyen* egyensúly nem képzelhető el. (116.) Ugyanakkor elfogadja azt a nézetet, hogy a kapitalizmus csírái ugyan létrejöttek ebben a században, azonban inkább jellemezték a nemes-paraszt, mint a nemes-polgár viszonyt. Az iparos-kereskedő réteg csak a 18. század második felében erősödött meg, s a polgárság erejének igazi megjelenése csak a forradalmi-demokrata mozgalom időszakához kapcsolható. (116., 118.)

Pavlenko cikkében jelentős teret szentel az egyensúly elmélet kritikájának, és megállapítja, hogy bár a vitában senki sem vallotta magát nyíltan a régi és támadott tézis hívének, Davidovics, Pokrovszkij, Volkov és Troickij írásai mégsem egyebek, mint kísérletek az egyensúly elmélet megmentésére.

A szerző különös figyelmet fordít a *manufaktúrák* jellegének vizsgálatára. Megállapítja, hogy I. Péter jelentős kezdeményezéseket tett az ipar és a kereskedelem fejlesztésére. Ennek során kiderült azonban, hogy az ország *általános elmaradottsága*, a tőkehiány, az alacsony technikai színvonal miatt a manufaktúrák csak *feudális eszközök* igénybevételével rentábilisak. Ezért került sor arra, hogy a jobbágyok robotuk kisebb-nagyobb részét nemesi manufaktúrákban dolgozzák le, s feudális privilégiumokkal biztosítsanak piacot a termékek számára. Nyilvánvaló – állítja Pavlenko –, hogy az ilyesfajta ipar a polgárságot nem teszi olyan erőssé, hogy ellensúlyt képezzen vagy egyensúlyt alakítson ki a feudális uralkodó osztállyal (60–66.).

Az 1971-es *több napos vita* résztvevői közül többen, így pl. *Rindzenszkij* is csak a 19. századtól tartja lehetségesnek az egyensúlyt. *Zimin*

hangsúlyozta, hogy az orosz városok a 15–18. században rendkívül gyengék voltak. Hasonló állásponton volt *Szemjonov* és *Beljavszkij* professzor is. *Volobujev*, a Szovjetunió Története Intézetének igazgatója kijelentette: Oroszországban az abszolutizmus kialakulásakor és fennállásának nagy részében nem igazolható az egyensúlyt megléte. Az egyensúly-elmélet hívei fenntartották a cikkeikben kifejtett nézeteket, de *Pokrovskij* pl. kijelentette: „Davidovics és Pokrovskij cikke *nem védi* az egyensúly elméletet.” *Pavlenko* rámutatott arra, hogy ezt a nézetet csak pontatlan és torzított adatokkal, illetve belemagyarázásokkal lehet alátámasztani. *Avreh* szerint a vita bizonyította, hogy az egyensúly „nem a tényekből, nem konkrét anyagból, hanem citátumokból született”.⁸

Osztályharc, osztályviszonyok

Mint láttuk, *Avreh* vitaindítójában hangot adott annak a nézetének, hogy a parasztság soha nem fordult az abszolutizmus ellen, hanem annak passzív szociális támasza volt.

Ezzel a nézettel lényegében egyet ért *Pavlenko*, amikor leszögezi: a parasztság soha nem az abszolutizmus és a cár ellen támad; az államforma megváltoztatása a parasztságnak nem célja. Ennek okát elsősorban a paraszti mozgalmak jól ismert korlátaiban keresi. A feudális kor orosz parasztságára jellemző a patriarchális jelleg, a nagyfokú tudatlanság, a hatalmas távolságokból adódó izoláltság. Mindezek az osztályharc elmaradott formáiban, gyenge eredményességében és a paraszti tömegek apolitikusságában jelennek meg. (70–71.)

Szaharov is úgy vélekedett, hogy a parasztság nem lép fel a cárizmus ellen, annak mégis ellensége annyiban, amennyiben egy *jobb* feudális rend megteremtése a célja. (116.)

Troickij, *Volkov* és *Preobrazsenszkij* e kérdésben elítéli *Avreh* és *Pavlenko* nézeteit. Az utóbbi így ír: „Elfogadva az ő nézeteiket, számos olyan kérdés születne, amely nem talál kielégítő válasza, illetve csak olyan válasz lenne lehetséges, amely összeegyeztethetetlen az antagonisztikus osztálytársadalmakban kialakult hatalom osztálytermészetével”. (109.) *Troickij* kiemeli: „Lenin nem véletlenül húzza alá, hogy az osztályharc, a nép kizsákmányolt részének harca a kizsákmányolók ellen végeredményben minden átalakulás sorsának a meghatározója”. (141.)

Avreh válaszcikkében élesen bírálja az osztályharc fogalmát frázisszerűen kezelőket, s érdekes ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Kétségtelen,

hogy az osztályharc egyes szakaszait véres megtorlás követte, s az elnyomott osztályok helyzetének romlása következett be. Ha feltételezzük, hogy Oroszországban az osztályharc egyre erősödött, arra a marxizmus szempontjából teljesen képtelen következtetésre jutnánk; hogy „minél erősebben rázták és ingatták meg (az abszolutizmust és a jobbágyrendszert), az annál erősebbé vált. ... Az orosz abszolutizmus szilárdsága, hosszú fennállása, ázsiai szívóssága nem a paraszti és városi tömegek osztályharca erejének, hanem éppen fordítva, gyengeségének az eredménye”. (66–67.)

A vitacikkek szerzői alapvetően egyetértenek abban, hogy az abszolutizmus – tartalmát tekintve – *feudális formáció*.⁹ Sapiro foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy egy abszolút monarchiában hogyan valósul meg az uralkodó osztály hatalma. Megállapítja: az uralkodó osztály tagjai állanak a gazdasági intézmények élén, befolyásuk tükröződik a kormány összetételében, az uralkodó nevelésében és érvényesül a kamarillán keresztül. (76.) Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy az uralkodó osztály homogén massa.

Pavlenko cikke jelentős részét az uralkodó osztály *strukturáltságának* bemutatására szenteli. Az uralkodó osztály szerepét betöltő nemességet két nagy kategóriára lehet osztani; a nagybirtokosokra (bojár), valamint a közép- és kisbirtokosokra (dvorjanyin). A két rend között fennáll a gazdasági ellentét lehetősége, aminek az a magyarázata, hogy a nagybirtok kedvezőbb lehetőséget tud biztosítani a parasztnak. Így a dvorjansztvo érdekévé válik a parasztnak röghözköltése. A 16–17. században éles harc bontakozik ki e probléma körül. Jelentős mozzanat, hogy a mégoly gyenge városiaknak is a nagybirtok a legfőbb ellenfelük, hiszen pl. a „fehér-szlobodák” 70 %-a egyházi vagy világi nagybirtokos kezén van. Az uralkodók hamar felismerték, hogy a hatalmukat korlátozó nagybirtokosok ellen támaszra találnak a köznemességben (szolgálónemesség). Így gyorsan létrejött az *érdekszövetség* az uralkodói hatalom és a város által támogatott dvorjansztvo között a bojárság ellen. Pavlenko szerint a köznemesség önkényuralkodóvá tette a cárt, biztosította hatalma korlátlanágát (a bojárak által választott Sujszkij hatalma például erősen korlátozott volt, hasonló szándék tükröződött Anna Ivanovna trónralépésekor – 1730 – vele aláíratott „Feltételek”-ben is), az uralkodó pedig védelmébe vette támogatóinak *gazdasági igényeit*, s 1649-re megvalósította a parasztnak jogi *röghözköltését*. „Az abszolutizmus alapvető tevékenysége a dvorjansztvo érdekeinek védelme volt. Az abszolutizmus polgári politikája a nemesség érdekeinek álavetett melléktermék volt” – hangsúlyozza Pavlenko. A 18. századra létrejön az uralkodó osztály *konszolidációja*, amelynek háttere a dvorjansztvo érdekeinek győzelme (az önkény-

uralommal együtt) a bojárság fölött. E konszolidáció nyilvánul meg pl. a votcsina és pomesztye közötti különbség eltörlésében, a „Rangtáblázat” kiadásában. (64–73.)

Preobrazsenszkij így értékeli Pavlenko konstrukcióját: „Nem érdemes felnagyítani a poszad és a dvorjansztvo érdekeinek egybeesését, mint ahogy a nagybirtokos arisztokrácia és az egyszerű nemesi tömegek ellentétét sem”, hiszen ez utóbbi „ellentmondás nem antagonisztikus”. *Preobrazsenszkij* leszögezi, hogy „az abszolutizmus Oroszországban egészen bukásáig a nagybirtokokban találta meg szociális bázisát. (109–110.)

Troickij és *Volkov* is ezzel az állásponttal ért egyet. Az utóbbi a két nemesi rend alapvető érdekeinek megegyezésére hívja fel a figyelmet. (97.) *Troickij* hangsúlyozza: „az abszolút monarchia a gazdaságilag és politikailag különösen erős nemességre támaszkodott, amelynek ereje a jobbágyi *latifundiumokon* alapult”. (148.)

A külpolitikai faktor hatása

Mint láttuk, *Csisztozvonov* 1968-as cikke hangsúlyozta, hogy az orosz abszolutizmus történetének vizsgálata nem választható el az *összeurópai* folyamatok áttekintésétől, s az azok által gyakorolt hatások számításbavételétől.

Pavlova–Szilvanszkaja szerint az Európa és Ázsia határán fekvő Oroszországra mindkét „világ” hatást gyakorolt. A történész szerint az orosz állam alakulására nagy hatással volt a *mongol* hódítókkal folytatott harc. A 18. századra kialakuló nyugat-európai kapitalizmus negatív hatást gyakorolt Oroszországra: a nyugati minták és példák átvétele zsákutcába vezet. Ilyen zsákutca például a nagybirtokrendszer összekötése a jobbágysággal, a jobbágyok munkáján alapuló manufaktúrák – mindezek csak a feudalizmus erősödését hozzák magukkal. (83–85.)

Sapiro és *Pavlenko* mint az abszolutizmus kialakulásának és fejlődésének stimulálóját említi a külpolitikai tényezőt. Az utóbbi hozzáteszi azt is, hogy a győztes háborúk növelték a monarchia presztizsét. (74.)

Részletesen foglalkozik a külpolitikai tényezőkkel *Szaharov*. Álláspontja szűkebb területre épít, mint *Csisztozvonové*, mert azzal ellentétben csak az ország *konkrét* külpolitikai tevékenységét veszi figyelembe. A szerző szerint az abszolutizmusok létrejöttében nagy szerepe van az „ország függetlenségéért, az állami szuverenitásért, a nemzeti felszabadulásért folytatott harc szükségszerűségének.” Ebből a tételből kiindulva azt igyekszik bebizo-

nyítani, hogy az orosz abszolutizmus sem más, mint az ország külső ellenségtől való védelmének története.

Szaharov fellép az ellen a nézet ellen, hogy Oroszország külpolitikájának lényege expanzionista volt. Álláspontja szerint a domináns elem az ország határainak védelme, illetve megszilárdítása a mongolokkal, lengyelekkel, litvánokkal és svédekkel folytatott háborúban, valamint a gazdasági szuverenitás megőrzése. A cikkíró véleménye szerint a 16–17. században Anglia, Franciaország és Hollandia arra törekszik, hogy Oroszországot fölhasználja kereskedelmi céljaik megvalósítására. A hódítók és a külföldi kereskedők ellen folytatott harc sorakoztatja föl a nemességet és a városiakat a központi hatalom mögött.

Szaharov kiemeli, hogy az abszolutisztikus elemek először a *diplomáciai* életben jelennek meg, s ennek lehetünk tanúi a Poszolszkij Prikaz tevékenységében is. A szerző I. Péter korát tartja az abszolutista külpolitika csúcának, amikor – az ország függetlenségének és határainak biztosításával – Oroszország *impérium* lesz, a cárt imperátorrá kiáltják ki. (120–126.)

Az orosz fejlődésről vallott nézetek

Az abszolutizmus kérdéseiről folytatott vita háttérében az a régi probléma húzódik meg, hogy vajon Oroszország a nyugat-európai úton, vagy attól eltérően, sajátosan fejlődött-e. Egyes szerzők mellett foglalnak állást, hogy az orosz abszolutizmus – a korábbi rendi-képviselési állam továbbfejlődéseként – *hasonló módon*, hasonló körülmények és hatások alatt jött létre, mint a nyugat-európaiak.

Ezt az álláspontot a legvilágosabban *Davidovics* és *Pokrovszkij* közös írása tolmácsolja. „Nem helyes az orosz abszolutizmust szembeállítani a nyugat-európaival. Oroszországban az abszolutizmus erőteljes merkantilista politikát folytatott, védte az ipart, a centralizációt szolgálta. Ugyanakkor jól kell látni specifikus vonásait is. Ilyenek: a jobbágyság fenntartása, az obszcina léte. Ezek azonban nem adnak alapot arra, hogy az orosz abszolutizmust, mint a klasszikustól alapjaiban eltérő valamit tekintsük.” (62.)

Troickij hangsúlyozza, hogy a 17. században Oroszországban is megjelen a kapitalizmus kibontakozása, és az erősödő polgárság hatására lép az ország az abszolutizmus útjára. (140.). Lényegében hasonló álláspontot fejt ki *Szaharov* (111.), és az 1971-es vitában *Cserepnjin* is.¹⁰

Oroszország fejlődését vizsgálva *Pavlova-Sziljanszkaja* érdekes megállapításra jutott. Véleménye szerint az ország evolúciós vonala egyáltalán

nem hasonlít Nyugat-Európára, sokkal inkább lehetne *ázsiai* típusú *despotizmusnak* nevezni. Abszolutizmusnak — mint a nemesség és polgárság harcából születő formációnak csak a krími háború után lehet tekinteni. A korlátlan, központosított monarchia a mongol hódítókkal folytatott harcban, az obszcina, a naturálgazdálkodás, a patriarchális falu, a földmagántulajdon hiánya alapján jött létre, és megerősödött a szolgálati-birtok szisztéma és a második jobbágyság elterjedésével. A különbség tehát a sajátos, a nyugat-európaiktól eltérő *agrárrendszerben* van, ez a rendszer azonban nagy hasonlóságot mutat a *törökországgal*. (78–83.)

Troickij és Szaharov élesen elítélték azt a nézetet, hogy Oroszország despotizmus lett volna, s hangsúlyozták, hogy „Oroszországot törvények alapján intézmények kormányozzák” (*Troickij*: 147.), s hogy a Stuartok Angliájában, vagy a Napkirály államában is voltak kegyetlenkedések illetve terrorisztikus intézkedések, mégsem jut senkinek sem az eszébe, hogy ez országokat despotikusnak tartsa. (*Szaharov*: 119.)

A szerzők jelentős része szerint Oroszország fejlődése legalábbis több ponton különbözik a nyugat-európaiktól, mint amennyiben hasonlít hozzá. Szinte valamennyien kiemelik, hogy az orosz abszolutizmus megítélésében döntő szerepet kell kapnia a *jobbágyság* hosszú fennállásának.

Csisztozvonov például hangsúlyozza, hogy a privilegizált árutermelés, a jobbági manufaktúrák és a jobbágyság intézményének fennállása közepette egészen *más lényegű* abszolutizmusnak kell kialakulnia, mint a tőkés fejlődés útjára lépett Angliában és Franciaországban. (*ISzSzSzR*, 51.)

„Jellege szerint — írja *Volkov* — a 18. században közelebb állt a monarchiák azon típusához, amelyek Marx meghatározása szerint csak külső hasonlatosságot mutattak az európai abszolutizmusokhoz, és inkább a kormányzás ázsiai formáihoz lehet sorolni őket”. (104.)

Sapiro kiemeli, hogy csak a Nyugat-Európában, az egyensúly helyzetében létrejött abszolutizmusokat lehet haladónak tekinteni, az oroszokat csak a jobbágyrendszeren keresztül, vagyis rendkívül *negatívan* lehet megítélni. (82.)

Az 1971-es *intézeti vitában* többen, — így *Beljavszkij, Tarnovszkij és Milov* — kiálltak a sajátos fejlődés teóriája mellett.¹¹

A vitát *nem zárta le* a szerkesztőségi összefoglaló. Így bizonyos értelemben a vita összegzésének P. V. Volobujevnek, a SZU Története Intézet igazgatójának az 1971-es ülésen elmondott zárszava tekinthető.

E zárzó *leglényegesebb* gondolata, „hogy az orosz abszolutizmus

minden sajátosságával együtt a világ fejlődésének általános vonalába illeszkedik. ... A 17. század Európája az abszolutizmus Európája”.

Az igazgató – gyakorlatilag Csisztovonov elméletével egyetértve – hangsúlyozta, hogy a 17.–18. századi Oroszország nem szakítható el a kapitalizmus nyugat-európai kialakulásától, ilyen és csak ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy az orosz abszolutizmus létrejöttének legfőbb oka a kapitalizmus genezise.¹²

Jegyzetek

1. A. Ja. Avreh: Az orosz abszolutizmus és a kapitalizmus oroszországi megerősödésében játszott szerepe. Isztorija SzSzsZR, 1968. 2.
(A vitacikkre a további hivatkozást ld. a szövegben.)
2. Lenin Összes Művei, 2. kiadás, 17. kötet, Kossuth, 1972. 323–324.
3. uo. 1. kötet, 266–267.
4. Meg kell jegyeznünk – ez Avreh cikkéből nem derül ki világosan –, hogy az orosz abszolutizmus nem pusztán gonoszságból vezette a „rosszabb” porosz útra az országot, hanem az objektív lehetőségek, a történelmi fejlődés, geopolitikai, népességi stb. viszonyok összessége eredményezte a kapitalizmus fejlődésének ezt az útját.
5. A. N. Csisztovonov: Az abszolutizmus keletkezése problémájának néhány aspektusa. Voproszű Isztorii, 1968. 5. (További hivatkozás a szövegben!)
6. Pavlova–Szilvanskaja: Az orosz abszolutizmus sajátosságainak kérdéséhez, ISzSzsZR, 1968. 4.
Sapiro: Az oroszországi abszolutizmusról, ISzSzsZR, 1968. 5.
Davidovics–Pokrovskij: Az orosz abszolutizmus osztály lényegéről és szakaszairól, ISzSzsZR, 1969. 1.
Troickij: Az orosz abszolutizmus történetének néhány kérdéséről, ISzSzsZR, 1969. 2.
Volkov: Az orosz abszolutizmus létrejöttéről, ISzSzsZR, 1970. 1.
Pavlenko: Az orosz abszolutizmus genezisének kérdéséhez, ISzSzsZR, 1970. 4.
A. N. Szaharov: Az orosz abszolutizmus formálódásának történelmi tényezői, ISzSzsZR, 1971. 1.
Preobrazsenszkij: Az orosz abszolutizmus genezise kezdeti szakaszának néhány vitás kérdéséről, ISzSzsZR, 1971. 2.
Csisztovonov: Az orosz abszolutizmus vitájához, ISzSzsZR, 1971. 3.
Avreh: Az elveszett egyensúly, ISzSzsZR, 1971. 4.
7. LÖM, 4. kötet, 257.
8. A vitát ismerteti: Rahmatullin: Az orosz abszolutizmus vitájához, ISzSzsZR, 1972. 4.
9. Vö.: Avreh: vitaindító 89., válasz 73.; Troickij: 149.; Preobrazsenszkij: 110.; Csisztovonov: VI. 62. stb.
10. Rahmatullin: i.c. 76.
11. uo. 71–72.; 76–77.; 84.
12. uo. 86–88.

VASZILIJ OSZIPOVICS KLJUCSEVSZKIJ

A ma történészének, amikor azt a feladatot vállalja magára, hogy néhány oldalon bemutassa Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkijt, a legnehezebb feladatot talán az jelenti, hogy visszafogja magát az őt minősíteni kívánó jelzők használatában. Akaratlanul is előtölulnának ilyen meghatározások: a 19. század „legnagyobb”, vagy legalábbis „legnagyobb hatású” vagy ha még inkább pontosítani akarjuk; „legnagyobb orosz polgári” történésze. Csakhogy, ami a felnövekvő történész és nem történész nemzedékre gyakorolt hatást illeti, abban saját kora viszonyai között Karamzin se maradt el mögötte, míg a „legnagyobb” kitüntető titulust sokan a század közepén munkálkodó Sz. M. Szolovjovnak hajlamosak adományozni. Utóbbiak értékítéletét feltehetőleg nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy Kljucsevszkij már a következő nemzedékhez tartozott, s mint ilyen megérte a 20. századot is, amely az orosz történetírás periodizációjában a polgári történetírás „krisisének”, majd „felbomlásának” kora. Úgy véljük, helyes hát, ha elhagyjuk a sommás – nagyobbbrést a jelzők milyenségében és mennyiségében megnyilvánuló – értékeléseket. Ezek helyett talán megengedtetik egy szubjektív észrevétel: e sorok írója nem találkozott még olyan egy történész által írt Oroszország története-szintézissel, amelynek az orosz történelem menetére vonatkozó megállapításai olyan meggyőzőek lennének, a forrásokat párhuzamosan olvasván, mint V. O. Kljucsevszkijé.

V. O. Kljucsevszkij (1841–1911) falusi lelkész családból származott, s mint ilyent, őt is papi pályára szánták. A papi szemináriumot otthagyván azonban 1861-ben Moszkvába ment, s ott beiratkozott a Moszkvai Egyetem Bölcsészettudományi Karára, amelyet 1865-ben végzett el. Ezután ugyanitt az orosz történelem tanszéken „gyakornokként” tevékenykedett, majd 1871-től a moszkvai Hittudományi Akadémián tanított. Később még több felsőoktatási intézményben oktatott, 1879-ben pedig elfoglalta mestere, Sz. M. Szolovjov helyét a Moszkvai Egyetem Orosz Történelem Tanszékének új professzoraként. Karrierjének további állomásai – csakúgy mint az I. Állami Duma kadét képviselőjelöltségéig „ívelő” politikai pályafutása – ismertetésétől e rövid bemutatásban eltekintünk. Fontosabbak az orosz történelemről vallott nézetei, amelyek a múlt század második felében uralkodó

tudományos normák szerint *közvetlenül* nem befolyásoltattak a régmúlt eseményeit kutató történész pártállásától.

Tudományos pályájának első jelentős állomása, az akkori szokásoknak megfelelően, a magiszteri disszertáció 1871-ben történő megvédése volt. „Az ó-orosz hagiográfiák, mint történelmi források” címet viselő monográfiájában Kljucsevszkij hozzátéve 160 hagiográfiát, mintegy 5.000 másolatban kutatott fel és vizsgált meg. Munkája az elvégzett hatalmas méretű forráskritikai munka, illetve a szentek életéről szóló forrásoknak a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokba való bevonása miatt ma is alapvető műnek számít. Kljucsevszkij kezdeti érdeklődése egyébként is egyháztörténeti jellegű volt. Már disszertációja megjelenése előtt több jelentős tanulmányt publikált e témakörben, s ezekből is nyilvánvalóvá válik, hogy a szerzőt az egyháztörténet, mint a gazdaság- és társadalomtörténet segéd-diszciplínája érdekelt. E korai szakaszából említésre méltó még az 1865-ben megjelent „A külföldiek elbeszélései a Moszkvai Államról” című munkája, főként azért, mert az elmúlt évtizedekben nem született a témáról hasonló összefoglalás.

1882-ben jelenik meg Kljucsevszkij addigra már évtizedes kutatásait összefoglaló és egyben méltó módon lezáró szintézis-jellegű műve, egyben doktori disszertációja, a „Bojár дума a régi Oroszországban”. Az első pillantásra kissé szűk problematikát takaró cím mögött valójában a 10–18. századi orosz történelem rajza húzódik. Mivel Kljucsevszkij a bojár dumának kitüntetett szerepet tulajdonított a régi Oroszországban, ezen intézmény történetének nyomomonkövetése gyakorlatilag egyet jelentett számára a jelzett korszak orosz társadalmi-politikai történetének megírásával. Munkája az orosz történelem fejlődésmenetére vonatkozó nézeteinek szilárd rendszeréről árulkodik, egy zárt egészet alkotó történeti koncepció bontakozik ki belőle. Ez alkotta vázát nagyíró egyetemi előadásainak, amelyek nyomtatásban csak később jelentek meg, és Kljucsevszkij legnagyobb történetírói teljesítményeként tartják őket számon. Mielőtt ezek ismertetésére rátérnénk, hadd soroljunk fel csupán néhány olyan művét életének hátralevő évtizedeiből, amelyek némelyike sok tekintetben máig megőrizte jelentőségét: „A 16.–18. századi orosz rubel a maihoz való viszonyában.” (1884), „Az örökös jobbagság létrejötté Oroszországban” (1885), „A fejadó és a jobbagság intézményének megszüntetése Oroszországban” (1885), „II. Katalin császárnő” (1896), „Nagy Péter munkatársai között” (1901) stb.

Kljucsevszkij „Előadásainak” zömét az 1870–80-as években dolgozta ki, s első két kötete sokszorosított formában 1884–85-ben látott először napvilágot. A későbbiek során is, egészen élete végéig, pontosította őket és

első négy kötetét maga rendezte sajtó alá az 1904-től 1911-ig terjedő időszakban. Az „Előadások” utolsó, ötödik, kötetének megjelenésére azonban már csak halála után, 1917-et követően került sor. Az Októberi Forradalom után háromszor is kiadták – legutóbb az 50-es évek második felében –, s remélhetőleg az Európa Kiadó „Clio” sorozatában nemsokára a magyar olvasók is megismerkedhetnek vele egy rövid válogatás erejéig.

Az „Előadások” három részből áll: a történelem metodológiájából, a tulajdonképpeni orosz történetből, illetve egyes részproblémákat, vagy historiográfiai, forráskritikai kérdéseket tárgyaló speciális kollégiumokból. Az első és utolsó részt terjedelmi okokból ismertetésünkben elhagyjuk és rátérünk az orosz történelem menetére vonatkozó nézetek bemutatására. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a korában divatos, ám ma már kissé zavarosnak ható fejtegetése a történelem metodológiájáról szerencsére egy cseppet sem befolyásolja magára a történelemre vonatkozó nézeteit.

Kljucsevszkij a következő négy periódusra osztotta az általa tanulmányozott orosz történelmet:

1. „A dnyeperi, városi, kereskedő Oroszország”. Ez az orosz történelemnek a 8. századtól a 12. századig terjedő szakasza, amelyben a keleti szlávok a Dnyeper környékére koncentráálódtak. Különösen nagy szerepet játszottak ebben az időszakban a közvetítő kereskedelmet lebonyolító városok, amelyek a keleti szlávok szétvándorlása nyomán jöttek létre. Később megalakultak az első varég fejedelemségek, s ezek a varégek döntő szerepet játszottak a kijevi állam megalapításában. Ezáltal egyfajta kettősség alakult ki: A Rurik-ház tagjai álltak a trónöröklési sorrendnek megfelelően az egyes fejedelemségek élén, de velük, a „helyekért” torzsalkodó fejedelmekkel szemben a városoknak reális hatalma volt. Ez a fejedelmi öröklési rend a kijevi Oroszország politikai szétforgácsolódásához, de egyben az etnikai összetartozás-tudat megerősödéséhez, az orosz népesség tömörítéséhez vezetett.

2. „A felső-volgai, részfejedelmi, szabad földművelő Oroszország”, a 13. századtól a 15. század közepéig terjedő szakaszt öleli fel. Kljucsevszkij szerint ekkor, még a tatárok előtt, az ó-orosz állam centruma áthelyeződik Észak-Keletre a lakosság elvándorlása következtében. Az előző korszakhoz képest előtérbe került a földművelés és a földrajzi viszonyok, illetve a fejedelem sajátos szerepe következtében kialakulnak a részfejedelemségek, amelyeket az élén álló fejedelem saját „örökbirtokának” tekint. E korra tehető, a kolonizáció következményeként, az orosz és kisorosz népiség kialakulásának kezdete is.

3. „A Nagy, Moszkvai cári-bojári, katonai-földművelő Oroszország”.

Ez lényegében a 15. század második felétől a 17. század második évtizedéig terjedő periódust jelöli, és hangsúlyos szerepet kap Kljucsevszkij előadásában. Ekkor alakul ki ugyanis a tulajdonképpeni orosz állam, ha nem is tud mindenben megbirkózni az előtte álló feladatokkal. Ebben az összefüggésben kiemelten foglalkozik IV. Ivánnal, aki szerinte csak elmérgesítette az orosz viszonyokat. IV. Iván azonban legfeljebb megnehezítette, de nem tudta meggátolni a továbbfejlődést, amely a külső fenyegetettség és az orosz külpolitikai aspirációk következtében csak egy, a cárnak és általában az államnak hatalmas szerepet juttató katonai monarchia irányában történhetett. Oroszország társadalmi berendezkedését, a cár és a szolgáló nemesség, illetve a bojárság egymáshoz való viszonyát, majd pedig ennek összefüggésében a szolgáló katonáskodó rétegeknek az adózó lakossághoz való viszonyát legvégső soron tehát a katonapolitikai célok irányították. (Amit természetesen nem ennyire explicit formában fejt ki Kljucsevszkij.)

4. „Összorosz, császári-nemesi szakasz, a jobbágygazdaság, a földművelés és az üzemek, gyárak periódusa.” Itt a 17. század elejétől a 19. század közepéig terjedő időszakról van szó. A periodizálás némi bizonytalanságról árulkodik, mert bár Kljucsevszkij a 17. századot az orosz történelem „új” szakaszának véli, az még erősen elkülönül a tulajdonképpeni „császári” Oroszországtól, a valódi folytonosságot itt csak a Romanov-dinasztia uralma biztosítja. Nem világos továbbá az sem, hogy az ún. „zavaros időszak” e korszak kezdetét vagy az előző végét jelenti. (A periodizáció utóbbit, a 17. századi történelmet egy kötetben tárgyaló „Előadások” 3. könyve pedig előbbi sugallja. Sajátos továbbá az a körülmény, hogy a négy szakasz közül ez az utolsó az „Előadások” öt kötetéből hármát ölel fel.) Kljucsevszkij utolsó könyvében saját korához közeledve ugyan mind lakonikusabbá válik, de a negyedik szakaszcímről szóló koncepciója ennek ellenére továbbra is logikus egységet alkot. A 17. század idevonásával azt jelzi, hogy a „császári-nemesi” Oroszország tulajdonképpen egyfajta választ jelentett a 17. században nyilvánvalóvá lett feladatokra, amelyek megint csak külpolitikai-katonai természetűek voltak, s mind a problémák, mind megoldásuk az orosz történelem antinómiáiról árulkodtak. (A külső feladatok megoldása csak a belső szabadság rovására mehet végbe stb.) Ezzel lényegében minősítette I. Péter és utódai művét is – az addigi fejlődésmenet logikus, de kétes értékű betetőzéseként, a kor „kihívására” adott „új” válaszként.

Végezetül néhány szó Kljucsevszkij történet szemléletéről. Polgári történész mondják róla – ami nem jelent többet annál, hogy nem-marxista. Ez utóbbit művei immanens vizsgálatával is viszonylag könnyű belátni, hi-

szen a marxistának számító Oroszország történetekhez képest alapkérdésekben tér el a véleménye. Így pl. nem a marxista formációelmélettel dolgozik (Oroszország vonatkozásában nem beszél feudalizmusról, aminek következtében elkülöníti Oroszország történelmi útját a Nyugattól), az osztályharc nem kap hangsúlyos szerepet munkáiban (ezzel szemben az állam annál nagyobb, „össznépi-kiegyensúlyozó” jelentőségre jut), a gazdasági-társadalmi feltételek mellett (és gyakran azok előtt) meghatározó principiumokká válnak történeti koncepciójában olyan elemek, mint a földrajzi környezet, a kolonizáció (ez utóbbi formaváltozásai alapján periodizálja pl. az egész orosz történelmet), a „nagyorosz lelki alkat” stb. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy lényegében a Kavelin – Csicserin – Szolovjov – féle „államjogi” iskola továbbfejlesztőjével állunk szemben, aki azonban döntő pontokon lépte túl a jogi szemlélet határait. Gazdasági-társadalmi kérdések iránti érdeklődése nemcsak egyes részproblémák kutatása terén nyilvánult meg, hanem szervesen integrálódott történelemszemléletébe. Régebben „polgári ökonomistának” aposztrofálták ezért, de ebből a meghatározásból éppen a meghatározó szempontok sokféleségére, szemléletének komplexitására történő utalás hiányzik. S bár Kljucsevszkij a maga korában iskolát teremtett és briliáns stílusa következtében, kis túlzással talán azt is mondhatjuk, hogy az egész ország tőle tanulta a történelmet, egyetlen jelzővel nem minősíthetjük szemléletét. Ehelyett leszögeznénk, hogy a 19. századi tudományosság magaslatain állt, koncepciója logikus egészet alkotott és még a nyilvánvalóan vitás megoldásaival és megközelítéseivel is meggondolkodtatja a későbbi korok olvasóit.

Az alább bemutatandó, szintéziséből *kiragadott* írásai, úgy tűnhet, nemigen erősítik meg az eddigiekben elmondottakat, Kljucsevszkij mestersegbeli tudásának egésztől elszakított megjelenési formájukban nem a legjellemzőbb bizonyítékai, történet szemléletét lehet, hogy egyoldalúan világítják meg. Hogy Kljucsevszkij külön előadásokat szentelt IV. Iván és I. Péter jellemrajzának, az természetesen még a karamzini vonulat pszichologizáló korlátaira utal. Döntően azonban nem erről van szó. Kljucsevszkij ugyanis a szóbanforgó előadásokat megelőző és követő fejezetekben ezeket a személyiségeket a történelmi folyamatba illesztette bele, és így komplex értékelésüket adta. A terjedelmi korlátok miatt azonban csak ezeket az önmagukban álló jellemrajzokat közölhetjük, amelyek még ilyen formájukban is fontosak, mert ellentmondásosságukban is követendő példát jelentenek a történelmi szükségszerűség mellett a személyiségnek is helyet juttató szemlélet-

módjukkal az utóbbi faktorról gyakran megfélelmező sematizáló történet-felfogás számára.

Irodalom

V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija, t. I–VIII., Moszkva, 1957–1959.

N. L. Rubinstein: Ruszszkaja isztoriografija, Moszkva, 1941.

Perényi József: Az orosz történetírás története, 349. Budapest, 1949. (Kézirat).

Ocserki isztorii isztorieszkoj nauki v SzSzSzR, t. II. (főszerkesztő *M. V. Nyecskina*), Moszkva, 1960.

M. V. Nyecskina: Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij, Moszkva, 1974.

RETTEGETES IVÁN CÁR JELLEMÁBRÁZOLÁSA

(V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija t. II. Kursz ruszszkoj isztorii 2. rész. Moszkva, 1957. 187–200.)

A gyermekkor: Iván cár 1530-ban született. A természet gyors felfogással, szellemi hajlékonysággal áldotta meg, elmélyedő, kissé gúnyoros, igazi nagyorosz ésszel. De gyermekkorának körülményei korán tönkretették ezt az értelmet, természetellenes, beteges irányt szabva neki. Iván korán elárvult – négyéves korában elvesztette apját, nyolcévesen pedig anyját. Gyermekkorától kezdve idegen embereket látott maga körül. Lelkébe korán és mélyen belevésődött, és egész életében megőrizte az árvaság, az elhagyatottság és a magány érzését, amelyekről minden adandó alkalommal mondogatta: „rokonaim nem törődtek velem”. Innen eredt féltékenysége, amely alapvető jellemvonása volt. Mint minden ember, aki idegenek között nőtt fel, apai felügyelet és anyai melegség nélkül, Iván korán megszokta, hogy nyitott szemmel és füllel járjon. Ez kifejlesztette benne a gyanakvást, amely évek múltán az emberek iránti mély bizalmatlansággá változott. Gyermekkorában gyakran tapasztalnia kellett környezete közönyét, vagy megvetését. Maga emlékezett vissza később Kurbszkij hercegnek írt levelében, hogy öccsével, Jurijjal, gyermekkorukban mindenben akadályozták, nyomorúságosan tartották, rosszul táplálták és ruházták őket, semmiben sem lehetett akaratuk, mindent kényszerből, nem életkoruknak megfelelően cselekedtek. Az ünnepélyes ceremóniák alkalmával – kivonuláskor vagy a követek fogadásakor –, cári pompával vették őket körül, szolgállelkű alázattal állták körbe, de a hétköznapiakon ugyanezek az emberek nem voltak ilyen szertartásosak, hol kényeztették, hol ingerelték őket. Megesett, hogy öccsével, Jurijjal játszottak elhunyt apjuk hálószobájában, s a vezető bojár, V. Sujszkij herceg elterpeszkedett előttük a padon, könyékkel az elhunyt uralkodó, apjuk ágyára támaszkodott, figyelmet sem fordítva a gyermekekre, sem mint apa, sem mint uralkodó. Az a keserűség, amellyel 25 év múlva is gondolt Iván erre az esetre, jól érzékelteti milyen gyakran és mennyire felbosszantották őt gyermekkorában. Mint uralkodót becézték, mint gyereket sértegették, és abban a közegben, amelyben gyermekora telt, nem tudott mindig rögtön és nyíltan bosszúságának, vagy dühének hangot adni, kitölteni a mérgét.

A kényszerűség, hogy uralkodnia kellett magán, le kellett nyelnie könnyeit, táplálta benne az ingerlékenységet, az emberekkel szembeni viszszafojtott, hallgatag elkeseredést, összeszorított fogakkal tartotta vissza a dühöt. Ráadásul gyermekkorában egyszer nagyon megijesztették. 1542-ben, amikor a Belszkij-hercegek pártja kormányzott, Sujszkij herceg hívei éjszaka, hirtelen rátámadtak az ellenségeik oldalán álló Joaszaf metropolitára. Az egyházfő a nagy fejedelem palotájában rejtőzött el. A lázadók betörték a metropolita ablakait, utána nyomultak a palotába és hajnalban, zajjal rátörték a kis uralkodó hálószobájára, felébresztették és megrémisztették őt.

A bojár uralom hatása

A bojár önkényesség és erőszak felháborító jelenei, amelyek között Iván növekedett, voltak első politikai benyomásai. Ezek bátortalanságát ideges félélnkséggé változtatták, amelyből az évek múltán kifejlődött a veszély eltúlozására való hajlam, kialakult az, amit kimeredt szemű rettegésnek neveznek. A mindig nyugtalan és gyanakvó Iván korán hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy ellenségekkel van körülvéve és azt a szomorú hajlamot nevelte ki magában, hogy úgy tekintsen maga köré, mint akit az ármány végtelen hálója fon körbe, amely úgy tűnt neki, hogy minden oldalról behálózza. Ez arra kényszerítette, hogy állandóan résen legyen, a gondolat, hogy a sarokból ellenség les rá, megszokottá, minden percben várttá vált. Az önfenntartás ösztöne mindennél erősebben munkált benne. Eleven eszének minden erőfeszítését e durva érzés kialakítására fordította.

Korai érettség és ingerlékenység

Mint minden ember, aki korán megkezdí létéért való harcát, Iván gyorsan nőtt, és idő előtt felnőtt. Már 17–20 év között, amikor kinőtt a gyermekkorból, meghökkentette környezetét az átélt benyomások és megfontolt gondolatok hihetetlen mennyiségével, amelyekig elődei érett, felnőtt korukban sem jutottak el. 1546-ban, 16 éves korában, játék közben, az évkönyv szerint, hirtelen a házasságról kezdett beszélgetni a bojárokkal, még pedig olyan megfontoltan és olyan körültekintő politikai elgondolásokkal, hogy a bojárok sírva fakadtak a meghatottságtól; hogy milyen fiatal a cár, és már mi mindenről gondolkodott, senkivel nem tanácskozva meg, mindenki elől eltitkolva gondolatait. Ez a korai szokása, a magáról való nyugtalan, magányos elmélkedés, csendben emésztette fel Iván idegeit, és kifejlesztette

benne a beteges érzékenységet és ingerlékenységet. Iván korán elvesztette lelki egyensúlyát, és azt a képességet, hogy irányítsa azokat, korán hozzászokott, hogy megossza a lelkiek munkáját, hogy az értelemben érzéseket is vigyen. Bármiről is tépelődött, szenvedéllyel üzte, tüzelte gondolatait. Az önszuggesterálás segítségével képes volt arra, hogy merész és magasröptű gondolatokig hevítse fejét, izzítsa beszédét és akkor nyelvéről, vagy tollából mint a kovács kalapálta izzó vasról, kipattantak az elmésség szikrái, a csípős gúny, a találó szavak, a váratlan fordulatok. Iván a 16. század egyik legjobb moszkvai szónoka és írója volt, mégpedig azért, mert korának legerősebb moszkvai embere volt. A szenvedély és izgatottság diktálta műveiben elképesztő a hæv, hajlékony esze, csalafinta dialektikája, gondolatainak ragyogása. Ez azonban foszforeszkáló ragyogás volt, mely mentes a melegségtől. Nem lelkesültség ez, hanem a fej láza, ideges elevenség, a mesterséges izgalom következménye. A cár Kurbszkij herceghez írt leveleit olvasva, meglepő a szerzőnél a különböző érzések gyors váltakozása: nagylelkűség és megbánás rohamai; a mély meghittség felvillanásai váltakoznak a durva tréfával, kemény haraggal, az emberek iránti hideg megvetéssel. Az értelem és az érzelem megfeszített munkájának perceit a kimerült lélek teljes elerőtlenedése követte, és ekkor egész éleselméjűségéből még a józan ész sem maradt meg. Az értelmi kimerültség és az erkölcsi lesüllyedés perceiben minden értelmet nélkülöző tettekre volt képes. A gyorsan kiégő emberek idővel, amikor gyengül túlfűtöttségük, általában mesterséges eszközökhöz, borhoz menekülnek, és Iván is az opricsnyina éveiben, úgy látszik, nem idegenkedett ettől az eszköztől. Ilyen erkölcsi egyenlőtlenségekkel, lelke magasbatörésének a legszégyenletesebb hanyatlásokkal való váltakozásával magyarázható Iván államférfiúi tevékenysége is. A cár sok jót, okosat, sőt nagyot gondolt ki, de ezek mellett még több olyan cselekedete volt, amely szörnyűvé és visszataszítóvá tette őt a kortársak és az elkövetkezendő nemzedékek szemében. Novgorod elpusztítása csupán az árulás gyanúja miatt, fia és Filip metropolita megölése, szégyenletes viselkedése az opricsnyikokkal Moszkvában és Alekszandrovszkaja faluban – ha erről olvasunk azt gondoljuk, hogy egy született vadállat volt.

Lelki kiegyensúlyozatlanság

De mégsem volt az. Természettől fogva, vagy nevelése miatt hiányzott belőle a szilárd erkölcsi egyensúly és a legapróbb mindennapos nehézségekben is szívesebben hajlott a rossz oldalra. Minden percben várható volt tőle

egy durva kirohanás: nem tudott megbirkózni a legkisebb kellemetlenségekkel sem. 1577-ben az utcán, a meghódított livon városban, Kokengauzenben, kedélyesen beszélgetett egy protestáns lelkésszel kedvenc teológiai témáiról, de majdnem kivégeztette, amikor az óvatlanul összehasonlította Luthert Pál apostollal. Rávert a lelkész fejére a lovaglóostorral és ezekkel a szavakkal vágatott el: „Menj az ördögbe a te Lutheroddal.” Máskor megparancsolta, hogy kaszabolják le a Perzsiából küldött elefántot, mert az nem ereszkedett térdre előtte. Hiányzott belőle a belső, született nagylelkűség; érzékenyebb volt a rossz, mint a jó benyomások iránt; azoknak a rossz embereknek a táborához tartozott, akik gyorsabban és szívesebben észlelik másokban a gyengeségeket és a fogyatékosságokat, mint a tehetséget és a jó tulajdonságokat. Minden szembejövőben elsősorban az ellenséget látta. Legnehezebben a bizalmát lehetett megszerezni. Az ilyen embernek ehhez az kell, hogy minden percben éreztesse vele, hogy szeretik és tisztelik, s hogy teljes odaadással szolgálják, és akinek sikerült meggyőznie erről Iván cárt, az a mértéktelenségig élvezte a bizalmát. Akkor felszínre került az a tulajdonsága, amely ezen emberekkel szemben könnyített állandóan feszült, rossz hangulatán – ez volt a ragaszkodás. Első feleségét különösen érzelmes, nem domosztroji szerelemmel szerette. Ugyanilyen ösztönösen vonzódott Szilveszterhez és Adasevhez, majd Maljuta Szkuratovhoz is.

A bizalmatlanságnak és a ragaszkodásnak eme együttese jutott kifejezésre gyermekeit okító végrendeletében: „embereiteket hogyan szeressétek és jutalmazzatok, és hogyan védekezzetek ellenük”.

Épp jellemének az a kettőssége fosztotta meg a szilárdságától. Megszokott kapcsolatainak inkább idegesítették és bosszantották, mint tünődésre kényszerítették. De az erkölcsi nyugalom pillanataiban amikor megszabadult a külső, ingerlő hatásoktól, és egyedül maradt saját, meghitt gondolataival, olyan szomorúság kerítette hatalmába, amelyre csak azok az emberek képesek, akiket sok erkölcsi veszteség ért és sokat csalódtak az életben. Úgy tűnik egy régi moszkvai nagyfejedelem végrendeleténél, amely ingó és ingatlan vagyonának aprólékos szétosztását tartalmazza örökösei között, semmi sem lehet formálisabb és lelketlenebb. Iván cár ebben a sztereotip okmányban is hű maradt lírai alkatához. A végrendelet magasröptű vallási elmélkedésekkel kezdődik és ezekkel a lélekbemarkoló szavakkal folytatódik: „a test elgyengült, a lélek gyengékedik, a testi-lelki sebek elszaporodtak, és nincs orvos, aki meggyógyítana engem, vártam valakit, aki együtt bánkódna velem, de nem volt senki, aki vigasztalt volna, rosszal fizettek a jóért, gyűlölettel a szeretetért.” Szegény szenvedő, cár-mártír – gondolhatjuk – olvasva ezeket

a panaszos, gyászos sorokat. Ez a szenvedő azonban anélkül, hogy kinyomozta volna, csupán mert gyanús volt – tehát feleslegesen – rombolt le embertelenül és istentelenül egy ősi nagy orosz várost környékével együtt, úgy, ahogy még a tatárok sem döntöttek romba egyetlen orosz várost sem. A legvadabb perceiben is el tudott jutni a mesterkélt meghatódottságig, a krokodilkönnyekig. A kivégzések tetőfokán betér a moszkvai Uszpenszkij székesegyházba. Filip metropolita fogadja őt, készen arra, hogy az egyházi méltóság jogán közbenjárjon a szerencsétlen, kivégzésre ítélték érdekében. „Csak hallgass – mondta a cár, alig tudva türtőztetni magát, – egyet mondok neked, hallgass, szentatyám, hallgass és áldj meg bennünket!” „A mi hallgatásunk – válaszolta Filip bünt ró a lelkedre és halált hoz.”

„Rokonaim – válaszolt szomorúan a cár –, felkeltek ellenem és rozszat akarnak nekem: mi dolgoz a mi cári útmutatásunkkal”.

Iván cár leírt tulajdonságai önmagukban érdekes anyagot szolgáltathatnak egy pszichológusnak vagy inkább egy pszichiáternek, mondják egyesek: hiszen így könnyű az erkölcsi lazaságot, különösen történelmi távlatból, lelki betegségként kezelni, s ezzel az ürüggyel felszabadítani a képzelt beteget a történelmi felelősség alól. Sajnos egy körülmény a leírt sajátosságoknak jóval nagyobb jelentőséget kölcsönzött, mint az ember életében általában – különösen pedig az ilyenekben bővelkedő orosz lélekben – jelenlevő pszichológiai kuriózumok: Iván cár volt. Személyes jellemvonásai sajátos irányt szabtak politikai gondolkodásának és politikai gondolkodása súlyos, kifejezetten káros hatást gyakorolt politikai tevékenységére, sőt tönkretette azt.

Korai gondolat a hatalomról

Iván korán és sokat – korábban és többet, mint kellett volna – kezdett a maga nyugtalan módján gondolni arra, hogy ő Moszkva és az egész Oroszország uralkodója. A bojár uralom botrányai megerősítették benne ezt a gondolatot, nyugtalan, kiélezett jelleget kölcsönöztek annak. A bojárok ingerelték és sértegették őt, kitaszították a palotából és megfenyegették, hogy megölik azokat az embereket, akikhez kötődött; nem törődtek gyermeki könyörgéseivel, és könnyeivel, szeme előtt tisztelenül bántak apja emlékével, és lehet, hogy csúnyán emlegették az elhunytat fia jelenlétében. De ezt a fiút mindenki elismerte törvényes uralkodónak; senki nem tett még célzást sem arra, hogy cári jogaihoz kétség vagy vita férhet. Mindenki hatalmas uralkodónak nevezte a környezetében; minden nyugtalanító és zaklató

eset azonban a fentiekre emlékeztette és arra készítette, hogy a cári méltóságról alkotott gondolatait, mint az önvédelem politiaki eszközét dédelgesse. Ivánt valószínűleg úgy tanították írni-olvasni, miként elődeit, s ahogy általában tanították a régi Oroszthonban: a csaszoszlov és a zsoltároskönyv szövegét hajtogatták, majd vég nélkül ismételték az átvett anyagot. Ezekből a könyvekből mechanikusan betanulták a bölcs mondásokat, egész életükre emlékezetükbe vették. Úgy látszik, Iván gondolatai már korán, gyermekként, behatoltak a mechanikus bemagolt csaszoszlov és a zsoltároskönyv sorai közé. Talált itt a cárról és a cárságról, Isten felkentjéről, a bűnös tanácsadókról, a boldog férfiról, aki nem fogadja meg tanácsaikat stb. szóló sorokat. Attól fogva, hogy Iván kezdte megérteni árva helyzetét és elkezdett gondolkodni környezetével való kapcsolatán, e soroknak elkerülhetetlenül magukra kellett vonniuk figyelmét. A maga módján értelmezte ezeket a bibliai aforizmákat, magára és helyzetére vonatkoztatta azokat. Ezek megadták az egyenes és várt válaszokat azon kérdéseire, amelyek a mindennapos konfliktusok által fogalmazódtak meg fejében, erkölcsi igazolását sugalmazták gonoszéretének, amelyet ezek az összeütközések váltottak ki benne. Könnyű megérteni, milyen gyors sikereket ért el Iván a szentírás tanulmányozásában, ha ezt az ideges, szubjektív módszert használta fel exegetikájához, ha az isteni szót zaklatott és kiszámíthatatlan érzés nyomására tanulta és magyarázta. Ettől kezdve a könyvek váltak foglalatosságai kedvenc tárgyává. A zsoltároskönyv után a szentírás más részeire tért át, sokat olvasott, mindent, amit megszerezhetett abból a könyvkészletből, amely az akkori orosz olvasótársadalomban közkézen forgott. Ő volt a 16. század legolvasottabb moszkvaija. Nem hiába nevezték kortársai „a szóbeli bölcsesség szónokának”. Szeretett egyházi témákról beszélgetni, különösen ebéd közben és az évkönyv szavai szerint különleges szellemességre és emlékezetre tett szert a szentírásnak köszönhetően. Egyszer, 1570-ben, palotájában egy ünnepélyes beszélgetést szervezett a hitről a lengyel követség lelkészével, a cseh protestáns Rokytával, a követség, a bojárok és a papság jelenlétében. Terjedelmes beszédében előadta a protestáns teológus tanítását leleplező pontokat, és megparancsolta neki, hogy „szabadon és bátran” védekezzen, mindenféle félelem nélkül, figyelmesen és türelmesen végighallgatta a lelkész védőbeszédét, és utána írt egy máig fennmaradt, terjedelmes cáfolatot. A cár válasza helyenként kitűnik életszerűségével, szemléletességével. Gondolatai nem mindig egyenes, logikus úton haladnak, nehéz témákba ütközve homályba burkolóznak, vagy elkanyarodnak, de időnként nagy dialektikai rugalmasságról tesznek tanúbizonyságot. Az írás szövegeit nem mindig idézi,

de a szerző széleskörű olvasottsága nemcsak az írás és az egyházatyák művei, de a lefordított, görög kronográfiák, s az akkori orosz világtörténelem-tan-könyvek terén is nyilvánvaló. A legfontosabbak, amit különös figyelemmel olvasott, vallásos tárgyúak voltak, mindenütt megtalálta és feljegyezte azokat a gondolatokat és képeket, amelyek megfeleltek hangulatának és tulajdon gondolatait ismételték. Többször végigolvasta kedvenc fejezeteit, és ezek kitörölhetetlenül bevésődtek emlékezetébe. Nem kevésbé, mint némely közismert mai tudós, Iván is szerette műveit odaillő vagy nem odaillő idézetekkel tarkítani. A Kurbszkij hercegnek írt első levelében mindenhová külön sorokat illesztett be az írásból, néha egész fejezeteket másolt ki az ószövetségi prófétáktól vagy az apostolok leveleiből és nagyon gyakran szükségtelenül meghamisította a bibliai szöveget. Ez nem hanyagságból történt, hanem azért, mert Iván, nyilvánvalóan, emlékezetből idézett.

A hatalom eszméje

Ilyen korán alakult ki Iván fejében a politikai gondolkodás — az a foglalatosság, amelyet nem ismertek moszkvai elődei, sem gyermekjátékaikban, sem a felnőttkor ügyes-bajos gondolai között. Úgy tűnik, ez a tevékenység titokban folyt, eltitkolva környezete elől, amely így sokáig nem is sejtette milyen irányt vesz a fiatal uralkodó nyugtalan gondolata, és valószínű, ha tudomásukra jutott volna mindez, nem helyeselték volna a könyvek iránti kitartó figyelmét. Ezért csodálkoztak annyira, amikor 1546-ban a 16 éves Iván hirtelen arról kezdett velük beszélni, hogy házasodni kíván, de még előtte fel akarja kutatni azokat az ősi szokásokat, amelyek alapján ősei, a cárok és a nagyfejedelmek, és rokona, Vlagyimir Vszevolodovics Monomah elfoglalták a trónt, a nagyfejedelemséget. Váratlanul érték a bojárokat az uralkodó gondolatai, teszi hozzá a krónikás, és csodálkoztak, hogy ilyen fiatal és már az ősi szokásokat kutatja. Iván első elgondolása az volt, hogy miután megszabadult a bojárok kormányzati gyámsága alól, felveszi a cári címet és ünnepélyes egyházi szertartással megkoronáztatja magát. A cár politikai elképzeléseit titokban dolgozta ki, amint rejtve alakult ki bonyolult jelleme is. Egyébként leveleiből többé-kevésbé rekonstruálható politikai önevelésének menete. Kurbszkij hercegnek írt levelei — félig a cári hatalomról szóló politikai értekezések, félig politikai pamfletek a bojárság és törekvéseik ellen. Próbálják meg átlapozni első hosszú levelét — meg fogja lepni önököt a jól érzékelhető tarkaság és tartalmi összevisszaság, a könyvanyag sokfélesége, amelyet nagy veszélyességgel gyűjtött össze és bőkezűen hintette szét

a szerző ezeken a végnélküli oldalakon. Minden van itt: számos név, szöveg és példa. Hosszú és rövid idézetek a szentírásból és az egyházatyáktól, sorok és teljes fejezetek az ószövetségi prófétáktól — Mózesétől, Dávidtól, Izsáktól, az újszövetségi egyházatyáktól — Nagy Bazil, Násiens-i Gergely, Aranyaszájú Szent János, alakok a klasszikus mitológiából és eposzból — Zeus, Apollon, Antenór, Aeneas, — együtt a bibliai nevekkal — Gedeon, Avimelech, Euthyos — összefüggés nélküli epizódok a zsidó, római, bizánci történelemből, sőt a nyugat-európai népek történetéből, középkori vandál, gót, szarmata, frank nevekkal, amelyeket a kronográfiákból olvasott ki, és végül az orosz krónika néha váratlanul odavetett vonásai és mindez összekeverve, tele anakronizmusokkal, kaleidoszkópszerű tarkasággal látható logikai sorrend nélkül, fel-felbukkan és tűnik el az olvasó előtt, a szerző szeszélyes gondolatfordulatainak és képzeletének engedelmeskedve és mindezt a — elnézés a kifejezésért — tudományos kását időnként egyházi, vagy politikai aforizmákkal ízesítette, finom iróniával vagy kemény, néhol találó szarkazmussal fűszerezte meg. Micsoda kaotikus, mindenféle kacattal telezsúfolt emlékezet, — gondolja, aki átlapozza ezt az irományt. Nem véletlenül nevezte Kurbszkij herceg Iván levelét olyan vénasszonyi fecsegésnek, amelyben az írott szöveget női pletykák és ágytitkok fogják át. De vizsgálják meg figyelmesebben a szövegek, gondolatok, visszaemlékezések és a lírai kitérések pezsgő áradatát, és nem lesz nehéz megragadni az alapvető gondolatot, amely vörös fonálként húzódik végig ezeken az oly zavaros lapokon. A gyermekkorától fogva betanult kedvenc bibliai szövegek és történelmi példák mind egy témára adnak választ, mind a cári hatalomról, annak isteni származásáról, az államrendről, a tanácsadókhöz és az alattvalókhöz való viszonyról, a vezetőnélküliség és az anarchia gyilkos következményeiről beszélnek. Állhatatosan tanulmányozva kedvenc szövegeit és végnélkül elmélkedve róluk, Iván fokozatosan és észrevétlenül létrehozott magának belőlük egy ideális világot, ahová elvonult, mint Mózes a hegyére, hogy kipihenje a mindennapos félelmeket és keserűségeket. Szeretettel szemlélte az ószövetségi kiválasztottak és az isteni felkentek magasztos alakjait — Mózesét, Saulét, Dávidét, Salamonét. De ezekben az alakokban, mint egy tükörben, saját magát vélte látni, tulajdon cári alakját, bennük saját ragyogásának visszatükrözését igyekezett felfedezni, megpróbálta magára vonatkoztatni fényük és magasztosságuk csillogását. Érthető, hogy gyönyörködött magában, hogy tulajdon személyét ebben a tükrözésben olyan dicsfény és a méltóság övezte, amelyre az egyszerű, moszkvai fejedelem-gazdák még csak nem is gondoltak. IV. Iván volt az első moszkvai uralkodó, aki meglátta és megérezte magában a cárt — az isteni fel-

kentet, igazi bibliai értelemben. Ez számára politikai kinyilatkoztatás volt, és attól az időtől kezdve, cári „énje” ájtatos hódolatának tárgya lett. Lénye szentség lett számára és elgondolásaiban cári hatalma tudós teóriájának formájában e politikai önistenítés egész hitvallását hozta létre. Emelkedett stílusban és a szokásos finom iróniával írta pl. a következőket a béketárgyalások idején ellenségének, Báthory Istvánnak, miközben szemére vetette annak választott hatalmát: „Mi, alázatos Joann, isten kegyelméből nem pedig lázongó emberi akaratból egész Oroszország cárja és nagyfejedelme.”

Ideológiája gyakorlati kidolgozásának hiányossága

De eszének és képzeletének minden megfeszítésével is csak a cári hatalom egyszerű, meztelen eszméjét alkotta meg, praktikus következtetések nélkül, amelyeket pedig mindenféle eszme megkövetel. Az elmélet mind államrend és politikai program kidolgozatlan maradt. Ellenségeskedéssel és vélt félelmekkel volt eltelve, szem elől tévesztette az állami élet követelményeit és gyakorlati feladatait, és nem tudta saját elvont elméletét az adott történelmi valósághoz illeszteni. E gyakorlati kimunkálás nélkül a felsőbb hatalomról szóló magasztos teóriája így a személyi hatalom szeszélyévé alakult, a személyes gonoszság az ellenőrzést nem tűrő önkény fegyverévé torzult. Ezért az államrend soronkövetkező gyakorlati kérdései megoldatlanok maradtak. Ifjú korában, mint láttuk, az állam irányítását kezébe vévén, a cár kiválasztott tanácsadóival bátor kül- és belpolitikát folytatott, amelynek célja egyrészt a Balti-tenger partvidékének elérése, a Nyugat-Európával való közvetlen kereskedelmi- és kulturális kapcsolatok létesítése volt, másrészt, a rendteremtés a törvényhozásban, hogy megszervezzék a területi közigazgatást, létrehozzák annak helyi szervét és felszólítsák őket, hogy ne csak helyi bírósági, adminisztratív ügyekben vegyenek részt, hanem a központi hatalom tevékenységében is. Az Országos Gyűlések, amelyeket először 1550-ben hívtak össze, továbbfejlődven és az irányítás mindennapi állandó szervévé válván, a cár mint össznépi uralkodó gondolatát voltak hivatottak megerősíteni, szemben a részfejedelmi örökbirtokossal. De a cár nem forrt össze tanácsadóival. A hatalommal kapcsolatban megnyilvánuló gyanakvó és betegesen izgatott érzése miatt a jó, nyílt tanácsot felsőbb jogai elleni merényletnek tartotta, a terveivel való ellenkezés pedig – a zendülés, összeesküvés és az árulás jele volt. Eltávolítva a jó tanácsadókat, gyanakvó politikai gondolkodása által kijelölt egyoldalú irányban haladt, mindenütt ármányt és lázadást gyanított, és óvatlanul felvetette az uralkodó és a bojárok kapcsolatá-

nak régi kérdését, amelyet képtelen volt megoldani, és amelyet ezért nem kellett volna felvetnie. A probléma egy történelmileg létrejött ellentétben összegződött: a bojárság kormányzásban elfoglalt helye és politikai hangulata, illetve a moszkvai uralkodó hatalmának jellege és politikai öntudatának ellentétében. Ez a kérdés megoldhatatlan volt a 16. század moszkvai emberei számára. Ezért amíg lehetett el kellett tussolni, enyhíteni az általa kiváltott ellentétet – az értelmes politika eszközeivel: ám Iván egyszerre akart megbirkózni ezzel a kérdéssel, mely a fenti ellentét kiélezésével járt. Egyoldalú politikai elméletével élére állította azt, ahogy a tudományos vitákon a téziseket elméletileg és nem gyakorlatilag fogalmazzák meg. Miután magává tette a felsőbb hatalom rendkívül kivételes, türelmetlen, tisztán elvont elméletét, elhatározta, hogy nem kormányozhatja úgy az országot mint apja és nagyapja tették, a bojárokkal együttműködve, de hogy hogyan kell másképpen kormányoznia, ezt ő maga sem tudta tisztázni magában. A rendről szóló politikai kérdést a személyek elleni elkeseredett ellenségeskedéssé, céltalan és értelmetlen küzdelemmé változtatva, opricsnyinájával szörnyű zavart idézett elő a társadalomban, a fiúgyilkossággal pedig előkészítette dinasztiajának pusztulását. Ugyanakkor kezdeti sikeres külpolitikai vállalkozásai és belső reformjai kudarcba fulladtak, befejezetlenek maradtak az óvatlanul kiélezett belső ellenségeskedés miatt. Innen érthető, hogy ez a cár miért tűnt fel kettős színben az uralkodását átélő kortársak bemutatásában. Így pl. egyikük a cár dicső tetteit leírva az Anasztázia cárné haláláig terjedő időszakból így folytatja: „És aztán egy szörnyű vihar pusztításához hasonlóan vesztette el szívének nyugalmát, és igen bölcs esze tomboló természetté alakult és tulajdon államának pártütőjévé lett.” A másik kortárs a rettegett cárt jellemezve, azt írja, hogy „csodálatos ítélőképeségű férfi volt, a könyvek olvasásának tudományában jártas és ékesszóló, a felkelésben merész és a hazájáért állhatatos, Istentől kapott szolgálival szemben keményszívű, a vérontásban vakmerő és kérlelhetetlen, sok népet, a kicsitől a nagyig, saját cárságában elpusztított, sok városát rabságba vetette és még sok egyebet tett szolgálival, de ugyanez az Iván cár sok jót is véghez vitt; harcosait igen szerette és szükségükre kincstárából bőkezűen adakozott.”

Iván cár jelentősége

Így, Iván cár pozitív jelentősége államunk történelmében messze nem olyan nagy, mint szándékai és kezdeményezései és a zaj alapján gondolnánk, amelyet tevékenysége csapott. A rettegett cár többet szándékozott tenni,

mint amennyit tett, erősebb hatást gyakorolt a kortársai képzeletére és idegeire, mint az államrendre. A Moszkvai Állam Iván nélkül is felépült volna, ahogy előtte és utána is épült, csak nélküle az építés könnyebben és egyenletesebben ment volna, mint alatta és utána, a legfontosabb politikai kérdéseket azok nélkül a megrázkódtatások nélkül oldották volna meg, amelyeket ő előkészített. Fontosabb uralkodásának negatív jelentősége. Iván cár remek író, sőt akár találemény politikai gondolkodó is volt, de nem volt államférfi. Egyoldalú önimádata és politikai gondolkodásának gyanakvó irányultsága, idegei zaklatottságával egyesülten, megfosztotta őt a praktikus tapintattól, a politikai szemmértéktől, a valóságérzéktől, és sikeresen hozzálátva az ősei által megalapozott államrend teljes felépítéséhez, saját maga számára is észrevétlenül azzal végezte, hogy ezt a rendet alapjaiban megrendítette. Karamzin egészen kicsit túlzott csak, amikor Iván uralkodását — amely kezdetét tekintve egyike volt a legragyogóbbaknak —, végső eredményét tekintve a mongol iga és a széttagoztság kora csapásai mellé állította. Feláldozta magát, dinasztiáját és az állam jólétét a gyűlölködésnek és az erőszaknak. Ahhoz az ószövetségbeli vak vitézhez hasonlíthatjuk, aki magára döntötte a házat, amelynek tetején ellenségei ültek, csak hogy elpusztítsa azokat.

NAGY PÉTER KÜLSEJE, SZOKÁSAI, ÉLET ÉS GONDOLKODÁS-MÓDJA, JELLEME

(V. O. Kljucsevszkij: Kursz ruszszkoj isztorii IV. Moszkva, 1957. 28–49.)

Nagy Péter lelkialkatát tekintve azon egyszerű emberek egyike volt, akire elegendő ránézni ahhoz, hogy megértsük őt.

Óriás volt, több mint 2 méter, egy egész fejjel magasabb volt azoknál, akik őt valaha is körülvették. A húsvéti csókváltásnál mindig úgy le kellett hajolnia, hogy a háta is megfájdult. Természetétől fogva erős volt a fejsze és a kalapács állandó használata pedig még jobban kifejlesztette az izmait és ügyességét. Csövet tudott csavarni az ezüst tányérból, és egy darab posztót késsel röptében kettévágott. Az előbbieket során Filaret pátriárka fiúutódai dinasztikus satnyaságáról már beszéltem, Alekszej cár első felesége nem küzdötte le családjának a fogyatékoságát. De Natalja Kirillovna energikusan szembeszállt vele. Péter az anyjára hasonlított, különösen annak egyik testvérére, Fjodorra. A Nariskinoknál az élénk idegzet és a találékony gondolkodás családi vonások voltak. Később ebből a közegeből került ki sok szellemes-élcfaragó ember, az egyik pedig sikeresen játszotta a tréfamester szerepét II. Katalin szalonjában. A 11 éves Péter eleven, szép fiúcska volt, ahogy ezt egy külföldi követ leírja, aki 1683-ban bemutatkozó látogatáson vett részt Péternél és fivérénél, Ivánnál. Mialatt Iván cár a szemébe csúszott Monomah sapkában senkire se nézve ült mint egy élettelen szobor az ezüst trónján, az ikonok alatt, a mellette ugyanazon a trónon egy másik Monomah sapkában ülő – mivel kettős hatalom volt – Péter élénken és magabiztosan nézett mindenkire és alig tudott a helyén maradni. A későbbiekben ez a benyomás hitelét veszítette egy erős idegösszeomlás következményeként, amelynek oka vagy az 1682. évi véres kremli események kiváltotta gyermekkori ijedség volt, vagy a mind gyakrabban ismétlődő tivornyázások, amelyek megviselték a még fejletlen test egészségét; de még valószínűbb, hogy egyik is, másik is. Nagyon korán, már 20 évesen, reszketni kezdett a feje és ezen a szép kerek arcon a töprengés vagy a belső nyugtalanság perceiben eltorzult görcsök jelentek meg. Mindez együttvéve, az anyajeggel a jobb orcáján, valamint azzal a szokásával, hogy menetközben „kaszált” a kezeivel, alakját mindenütt észrevehetővé tette. 1697-ben a saardami borbélynál, ezen

ismertetőjegyek alapján, amelyeket a Moszkvából érkezett honfitársak előzékenyen közöltek, rögtön felismerték az orosz cárt, aki ácsnak öltözve idejött megborotváltatni magát. Nem ügyelt magára és nem mérsékelte magát, ami nagy és réveteg szemeinek nyers, sőt néha vad kifejezést adott, s ezzel ösztönszerű remegést váltott ki a gyenge idegzetű emberekben.

Leggyakrabban két Péter-portréval találkozunk. Az egyiket 1698-ban Angliában Kneller festette III. Vilmos kívánságára. Ezen Péternek hosszú göndör haja van, és vidáman néz nagy kerek szemeivel. Eftekintve bizonyos szépítéstől, a művésznek, úgy tűnik, sikerült megfognia az arc megfoghatatlan vidám, sőt majdhogy nem gúnyoros kifejezését, amely a nagymama, Sztresnyeva arcképére emlékeztet. A másik portrét a holland Karl Moor festette 1717-ben, amikor Péter Párizsba utazott, hogy meggyorsítsa az Északi háború befejezését és előkészítse 8 éves lányának, Erzsébetnek a hétéves francia királlyal, XV. Lajossal történő házasságát. Abban az évben a párizsi megfigyelők Pétert ugyanilyen átható, néha vad tekintetű uralkodónak ábrázolják, aki jól megtanulta az uralkodói szerepet, de egyúttal olyan politikus, aki kellemesen tudott boldogulni a számára fontos emberekkel. Péter akkor már olyannyira felismerte saját jelentőségét, hogy nem törődött az illemmel; párizsi lakásából kijövet nyugodtan beleült egy idegen hintóba, mindenütt házigazdának érezte magát, csakúgy a Szajjánál, mint a Néva-partján. K. Moornál azonban nem ilyen. A bajusza pontosan feltett, észrevehetőbben, mint Knellernél. Az ajakvonalában és különösen a szem kifejezésében gyengeség, majdnem szomorúság, érződik a fáradtság; azt gondolod ime egy ember, aki egy kis pihenésért eseng. Saját nagysága agyonnyomta őt; nyoma sincs az ifjúkori önhittségnek, sem az érett férfi saját dolgával való megelégedettségének. Emlékeztetni kell persze arra, hogy ez az arckép Párizsból Hollandiába menet ábrázolja Pétert, ahová azért ment, hogy kigyógyuljon betegségéből, amely 8 évvel később el is vitte őt.

Péter vendég volt saját otthonában. Ut- és munka közben a szabad ég alatt nőtt fel és férfiasodott meg: ötvenes éveiben ha időt szakított volna, hogy végigtekintsen elmúlt életén, látta volna, hogy örökké utazik valahová. Uralkodása alatt beutazta a széles Oroszhort egyik végétől a másikig, Arhangelsztől és a Névától a Prutig, Azovig, Asztrahányig és Derbentig. A sokéves fáradhatatlan mozgásban levés kifejlesztette benne a mozgékonytárgyat, vágyat az állandó helyváltoztatásra, a benyomások gyors váltakozására. A sietség szokásává vált. Örökösen és mindenben sietett. Járása, különösen nagy léptei miatt olyan volt, hogy az útitársai csak nehezen, ugrándozva tudtak lépést tartani vele. Nemigen tudott sokáig egy helyben ülni: a hosszú

lakomákon gyakran felpattant az asztaltól, és átfutott a másik szobába megmozgatni a tagjait. Ez a mozgékonyság formálta őt a fiatal éveiben a táncok nagy kedvelőjévé. Megszokott és vidám vendég volt a főurak, a kereskedők és a mesterek házi estélyein, sokat és egész jól táncolt, noha nem járt tánc-tanfolyamra, csak „pusztán gyakorlatból” eltanulta Lefort estélyein. Péter, amikor nem aludt, nem utazott, nem lakomázott vagy nem szemlélt meg valamit, akkor szünet nélkül építkezett. Kezei állandó munkában égtek, s tele voltak bűtykökkel. Minden adandó alkalmat megragadott, ha kézi munkáról volt szó. Fiatalkorában, amikor mindenben még járatlan volt, ha megnézett egy gyárat vagy üzemet, mindjárt ki is próbálta a tanulmányozott dolgot. Nehezere esett más munkája egyszerű nézőjének maradni, különösen, ha az a tevékenység számára ismeretlen volt: keze ösztönösen kapott a munkaeszközhöz; mindent maga akart megcsinálni. A kézművesmesterség iránti vonzalma kifejlesztette benne a leleményességet és a rutint: pontosan megfigyelte az ismeretlen műveletet s egy pillanat alatt elsajátította azt. Korai hajlama az iparos tevékenységre a technikai munkában kialakított benne egy egyszerű szokást, egy megmagyarázhatatlan ingert: tudni akart és elsajátítani minden új dolgot, még mielőtt sikerült volna felfognia, hogy miért is kell az neki. Az évek során a technikai ismeretek óriási tömegére tett szert. Már első külföldi útján azt a következtetést vonták le a német hercegisasszonyok a vele folytatott beszélgetésből, hogy tökéletesen ismert mintegy 14 mesterséget. Később bármely műhelyben vagy akármilyen gyárban otthon érezte magát. Halálakor majdnem mindenütt, ahol megfordult, maradt valamilyen saját kezűleg gyártott csekélyesség; dereglyék, székek, edények, dohány-szelencék, stb. Csak csodálkozni lehet azon, honnan volt ennyi ideje minderre. A kézművességben elért sikerei a kézügyesség terén nagy magabiztosságot kölcsönöztek neki: tapasztalt sebésznek és jó fogorvosnak tartotta magát. A hozzá közelálló emberek, akik valamilyen betegségben megbetegedtek, és sebési beavatkozásra volt szükségük, megrémültek attól a gondolattól, hogy a cár tudomást szerez a betegségükről és megjelenik szerszámaival, hogy felajánlja szolgálatait. Mondják, maradt utána egy zsák kihúzott fog – fogorvosi gyakorlatának emlékei. De mindenekelőtt helyezte a hajóépítő mesterséget. Semmilyen államügy nem tudta visszatartani, amikor lehetőség kínálkozott, hogy fejszével dolgozhasson a dokkban. Életének folyamán egészen a késői évekig, Pétervárott egy napot sem mulasztott el anélkül, hogy be ne térjen vagy két órára az admirálisra. És ebben a dologban nagy művészetre tett szert; a kortársak Oroszország legjobb hajóépítő mesterének tartották. Nemcsak mindent látó felügyelő és tapasztalt vezető volt: maga

is mindent meg tudott csinálni, az alapoktól egész a díszítés összes technikai apróságáig. Büszke volt mesterségbeli művészetére, és nem sajnált se pénzt, se erőfeszítést, hogy elterjessze és megszilárdítsa azt Oroszországban. A szárazföldi Moszkva szülöttéből, igazi tengerész lett, akinek úgy kellett a tengeri levegő, mint hálnak a víz. A tengeri levegőnek és a szakadatlanul végzett fizikai munkának maga Péter is gyógyító hatást tulajdonított, tekintettel az állandó kicsapongások miatt megrongálódott egészségére.

Innen eredt valószínűleg csillapíthatatlan, igazi matróz-étvágya is. Kortársai mondják, hogy mindig és mindenütt tudott enni; akármikor is ment vendégségbe, ebéd után vagy ebéd előtt, mindjárt kész volt rá, hogy asztalhoz üljön. Mivel általában korán kelt, 5 óra körül, 11–12 óraker ebédelt és az utolsó fogás befejeztével szundított egyet. Ez utóbbit még vendégségben, lakoma közben sem tagadta meg magától. Alvás után felfrissülve tért vissza beszélgetőpartnereihez, ismét készen az evésre és ivásra.

Péter gyermek- és ifjúkorának szomorú körülményei, amelyek kiűzték őt a kremlí udvar régi, merev szertartásaiból, a vegyes és igénytelen közösség, amellyel ezután körül vette magát, kedvenc foglalatosságainak jellege, amelyek arra kényszerítették, hogy hol a fejszéhez, hol a fűrészhöz vagy az esztergapadhoz, hol az erkölcsjavító bothoz nyúljon, állandó mozgásban levő és nyughatatlan életmódjával együtt mindenféle ceremónia esküdt ellenségévé tették őt. Semmiben nem tűrt feszélyezettséget és formalitásokat. Ez az uralkodó ember, aki hozzászokott ahhoz, hogy mindig és mindenütt gazdának érezze magát, zavarba jött az ünnepélyes külsőségek között, nehezen lélegzett, elpirult, izzadságban úszott, amikor audiencián kellett a trónnál állnia ünnepi cári öltözetekben, az udvar jelenlétében, és végighallgatnia a bemutatkozó követ fellengzős zagyaságait. Hétköznapi életét igyekezett minél egyszerűbben és olcsóbban megszervezni. Az Európában a világ egyik leghatalmasabbnak és leggazdagabbnak tartott uralkodót gyakran látták félretaposott cipőben és felesége vagy leánya stoppolta harisnyában.

Otthon, miután felkelt, kínai szövethől készült egyszerű kopottas köpenyében fogadott, kivonulása vagy elutazása alkalmával vastag posztóból varrt igénytelen köntöst hordott, amelyet egyébként nem szeretett gyakran váltani. Nyáron amikor csak a közelbe ment, alig viselt kalapot. Általában kétkerekű kocsin utazott, vagy egy rossz kettős fogaton, és olyan csészán, amelybe – egy külföldi szemtanú megjegyzése szerint – nem mindegyik moszkvai kereskedő ült volna bele. Ünnepi alkalmakkor, amikor pl. meghívták esküvőre, bérbe vette egy szenátusi ficsur, a legfőbb ügyész, Jaguzsinszkij fogatát. Otthon Péter mindennapjaiban élete végéig hű maradt a régi

orosz ember szokásaihoz, nem szerette a tágas és magas termeket, és külföldön is elkerülte a fényűző királyi udvarokat. Neki, a végtelen orosz róna születtének fullasztó volt a hegyek között és a szűk német völgyekben. Különösen azonban, hogy bár a szabad levegőn nőtt fel és mindenben a tágassághoz szokott, mégsem tudott magas mennyezetű szobában lakni, amikor mégis ilyenbe került, vászonból alacsony plafont csináltatott. Valószínűleg gyermekkorának szűkös környezete alakította ki benne ezt a vonást. Preobrazsenszkij faluban, ahol felnőtt, egy kis régi faházikóban élt, amely nem került többbe, ugyanazon külföldi szerint 100 tallérnál. Pétervárott szintén kisméretű téli és nyári palotát épített, szűk szobákkal: a cár nem tud nagy házban élni, jegyzi meg ez a külföldi. Elvetve a kremli palotákat, Péter felszámolta a moszkvai cárok udvari életének erőltetett fényűzését is. Az ő idejében egész Európában, talán csak a fősvény porosz király, I. Frigyes Vilmos udvara vetekedhetett egyszerűségben a pétervárival. Összehasonlítva magát ezzel a királlyal Péter azt mondta, hogy egyikük sem szereti a pazarlást és a pompát. Péter idejében az udvarban nem lehetett látni kamarást, apródot, de drága edényeket sem. Az udvar szokásos kiadásai, amelyek korábban több százezer rubelre rúgtak, Péter alatt nem emelkedtek évi 60 ezer fölé. A cár cselédsége 10–10 fiatal nemesből tevődött össze, az ún. tisztiszolgákból, akik nágy része nem főrangú származású volt. Péter nem szerette a ruhákon sem a libériát, sem a drága hímzést. Mellesleg, utolsó éveiben, második feleségének népes, fényes udvara volt, amelyet német mintára szerveztek meg és nem maradt el fényűzésben az akkori Németország egyetlen udvarától sem. Péter terhesnek érezte ezt a cári csillogást, de körülvette vele második feleségét, talán azért, hogy a környezettel elfeledtesse annak tulajdonul szerény származását.

Ugyanezt az egyszerűséget és közvetlenséget valósította meg az emberekkel való kapcsolatában is: másokkal való bánásmódjában, a régi orosz úrhatnám házigazda szokásai a fesztelen mesterember modorával keveredtek. Ha vendégségbe ment, leült, akárhová vetődött, az első szabad helyre: s amikor melege lett, nem zavartatva magát a többiek előtt, ledobta magáról a köntösét. Amikor esküvői marsallnak, azaz a lakoma szervezőjének hívták, pontosan és rátermetten teljesítette kötelességét, és miután megszervezte a vendéglátást, a sarokba állította a marsallbotot, a büfészekrényhez ment és kézzel vett a sültből magának. Az a szokása, hogy az asztalnál kés és villa nélkül evett, Koppenburgban vacsora közben a német hercegnőket is megdöbbsentette. Pétert általában nem jellemezte a finomság az emberekkel való érintkezésében, nem volt kedves modora. A Pétervárott általa bevezetett

téli összejöveteleken, a fővárosi előkelő társaság között, amely rendszeresen hol az egyik, hol a másik méltóságnál jött össze, a cár fogta magát és leült sakkozni az egyszerű matrózokkal, sört ivott és hosszú holland pipából mahorkát szívott velük, és figyelmet sem fordított az ott vagy egy másik teremben táncoló hölgyekre. A napi munka után, az esti szabad órákban, amikor Péter szokás szerint vagy vendégségbe ment vagy maga vendégeket fogadott, vidám volt, szívélyes, beszédes, szerette maga körül is a vidám beszélgető-partnereket, szívesen hallgatta a fesztelen beszélgetéseket egy pohár magyar bor mellett, amelyekben ő maga is részt vett, le- s följárkalva a szobában, – miközben nem feledkezett meg poharáról – és nem tűrt meg semmit, ami megzavarta volna az ilyen beszélgetést, semmilyen rosszindulatot, illetlenkedést, csipkelődést, még kevésbé a vitatkozás és a civakodást. A bűnöst rögtön megbüntették: „büntetésül” ki kellett merítenie három kehelynyi, vagy egy veder bort, hogy máskor „ne hazudjon és ne ingereljen senkit”. Ezeken a szabad, baráti beszélgetéseken a kényes témákat természetesen elkerülték, noha a Péter társaságában uralkodó fesztelenség a nem óvatos vagy túlonúl szókimondó embereket arra ösztönözte, hogy mindent kimondjanak, ami eszükbe jutott. A flotta hadnagyát, Misukovot Péter nagyon szerette és értékelte tengerészeti jártasságát és az oroszok közül elsőnek bízott rá egy teljes fregattot. Egyszer – ez még Alekszej cárevics idejében történt –, egy kronstadti lakomán, ahol az uralkodó mellett ült az asztalnál, Misukov már jócskán felöntve a garatra elgondolkozott és hirtelen sírva fakadt. A meglepődött uralkodó együttérzéssel kérdezte, mi van vele. Misukov nyíltan és mindenki füle hallatára elmagyarázta miért a könnyek: a hely, ahol ülnek, az új főváros, mellette a balti flotta, az orosz matrózok tömege, s végül, ő maga Misukov hadnagy, a fregatt parancsnoka, aki érzi, mélyen érzi az uralkodó kegyességét – mindez az ő, az uralkodó kezeinek alkotása: ahogy ez eszébe jutott és meggondolta, hogy az ő, az uralkodó egészsége romlik, nem is tudta visszatartani a könnyeit. „Kire fogsz minket hagyni?” – tette hozzá. „Hogy kire?” – válaszolt Péter. „Van cárevics örökösöm.” – „Oh, de hisz ő együgyű, mindent le fog rombolni.” Péternek tetszett a tengerész keserű igazságot tartalmazó nyíltsága, de a kifejezés durvasága és a nem helyénvaló óvatlan kijelentés miatt meg kellett büntetnie: „Ostoba” – mondta gúnyos mosollyal, fejbeavágva a tengerészt, – erről mindenki előtt nem beszélünk.” Mivel megszokta, hogy egyszerűen és egyenesen viselkedjen mindenki előtt, ezért másoktól is elsősorban az egyenességet, nyíltságot követelte meg, nem tűrt mellébeszélést. Nyepljujev meséli a feljegyzéseiben, hogy visszafordulva Velencéből, tanulmányai végeztével maga a cár vizsgáztatta és rábízta a Pé-

tervárott épülő hajóknak felügyeletét, aminek következtében majd minden nap találkozott Péterrel. Nyepljujevnek azt tanácsolták, hogy legyen talpraesett és főleg mindig az igazat mondja a cárnak. Egyszer, Nyepljujev egy névnap alkalmából felöntött a garatra, majd másnap elaludt és akkor jelent meg munkahelyén, amikor már a cár is ott volt. Nyepljujev ijedtében haza akart futni, és beteget jelenteni, de meggondolta magát, s nyíltan bevallotta bűnét: „Én már itt vagyok barátom” – mondta Péter. „Bűnös vagyok, cárom – válaszolta Nyepljujev. – Tegnap vendégségben üldögéltem.” Péter erre gyengéden megfogta a vállát s az úgy reszketett, hogy alig tudott megállani a lábán – azt mondta: – Köszönöm fiam, hogy igazat beszélsz. Az isten megbocsát, nem unokája nagyanyjának, aki isten előtt nem vétkezik, és most menjünk egy születésnapra!” Megérkeztek egy ácshez, akinek szült a felesége. A cár 5 grivnát adott a szülő nőnek és megcsókolta, és ugyanezt megparancsolta Nyepljujevnek is, aki egy grivnát adott: „Ej, barátom, látom, te nem úgy ajándékozol, mint egy külföldi”, – mondta nevetve Péter. „Nincs nekem sok elajándékozni valóm, uram: szegény nemes vagyok, feleségem és gyermekeim vannak, s ha nem lenne a cári adomány, nem is tudnánk mit enni.” Péter erre kifaggatta hány jobbágya van és hol fekszik a birtoka. Az ács a vendégek elé tett fatányéron egy-egy kupica vodkát. A cár megitta és megkóstolta a sárgarépával töltött pirogot. Nyepljujev nem ivott, és vissza akarta utasítani a kínálást, mire Péter azt mondta: „Igyál, amennyit bírsz, ne sértsd meg a házigazdát” és letörve neki egy falat pirogot, hozzátette: „Na egyél, ez hazai, nem olasz eledel.”

De Péter, aki természeténél fogva jó ember volt, mint cár durva volt, nem tisztelte se magában, se másokban az embert: a számunkra már ismert közeg, amelyben felnőtt, nem is tudhatta kinevelni benne ezt a tiszteletet. Természetes esze, az évek alatt felgyülemlett tapasztalat, a megszerzett hatalom később elfedték ifjúsága e fogyatékoságát, de az néha, még a későbbi évek során is előbukkant. Kegyence Alekszaska Mensikov a cár fiatalkorában nem egyszer tapasztalta hosszúkás arcán a péteri öklök erejét. Egy nagy ünnepségen egy külföldi, tolakodóan fecsegő tűzér, a Péterrel folytatott beszélgetés közben az ismereteivel hencegett, nem hagyva szóhoz jutni a cárt. Péter hallgatta, hallgatta a kérkedő férfit, végül nem bírta tovább s az arcába köpve szó nélkül eltávozott. Egyszerűsége és szokott vidámsága a vele való érintkezést néha ugyanúgy megnehezítették, mint lobbanékonyága, vagy az ismert görcsök formájában rátörő időszakos rossz hangulatok. Bizalmasai e jelekből érezve a közelgő vihart, gyorsan hívták Katalint, aki lüktette Pétert és átölelve, fejét gyengéden fésülgette. A cár gyorsan álomba merült, minden

elcsendesült körülötte, amíg Katalin mozdulatlanul tartotta kezében a fejét. Vagy 2 óra múlva frissen ébredt, mintha mi sem történt volna. De, függetlenül ezektől a beteges rohamoktól, az egyenes és nyílt Péter nem volt mindig kedves és figyelmes másokhoz, ez kedvezőtlenül befolyásolta azt a közvetlenséget, amelyet Péter megvalósított maga körül. Jó perceiben szeretett szórakozni, tréfálkozni, de ezek a tréfák gyakran túllépték a határt, illetlenek vagy kegyetlenek lettek. Nyáron az ünnepi napokon a palotája előtti nyári kertben, a maga létesítette tölgyfa ligetben, szerette maga körül látni a főváros összes előkelőségét. Szívesen beszélgetett a világi méltóságokkal a politikáról, az egyháziakkal az egyházi ügyekről, egyszerű asztaloknál ülve a kerti fapadokon és buzgón kínálta a vendégeket, mint egy szívélyes házigazda. De azért a vendégszeretetével néha már torkig voltak. Mivel az egyszerű vodkához szokott, azt kívánta, hogy a vendégek is azt igyák, a nőket sem kivéve. Volt, hogy az ünnepség résztvevőit elfogta a rémület, mert a kertben megjelentek a pálinkától bűzlő gárdisták, kiknek szaga a fasorokban végig érződött, miközben az őrszemek parancsára senkit sem engedtek ki a kertből. A külön ebből a célból odarendelt gárdaőrnyagok kötelesek voltak mindenkit megkínálni, hogy igyanak a cár egészségére és szerencsésnek mondhatta magát az, akinek valamilyen úton-módon sikerült kiszöknie a kertből. Csak az egyházi hatalmasságok nem háritották el a keserű kupákat, és vígan üldögéltek az asztalaiknál; és egyesektől messze bűzlött a retek- és hagymaszag.

Az egyik ilyen ünnepségen az arra elhaladó külföldiek megfigyelték, hogy a vendégek közül a legrészegebbek a papok voltak, egy protestáns prédikátor nagy csodálkozására, aki elképzelni sem tudta, hogy azok ilyen durván és nyíltan csinálják ezt. 1721-ben az idős özvegy Trubeckoj herceg esküvőjén, aki a 20 éves Golovinát vette el, amikor a gyümölcskoscsnyát tálták fel, Péter megparancsolta a menyasszony apjának, az ismert nagy ingyencnek, hogy minél szélesebbre tátsa ki a száját és neki állt a torkán egymás után lenyomkodni a falatokat, sőt ő maga feszítette szét a száját, amikor az nem elég szélesre tátotta ki. Ugyanekkor egy másik asztalnál a házigazda lánya, egy fényűző vagyonos divatbáb, Cserkaszka hercegnő, fivére széke mögött állva, aki egy művelt fiatalember volt — most násznagy apja esküvőjén — az itt ülő cárné jelére elkezdte őt csiklandozni, s az üvöltött, mint egy borjú, amelyet levágnak, az akkori Pétervár legfinomabb társaságának egyetértő nevetése közepette.

A cár ilyen humora nyomasztó jelleget kölcsönzött az udvarában bevezetett szórakozásoknak. Az Északi háború végére összeállítottak egy jelen-

tős naptárt, az év tulajdonképpen udvari ünnepeiről, amelyek közé a győzelmi ünnepek, 1721-től kezdve pedig nystadti béke megünneplése tartozott. Mégis Péter különösen akkor szeretett mulatni, ha egy új hajót vízre bocsátottak: úgy örült az új hajónak, mint egy újszülött gyermeknek. Abban a században mindenütt sokat ittak Európában, nem kevesebbet mint most, sőt a felsőbb udvari körökben még többet. A pétervári udvar sem maradt el a külföldi mintától. A mindenben takarékos Péter nem sajnálta a kiadásokat azokra az ivászatokra, amelyekkel egy új hajót felavattak. A hajóra meghívták minden (mindkét nembeli) fővárosi előkelőséget. Ezek amolyan igazi tengeri ivászatok voltak, melyek alapján elterjedt az a szólásmondás, hogy a részeknek minden könnyű (térdig ér a tenger). Addig ittak, amíg a főadmirális, az öreg Aprakszin elkezdett sírni, forró könnyeket hullatva, hogy öregségére teljesen árva lett, se anyja, se apja, a hadügyminiszter pedig, a fenséges Mensikov herceg az asztal alá zuhant, s a nők társaságából odafutott a rémüld Dása hercegnő, hogy leöntse és megtörölje élettelen férjét. De a lakomák nem mindig végződtek ilyen egyszerűen: Péter, ha megharagudott az asztalnál valakire és dühösen átfutott a hölgyekhez, megtiltotta asztaltársainak, hogy visszatérteig szétszéledjenek,, és egy katonát állított a kijáráshoz; amíg Katalin nem nyugtatta meg a felbőszült cárt, amíg az nem feküdt le és nem aludta ki magát, addig mindenki a helyén ült, ivott és unatkozott. A Nystadti békét 7 napig tartó jelmezbállal ünnepelték meg. Péter magánkívül volt az örömtől, hogy befejezte ezt a végetnemérőnek tűnő háborút, feledve éveit és betegségét, énekelt és az asztalokon táncolt. Az ünnepségre a szenátus épületében került sor. A lakoma közben Péter felállt, és elindult a Néva partján álló vitorlásra szundítani egyet, vendégeinek megparancsolta, hogy várják meg, míg visszatér. A sok bor és a nagy láрма ezen a hosszadalmas ünnepségen sem tudta azonban feledtetni a vendégekkel a kötelező vigasság okozta unalmat és fáradtságot. A távolmaradóknak 50 rubel büntetést kellett fizetniük. Ezer maszk járkált, lökdösődött, ivott, táncolt egy álló hétig, és mindenki örült, hogy a kitűzött ideig sikerült átvészelnie a hivatalos vigasságot.

Ezek a hivatalos ünnepségek nehezek is merítőek voltak. De talán még rosszabbak voltak a szintén állami és a cinizmusig illetlen szórakozások. Nehéz megmondani, mi hívta ezeket életre, a durva munka utáni mocskos szórakozás szükséglete vagy az, hogy nem szokta megfontolni tetteit. Péter igyekezett a kicsapongást hivatali formákba öltöztetni, állandó intézménnyé alakítani. Így keletkezett a részegeskedés kollégiuma, vagy a „legesleghóbortosabbak, legeslegtréfásabbak és legeslegrészegebbek zsinata”. Élén a legnagyobb bohóc állt, aki a herceg-pápa vagy a legbolondosabb és legzajosabb

moszkvai, Kokujszki és egész jauzai pátriárka címet viselte. Mellette működött a 12 kardinálisból álló Konklávé, csupa hirhedt iszákosokból és csalókból, akik hasonló püspökök, archimandriták és más egyházi előkelőségek nagy hadával vették körül magukat, s utóbbiak olyan gúnyneveket viseltek, amelyek soha semmilyen cenzúra alatt nyomtatásban meg nem jelenhettek volna. Péter e gyülekezetben protodiakónus volt és maga állította össze szabályzatát, nem kisebb törvényhozói képességeket felmutatva, mint bármely másik szabályzatában. Ebben a szabályzatban a legapróbb részletekig meghatározta a pápaválasztás és -beiktatás, valamint a részeg hierarchia különböző fokaira történő felszentelés szertartását. A rend első számú előírása a mindennapi lerészegedés volt, soha nem lehetett józanul lefeküdniük. A gyülekezet, amelynek az volt a célja, hogy Bacchust mértéktelen ivással dicsőítse, rendelkezett egy ivás-renddel, „Bacchus szolgálatával és a szesszel való becsületes bánásmóddal”, saját öltözékük volt, imakönyveik, énekeik, sőt igen bolondos papnők és apátnők is. Ha az ősi idők egyházában azt kérdezték a keresztelttől „hiszel-e?”, itt az új tag felvételekor így tették fel a kérdést „iszol-e?”. A józan bűnösöket az állam valamennyi kocsmájából kizárták, a másként gondolkodó eretnek-részeket átokkal sújtották. Egyszóval, ez az egyházi hierarchia és az egyházi istentisztelet legilletlenebb paródiája volt, amely a hívő emberek számára úgy tűnt fel, mint a lélek romlása, mint a hit megtagadása, amivel szembeszegülni – út a mártír koszorúhoz. Volt, hogy a karácsonyi ünnepeken vagy 200 emberből álló társaság Moszkvában, vagy Pétervárott néhány tucat szánon egész éjszaka „ünnepelt” a városban, a menet élén a bohóc pátriárka haladt papi öltözékben, pálcával és bádog püspöksüvegben; mögötte nyaktörő sebességgel rohantak a segítőtársaival telezsúfolt, éneklésüktől és füttyengetésüktől hangos szánok. A házigazdák, akiket kitüntettek látogatásukkal, kötelesek voltak őket megvendégszolgálni és fizetni a magasztalásért; szörnyű sokat ittak ilyenkor, jegyzi meg egy kortárs megfigyelő. Vagy volt olyan is, hogy a nagybőjt első hetében e „legeslegnagyobb bolondozás vezeklő menetté alakult: a hívő okulására szamarakon és öszvéreken vagy olyan szánokon indultak el, amelyekbe disznókat, medvéket és kecskéket fogtak be, és kifordított becek voltak rajtuk. Egyszer az 1699-es év farsangján, az egyik pompás udvari ebéd után a cár áldozatot mutatott be Bacchusnak; a pátriárka, Nyikita Zotov a herceg-pápa, akit a cár egykori tanítójaként ismerünk, ivott és áldást osztott az előtte térdet hajtó vendégeknek, összefont karral, két keresztbe vett csibukkal áldva meg őket, úgy amint azt a főpapok kettős- és hármass gyertyatartókkal tették, majd pásztorbottal a kezében az „egyházfő” táncba kezdett. Az ebéden résztvevők közül

csak egyvalaki s az is egy külföldi követ volt, nem bírta elviselni e kábulat látványát, és otthagya ezeket a pravoszláv bohócokat. Az idegen megfigyelők ezekben az ocsmányságokban hajlamosak voltak politikát, sőt népnevelő tendenciát felfedezni, amely az orosz egyházi hierarchia sőt, az egész egyház ellen irányult volna, csakúgy, mint az ivás bűne ellen: a cár, úgymond azt igyekezett nevetségessé tenni, amihez gyengíteni akarta mások ragaszkodását és tiszteletét. Miközben alkalmat adott a népnek a szórakozásra, a részeg társaság egyúttal hozzászoktatta a népet ahhoz, hogy a mocskos kicsapongás iránti undora az előítéletek iránti megvetéssel párosuljon. Nehéz mérlegelni e nézet igazságát, de mégis: ez inkább igazolás, mint magyarázat. Péter nem csak az egyházi hierarchiából, vagy az egyházi szertartásból csinált játékot. Viccet csinált saját hatalmából is, királlyá, uralkodóvá „Az Ő fényességes cári felségévé” magasztva F. J. Romodanovszkij herceget, míg magát „a mindenkoron szolga és jobbágy Piternek”, vagy egyszerűen oroszul Petruska Alekszejevnek nevezte. Ebből is látható, hogy sokkal több ebben a hangulat, mint a tendencia. A játékosságot Péter apjától örökölte, aki szintén szeretett tréfálni, noha óvakodott a bohóckodástól. Péternek és társaságának nagy volt a hajlama a bolondozásra. Bohóckodásra minden alkalmas volt nekik, nemkímélve sem a régi hagyományokat, sem a népi érzést, de saját méltóságukat sem; mint a gyerekek, amikor játékból kifigurázzák a felnőttek szavait, kapcsolatait, sőt grimaszait, egyáltalán nem gondolva arra, hogy ezzel elítélik vagy megharagítják őket. Az egyházi szertartásokat paródiázva nem az egyházból üztek csúfot, és nem is az egyházi hierarchiából, mint intézményből, hanem egyszerűen kitöltötték mérgüket azon a rétegen, amelyben sok olyan embert láttak, aki bosszantotta őket. Nem kell meglepődni, hogy nem törődtek a következményekkel és az orgiák hatásával. Noha Péter panaszkodott, hogy neki nem egy szakállal van dolga, mint az apjának, hanem ezerrel, erről az oldalról mégis inkább kellemetlenségek várhattak rá, mint sem veszély. Az akkori hierarchia többségére érvényesnek tartották azt a szemrehányást, amelyet a reformok ellenségei tettek az utolsó pátriárkának, Hadriánusnak: a neki lőkött koncból él, csak eszik és alszik, védi a palástot a fehér süveg alatt, és semmit nem leplez le. Komolyabb volt a zúgolódás a nép körében, ahol már terjedt a szóbeszéd a cár – antikrisztusról, de erről az oldalról is bíztak a korbács és a kínzókamra véderejében; a társadalmi szégyenérzetről pedig az akkori vezető köröknek nagyon gyenge elképzelése volt. Azonkívül a népi erkölcsök is, ha nem is igazolták, részben legalábbis megmagyarázták ezeket az illetlen kedvteléseket. Ki ne ismerné azt az orosz szokást, hogy vidám percekben vallási dolgokkal viccelődnek,

szent aforizmákkal ékesítik az ünnepi mókát. Ugyanilyen ismert a népi legenda kapcsolata a papsággal és az egyházi szertartással. Ebben maga a papság bűnös; szigorúan megkövetelvén az egyházi rend látszólagos teljesítését, a lelkipásztorok senkiben sem tudtak kellő tiszteletet kelteni, mert ők maguk sem tisztelték azt eléggé. És Péter sem volt mentes ettől az egyházi-népi gyengeségtől: istenfélő ember volt, bánkódott az orosz papság tudatlansága, az egyházi élet ziláltsága miatt, tisztelte és ismerte az egyházi szertartást, és egyáltalán nem tréfából szeretett énekelni harsány hangján ünnepeken a kórusban énekesei között, s ugyanakkor a nystadti béke ünnepének egyik programjaként 1721-ben megrendezte az öreg Buturlin herceg-papának egy öregasszonnyal, — elődje Nyikita Zota özvegyével — kötött illetlenül is illetlenebb esküvőjét, amelyre az udvar jelenlétében ünnepélyes — bolondos külsőségek között, a Troickij székesegyházban került sor. Ugyan mennyi politikai célzat volt ebben, vagy mennyi abban a vodkával teli dobozban, amely a részeg testületet egy evangéliumra emlékeztette? Itt nem a politikusok kifinomult, vagy agyafűrt egyházellenes számításáról van szó, hanem egyszerűen az úrhatnám korhelyek durva érzéséről, amely egy általános tényt, az egyházi tekintély mély hanyatlását tárja fel. A világi papságot lealázó szerzetes uralom idején a nép erkölcsi érzése egyházi-lelkipásztori nevelésének ügye a lelkiismeret rendőrségévé alakult.

De Pétert a természet nem fosztotta meg olyan eszközöktől sem, hogy illőbb szórakozási lehetőségeket teremtsen. Kétségtelenül egészséges szépérzéssel volt megáldva, nem sajnálta a fáradságot és sok pénzt költött, hogy jó képeket és szobrokat szerezzen Németországból és Itáliából: ő vetette meg az alapját annak a művészi gyűjteménynek, amely most a pétervári Ermitázsban van. Különösen jó érzéke volt az építészethez; erről mesélnek a főváros körül felépített szórakoztató paloták, amelyekhez nyugatról drága pénzért első osztályú mestereket hozatott, mint pl. a maga korában hírneves Leblonc-t, egy „valódi különlegességet”, ahogy maga Péter nevezte őt, s akit a francia udvarból csábított el óriási adománnyal. Az általa felépített peterhofi Montplaisir palota a faragott remekművekkel díszített dolgozószobájával, kilátással a tengerre és árnyas kertjeivel, méltán vívta ki a külföldről ide látogatók dicséretét. Igaz, nem nyilvánvaló, hogy Péter a klasszikus stílust kedvelte volna: a művészetben csak az eszközt kereste, amely könnyíti és élénkíti a lelket; az említett peterhofi palotáját falusi és tengeri, legnagyobb-részt mulatozó jeleneteket ábrázoló gyönyörű flamand képek díszítették. Hozzászokván az össze-vissza élethez, a durva munkához Péter mégis megőrizte azt a képességét, hogy nem tudott közömbös maradni más tájak iránt,

különösen, ha azokat tenger övezte és sok pénzt dobott ki a mesterséges teraszokkal, vízesésekkel, furfangos szökőkutakkal, virágos kertekkel stb. ellátott városontúli palotájára. Jó esztétikai érzékeléssel rendelkezett; csak ez nála kissé egyoldalúan fejlődött, jelleme és életmódja általános irányultságának megfelelően. Az a szokás, hogy részleteiben tanulmányozza a dolgokat, hogy technikai részleteken dolgozott, kifejlesztette benne a geometriai pontosságot, az irigylésre-méltó szemmértéket, a forma- és szimmetria-érzékét; könnyen értette a plasztikai művészeteket, tetszettek neki az építkezések bonyolult tervei: de maga is bevallotta, hogy nem szereti a zenét, és nehezen viselte el a bálokon a zenekar játékát.

Időnként a péteri társaság zajos szórakozásain komoly beszélgetésre is sor került. Minél jobban kibontakozott a háború és a reform ügye, annál gyakrabban töprengett Péter munkatársaival tettei értelméről. Ezek a beszélgetések nem annyira a kinyilvánított nézetek miatt érdekesek, hanem mert közelebbi betekintést engednek a beszélgetőpartnerek indítékaiba, kapcsolataiba, és emellett enyhítik a részeg és zavaros körülmények által kiváltott benyomást. A dohányfüstön és a poharak csengésén keresztül utat tör magának a politikai gondolat, amely ezeket a fezőrköket egy másik, vonzóbb oldalról világította meg. Egyszer, 1722-ben egy vidám estén a magyar borok hatása alatt Péter a körülötte levő külföldiekkel beszélgetésbe merült, uralkodása nehéz első éveiről, amikor egycsapásra kellett létrehoznia egy reguláris hadsereget és flottát, elültetni semmittevő, durva népében a tudományt, a bátorságot, a hűség, a becsület érzését; elmondta, hogy kezdetben ez milyen szörnyen nehéz munka volt számára, de most, hála istennek, mindez elmúlt és nyugodtan élhet, és hogy sokat kell tenni azért, hogy irányított népet jól ki tudja ismerni uralkodója. Ezek szemmel láthatóan Péter régi, megszokott gondolatai voltak; alighanem ő maga kezdte el a halála után tovább formálódó legenda kidolgozását saját alkotó tevékenységéről. Ha hinni lehet a kortársaknak, ez a legenda egy olyan jelmondat művészi formáját kezdte magára öltetni, amely egy szobrászt ábrázolt, aki egy durva márványdarabból kifarag egy emberi figurát és majdnem félig befejezte a munkáját. Tehát, a svéd háború vége felé Péter és munkatársai felismerték, hogy az elért hadisikerek és a végrehajtott reformok még nem jelentik ügyük beteljesülését és az a kérdés foglalkoztatta őket, mit kell még tenniük. Tatyiscsev „Orosz történetében” egy ilyen fehér asztalnál folytatott beszélgetésről tudósít, amelyet úgy tűnik, a beszélgetésben résztvevőktől hallott. Az eset 1717-ben történt, amikor felcsillant a remény, hogy mihamarább befejezik a hosszúra nyúlt háborút. Egy lakomán az asztalnál az előkelőségekkel ülve Péter az apjáról,

annak lengyelországi dolgairól, azokról a nehézségekről beszélt, amelyeket Nyikon pátriárka okozott neki, Muszin-Puskin erre elkezdte magasztalni a fiút és gyalázni az apát, mondván, hogy Alekszej cár maga keveset tett, annál többet tett viszont Morozov és a többi miniszter; mindennek a kulcsa a miniszterek kezében van: amilyenek az uralkodó miniszteri, úgy állnak az uralkodó dolgai. Az uralkodót felbosszantotta ez az eszmefuttatás, felkelt az asztaltól és azt mondta Muszin-Puskinnak: „Abban, hogy engem dicsértél és az apám dolgait szidtad, sokkal több sértés volt, mint amennyit én elviselek.” Aztán odament Dolgorukij herceghez, aki nem félt a szenátusban vitatkozni a cárral, megállt a széke mögött és azt mondta neki: „Te, mindenkinél jobban gyalázol engem és oly fájón bosszantasz vitáiddal, hogy gyakran alig tudom túrtőztetni magam; de amint meggondolom, azonnal látom: te őszintén szeretsz engem és az országot és igazat mondasz, amit én megköszönök neked; és most megkérdeszlek, hogy vélekedsz az apám és az én ügyeimről, és meg vagyok győződve, hogy képmutatás nélkül az igazat fogod mondani.” Dolgorukij azt felelte: „Engedd meg, uram, hogy leüljek és gondolkodjak.” Péter leült mellé és az megszokásból simogatni kezdte hosszú bajuszát. Mindenki őt nézte és várták mit fog mondani. Kicsit hallgatott a herceg, majd ezt mondta: „A te kérdésre nem lehet röviden választ adni, mert a te dolgaid különböznek apádétól: némelyekben te érdemelsz inkább dicséretet és hálát, másokban — apád. A cároknak 3 fő feladatuk van: az első a belső ítélkezés és igazságszolgáltatás; az a legfontosabb feladatuk. Erre apádnak több ideje volt, neked pedig még gondolni sem volt rá idő, ezért apád ebben többet tett nálad. Ha azonban ezzel is foglalkozol majd, talán még többet is teszel, mint atyád. És ideje is, hogy erre gondolj. A másik dolog — katonai. Ebben a tekintetben atyád sok dicsőségre rászolgált és az állam nagy hasznot köszönhet neki; a reguláris hadsereg létrehozásával utat mutatott neked; de halála után esztelen emberek minden kezdeményezését lerombolták, úgy hogy te majdnem mindent előlről kezdtél és még jobb állapotba hoztál. De, bár sokat gondolkodtam ezen, nem tudom még, melyikötök kerekedik a másik fölé: a háború vége majd pontosan megmutatja nekünk. A 3. dolog — a flotta megszervezése, a külföldi államokkal való szövetségek, kapcsolatok. Ebben te sokkal többet tettél az állam javára, és több dicsőségre rászolgáltál, mint atyád, amivel remélem, te is egyetértesz. És amit mondanak, hogy amilyenek az uralkodók miniszterei, olyanok azok dolgai is, azt én teljesen ellenkezőleg gondolom, úgy, hogy az okos uralkodók okos tanácsadókat választanak és hűségüket is figyelemmel tudják kísérni. Ezért egy bölcs uralkodónak nem lehetnek ostoba miniszterei,

hiszen ő meg tudja ítélni mindegyik értékét és ki tudja választani a jó tanácsokat.” Péter türelmesen végighallgatta, majd összecsókolva Dolgorukijt ezt mondta: „Igaz, hű szolgám! Kevésben voltál jó hozzám, én azonban sokak fölé helyezlek.” Mensikovnak és a többieknek mindez igen sajnálatos volt, — fejezte be elbeszélését Tatyiscsev — minden igyekezetükkel rá akarták haragítani az uralkodót, de nem tehettek semmit.”

Péter állandó és megfeszített fizikai munkában élte le életét, örökkön külső benyomások érték és ezért kifejlesztette magában a külső iránti fogékonyságot, a csodálatra méltó megfigyelőképesseget és a gyakorlati érzéket. De nem kedvelte a szabad, általános elgondolásokat: mindenben könnyebben mentek a munka részletei, mint annak általános terve; jobban fel tudta fogni az eszközöket és célokat, mint a következményeket; mindenben inkább tevékeny mester volt, mint gondolkodó. Gondolkodásának ez a szerkezete megmutatkozott politikai és erkölcsi jellemében is. Péter egy olyan közegben nőtt fel, amely teljesen kedvezőtlen volt a politikai fejlődésre. Ez Alekszej cár családja és udvari társasága volt, tele gyűlölködéssel, kicsinyes érdekekkel és jelentéktelen emberekkel. Az udvari intrikák és fordulatok lettek Péter első politikai iskolája. Nővére dűhe kivetette őt ebből a cári környezetből és elszakította az ezzel összekapcsolódó politikai fogalmaktól. Ez a szakítás önmagában véve nem jelentett nagy veszteséget Péter számára: A 17. századi kremlbeli fejek politikai tudata egy rendetlen kacattal volt egyenlő, amely részben az előző dinasztiatól örökölt ceremóniális ócskaságokból és örökbirtokosi szokásokból, részben azokból a politikai kitalációkból és kétértelműségekből állt, amelyek megzavarták az új dinasztia első cárjait abban, hogy megértsék helyzetüket az országban. Péter szerencsétlensége abban állt, hogy mindenféle politikai tudatosság nélkül maradt, csupán egy zavaros és semmitmondó megérzéssel, hogy hatalmának nincsenek határai, csak veszélyei. Az öntudatnak ez a határtalan üressége sokáig semmivel sem telt meg. A gyermekkorától elsajátított foglalatosságainak iparos jellege, a kézi, fekete munka zavarta az elmélkedésben, elvonta gondolatát olyan tárgyaktól, amelyek a politikai nevelés elengedhetetlen anyagát alkotják és Péterben kifejlődött a hatalmat átszellemítő és igazoló szabályokat nélkülöző uralkodó, aki mentes volt az alapvető politikai fogalmaktól és társadalmi mértéktartástól. Ítéletének fogyatékosága és erkölcsi ingatagsága, zseniális képességei és széleskörű technikai ismeretei mellett, élesen szembeötlött a 25 éves Péter külföldi megfigyelőinek is, akiknek, úgy tűnt, hogy a természet inkább fog belőle ügyes ácsot faragni, mint hatalmas uralkodót. Már gyermekkorától fogva rosszul irányították erkölcsileg és korán tönkrement

fizikailag, valószerűtlenül durva neveltetése és életmódja, gyermekkorának kegyetlen körülményei okozta embertelensége mellett is telve volt energiával és természetből adódóan érzékeny és éleslátású volt. Ezek a természetes tulajdonságok némileg fékeztek azokat a hibáit és bűneit, amelyeket a közeg és az élet kényszerített rá. Már 1698-ban egy angol püspök, Bernet, észrevette, hogy Péter milyen óriási erőfeszítéssel igyekszik legyőzni magában a bor iránti szenvedélyt. Akármilyen kevés figyelemben is részesítette Péter a Nyugat politikai rendjét és társadalmi erkölcsait, érzékeny megfigyelő lévén nem tudta nem észrevenni, hogy az ottani népek nem korbáccsal és kínzókamra által kapják nevelésüket és edzettségüket; a kegyetlen leckék pedig, amelyeket Azovnál, a Narvánál és a Prutnál kapott, fokozatosan megmutatták neki politikai felkészületlenségét, és ennek mértékében kezdődött és erősödött politikai önképzése: kezdte megérteni nevelésének óriási hiányait és el kezdett töprengeni azokon a fogalmakon, amelyeket nem gondolt át idejében, az államról, a népről, a jogról és a kötelességről, az uralkodóról és annak kötelességeiről. Uralkodói kötelesség-érzetét egészen az önfeláldozó szolgálatig tudta fejleszteni, de már nem tudott megszabadulni szokásaitól, s ha fiatal korának szerencsétlenségei segítettek is neki elszakadni a kremli politikai finnyáskodástól, a moszkvai politika egyedüli erős irányító elvétől, az erőszak ösztönétől nem tudta megtisztítani véréit. Élete végéig nem tudta megérteni se a történelem logikáját, sem a népi élet fiziológiáját. Egyébként, emiatt nem lehet túlságosan hibáztatni őt: nehezen értette ezt a bölcs politikus és Péter tanácsadója, Leibniz is, aki azt gondolta és úgy tűnik győzködte is Pétert, hogy Oroszországban annál inkább elterjeszthető a tudomány, minél kevésbé van arra felkészülve. Minden reformtevékenységét a hatalmi kényszerítés mindenhatóságának és szükségszerűségének gondolata irányította: csak erővel remélte a népre kényszeríteni a hiányzó jólétet, következőképpen hitt abban, hogy a népi életet ki lehet téríteni történelmi medréből és új pártok felé lehet hajtani. Ezért gondoskodni igyekezvén a népről, a végsőig feszítette annak erejét, tékozlóan pazarolta, minden takarékoság nélkül az emberi eszközöket és életet. Péter becsületes, őszinte ember volt, szigorú és igényes önmagához, igazságos és jóindulatú másokhoz; de tevékenysége során jobban hozzászókkott a tárgyakkal, a munkaeszközökkel való bánáshoz, mint az emberekhez, ezért az emberekkel is úgy bánt, mint a munkaeszközökkel, tudta használni őket, gyorsan felismerte ki mire alkalmas, de nem tudta és nem szerette helyükben érezni magát, óvni erőiket; erkölcsi megértés terén nem különbözött apjánál. Péter ismerte az embereket, de nem tudta vagy nem mindig akarta megérteni őket. Jellemének ezek

a sajátosságai szomorúan jutottak kifejezésre családi kapcsolataiban. Államának nagy ismerője és építője, Péter rosszul ismerte annak egy picsiny sarkát: tulajdon házát, családját, ahol mindig vendég volt. Nem fért össze az első feleségével, oka volt panaszkodni a másodikra és egyáltalán nem egyezett fiával, nem védte meg őt az ellenséges hatásoktól, ami a cárevics halálához vezetett és veszélybe sodorta magának a dinasztíának létét.

Tehát Péter nem hasonlított elődeire, noha volt közöttük némi genetikai kapcsolat, a szerepek és a típusok történelmi folytonossága. Péter nagy gazda volt, aki legjobban a gazdasági érdekeket értette meg, legfogékonyabb az állami gazdagság forrásai iránt volt. Hasonló gazdák voltak elődei is, a régi és az új dinasztia cárijai; de azok egy helyben ülő, fehér kezű gazdák voltak, akik megszokták, hogy idegen kézzel gazdálkodjanak, míg Péter mozgékony, fekete munkát végző gazda, östehetség, cár-mesterember volt.

Szovjet történettudományi folyóiratok, 1980

Szakirodalmi szemlénkhöz a tavaly megjelent Voproszú Isztorii, (továbbiakban VI), az Isztorija SzSzSZR, (ISz), a Novaja i Novejsaja Isztorija, (NNI), valamint a Veszt-nik Moszkovszkogo Universziteta (VMU) összes számát és az Isztoriceszkie Zapiszki (IZ) No. 105-t használtuk fel.

A szovjet történetírásnak nem új vonása, de növekvő igénye, hogy olyan kérdéseket tegyen fel, amelyekre a népszámlálási adatok, statisztikai kimutatások feldolgozása adja meg a választ. Feltehetően ez a korábbi években elindított kampánynak az eredménye, amikor a társadalomtudományi kutatók figyelmét a tudomány szervezői a matematikai, számítógépes módszerek alkalmazására irányították. Ju. Poljakov és I. Kiszeljov (VI: 6.) arra vállalkozott, hogy az 1926-os oroszországi összeírás retrospektív felhasználásával következtessenek az oroszországi lakosság 1917-es létszámára, nemzeti-ségi összetételére. Grisajeva (VMU 5.) az 1926-os és az 1939-es népszámlálás anyagából olyan adatokat gyűjtött ki, amelyekből képet alkot a szovjet munkásosztály összetételéről, specifikus és szükségszerű változásairól. Kozsurin és Pogonyin (ISz: 6.) rövid közleménye a szovjet társadalom urbanizáltságának magas szintjére hívja fel figyelmünket: az 1939–1979-es periódusban a Szovjetunióban a népesség 1/3-a lett város lakó. Ide kívánczik egy, nem ebből a cikkből származó adat, amely szerint az 1830-as években a lakosnak kb. 7 %-a élt az akkori Oroszország városaiban. — Az említettekén kívül más tanulmányok is foglalkoztak az orosz proletariátus, illetve a szovjet munkásosztály összetételével kvalifikáltság, nemzetiségi megoszlás, földrajzi elhelyezkedés, stb. szempontból (VMU: 5, 3; VI. 11; ISz: 5.).

A parasztság struktúrájának vizsgálata körében elkészült az OSzSZK területén lévő kolhozok tagjairól összeállított statisztikák feldolgozása (ISz: 5.). Érdekes anyagot publikál Szeliversztova (VMU: 2.), amikor a mezőgazdasági szövetkezetek hatását elemzi a 20-as évek szegényparaszti gazdaságaiban. A szovjet szakirodalomban eddig elhanyagolt aspektusból közelít a kérdéskörhöz Csmüga (VMU: 1.), aki a parasztság tudati változásaival foglalkozik. Úgy látja, hogy a szocialista mezőgazdaság, a teljes kollektivizálás pszichológiai előfeltétele, a parasztkok tudatának kellő átalakulása időben megtörtént. — A második világháború utáni demográfiai folyamat elemzése, a szovjet történelmet illetően számos kérdésre ad választ (VMU: 5.).

A gazdaságtörténetben a szerzők az orosz, illetve a szovjet korszak problematikáját vizsgálják, s jobbra 19. és 20. századi kérdéseket dolgoznak fel. Ez alól kivétel Kobrin (IZ: 105.), aki friss kutatásai alapján tájékozik az orosz nemesi adománybirtok-rendszer 15–16. századi bonyolult világában. Igényes hangvétele és korszaka miatt említendő Hvosztova módszertani eszmefuttatása (VI: 4.), amely a középkori orosz társadalom- és gazdaságtörténet elméleti megközelítésének aspektusairól szól. A szerző a matematika nyelvének felhasználhatóságát ecseteli. — Találunk cikket az 50. jubileumát ünneplő szovjet tervgazdálkodásról (ISz: 1.), a közép-ázsiai ún. „modernizálásról” (ISz: 2.), és egy érdekes tanulmányt arról, hogy a századfordulón milyen szerepe volt az ország gazdasági életében az orosz kereskedelmi tengeri flottának, amely az infrastruktúra termelő ágazata (IZ: 105.). Gindin tanulmányában (IZ: 105.) az orosz kor-

mány beruházásait elemzi az 1890–1910-es válságos korszakban. Az I. világháború előtt monopolizált orosz cement-gyártásról (ISz: 1.); egyes nyugat-európai részvénytársaságok oroszországi működéséről (VMU: 4.); a bankok államosításáról 1917–18-ban (ISz: 1.); valamint az állami vállalatok számára a nepkorszakban bevezetett magánberleti rendszerről (VI: 3.) is olvashatunk.

A. Szaharov tanulmánya (ISz: 1.) az orosz diplomácia kezdeteihez vezet vissza, bemutatván a 9–10. század folyamán az oroszok keleti hadjáratai közben kialakult diplomáciai tevékenységet, – 1380-ban az orosz történelem jelentős eseménye volt a kulikovi csata. A 600. évforduló alkalmából számos írás köszöntötte az ütközet emlékét. Külön figyelmet érdemel közülük kettő: Boriszov (VMU: 5.) feldolgozta a kulikovi csata tükröződését a folklórban, az egyházi és a világi irodalomban, valamint a 14–15. századi orosz közgondolkodásban. Kulikó kapcsán Rabinovics (VI: 7.) a 13–14. századi orosz haditechnikát elemzi, a csapatok összetételét, szervezeti formáit vizsgálja.

Az ősi orosz városok keletkezéstörténete (VI: 12.); a moszkvai városi apparátus 14–15. századi kialakítása (IZ: 105.) az Aranyhorda visszavonulása után az orosz állam-szervezés feladatai (VI: 10.); Jermak 1582-es szibériai expedíciója (VI: 3.) az orosz középkor megannyi fejleménye, eseménye, amelyről a legújabb szovjet szakirodalom informál.

Az 1615–18-as kozákmozgalomról publikál A. Sztanyiszlavszkij (VI: 1.), leírván azt a küzdelmet, amelynek során jogokhoz, társadalmi rangokhoz jutottak a kozákok. A 17. századi orosz feudális arisztokrácia rétegződéséről, az asztalnoki tisztségről készített dolgozatot Ajrapetjan (VMU: 6.).

Az egyházi szövegek paródiája a 17. századi orosz irodalomban (VMU: 2.) című munka, szándékát tekintve csupán az irodalmi stílus demokratizálódására akar rámutatni, ezen túlmenően azonban a társadalmi gondolkodásra, életérzésre is utal. Ez a korszak és részben ez a problematika foglalkoztatta a Vorobjov–Degtjarev szerző-párost (ISz: 5.), amikor megvizsgálták az Oroszország észak-nyugati részén volt több-tízezer paraszti porta belső rendjét, lakóinak elfoglaltságát, kötelmeit, stb. Kaszjanyenko cikke (VI: 1.) az életmód kutatásáról szóló irodalomban tallóz. Ismerteti a szocialista életmódról az utóbbi évtizedben megjelent szovjet tanulmányokat.

Bizonyos értelemben az életmód kérdését érinti Lepszkaja (VMU: 3.), de karcolatában a művelődéstörténeti esemény, a Seremetyev család színházi iskolájának a leírása az érdekes; ahogyan a 18. századi felvilágosult arisztokraták a maguk szórakoztatására parasztjaikból művészeket faragtak. A színház világához is tartozik a Szavva Morozovról készült portré (ISz: 6.), amelyből megismerjük a Moszkvai Művészszínház mecénását és az első orosz forradalom alatt folytatott társadalmi-politikai tevékenységét.

A Voproszű Isztorii 4. számában első közlésben olvashatjuk azt a jegyzőkönyvet, amely Pugacsov gárdakapitányának elfogatása utáni vallatásán készült. Jubileumuk alkalmából készült történelmi portré a nagy hadvezérről Szuovorovról (VI: 5.) valamint korabeli krónikák feljegyzései alapján a „minden földek választottja”-ról Minyinről is (VI: 9.). Van egy dolgozat a cári rendszer 17. századi gyarmatosításáról Szibériában (ISz: 2.); egy másik az 1861–1917 között a Szibériába irányuló paraszti migrációval foglalkozik (ISz: 5.).

Historiográfiai munkák alapján értesülünk a középkori orosz forráskutatás élénküléséről (ISz: 1.); a 19. századi orosz–görög kapcsolatok dokumentum kiadványairól (VI: 12.); arról, hogy hogyan dolgozta fel a szovjet szakirodalom az 1875–1878-as

orosz–török háború történetét (VI: 5.). Hadzsi Murat Ibragimbejli bemutatja az 1870-es évek balkáni felszabadító küzdelmeinek mai török, angol és amerikai interpretációit (VI: 11.). Mogilnyickij a polgári történettudomány válságát analizálja (VI: 9.); Nyezinszkij pedig azokat a szovjet munkákat válogatta ki, amelyek a szocialista országok egységéről írnak (NNI: 3.).

Nem sok olyan cikket publikáltak 1980-ban, amely valamelyik szovjet köztársaság távoli, vagy akár közelmúltját tanulmányozta. Ebbe a kategóriába tartoznak a következő munkák: a legősbibb szláv város, Kijev alapítása (VI: 5.); Nyugat-Ukrajna és Oroszország kapcsolatai a 18.–20. században (VI: 4.); a 19. századi örmény–orosz felszabadító mozgalmak (VI: 3.); az 1500 éve élt örmény filozófus Győzhetetlen (Anaht) Dávid (VI: 5., ISz: 6.); a Lazarev család 18. századi genealógiája és egyedülálló bányavállalkozásuk története (IZ: 105.); valamint egy másik kaukázusi nép, a csecseno-ingu-sok földjének újraértelmezett 16.–18. századi történelme (ISz: 5.).

Ehhez a gondolatkörhöz tartozik Sersztobitov elméleti jellegű tanulmánya (ISz: 2.), amely a lenini nemzetiségi politika mai értelmezését fejtegeti: törekedni kell a nemzet felvirágoztatására, de az egymáshoz való közelítés tendenciája ezzel párhuzamos legyen. Voltaképpen ezt taglalja Bromlej is (NNI: 2.), aki korunk egyik jellegzetességeként azt a jelenséget említi, hogy az erőteljes nemzeti törekvésekkel egyidejűleg zajlik a nemzeti határok, elhatároltságok feloldása.

Az ismertetett folyóiratok hasábjain a társadalomtudományok elvi, politikai tételeivel, gyakorlatának fejtegetésével is találkozunk. Így például Hromov tanulmányában (VI: 7.), amelynek tárgya a szovjet történettudomány eszmei nevelő funkcióinak elemzése; vagy abban, amelyben Komkov leírja (ISz: 3.), hogy a Szovjetunióban 1938–1941-ben milyen volt a hazafiságra nevelés. Az Isztorija SzSzsZr szerkesztősége kerekasztal konferenciát rendezett a következő témáról: „A szovjet nép, mint az új történelmi közösség kialakulása és fejlődése”. A vitaindító referátumot Kulicsenko tartotta. A szerkesztőség további 11 előadás, illetve hozzászólás anyagát adja közre (ISz: 6.). Ha a konferencia résztvevői közül csupán M. Kim, Ju. Bromlej, A. Holmogorov, vagy Sersztobitov nevét említjük, érzékelhető, hogy a szerkesztőség milyen fontosságot tulajdonított ennek a munkának.

A már jelzett historiográfiai publikációk mellett fontos lehet a szakmának a külföldi irodalomról informáló összeállítás, mint amilyen például Rukalov cikke (VI: 11.), amely figyelemmel kíséri, hogy a különböző felfogású francia történetírói irányzatok hogyan foglalkoztak 1924 óta a szovjet–francia kapcsolatok történetével. A szovjet szakirodalomban ritkaságnak számít az olyan válogatás, mint amelyet M. Abdullin készített, (VI: 12.) hogy burzsoá hamisításokat cáfoljon a volgamenti és az urali szovjet autonóm köztársaságok megalakulásának történelmével kapcsolatosan. Hangvételében is rokon és ugyancsak nyugati munkákat mutat be Jakusevszkij, aki szerint a létező szocializmus erősödő tekintélyének hatására a burzsoá történetírók ma már realisanabban írják meg a Nagy Honvédő háború történetét.

A II. világháború teljes problematikája és ezen belül a Nagy Honvédő háború szinte minden dimenziója permanensen szerepel az egész szovjet történetírásban. E. Zsukov 1979-ben tartott előadása tavaly jelent meg (NNI: 1.), amelyben, az azóta elhunyt akadémikus a második világháború keletkezéstörténetét analizálta. A háború alatti véradó mozgalom pontos kimutatásait publikálta Kirszanov és Razumov (VMU: 5.), akiknek méltán volt fontos, hogy az életbenmaradás élményét megörökítő, megrendítő le-

vélrészleteket is közöljenek. Egy korábbi gyakorlat folytatásaként a múlt esztendőben is hozzájuthattunk egy olyan sorozathoz, amelyben a II. világháborúban hősi halált halt szovjet tisztek, katonák rövid életrajzát, haláluk körülményét adják közre (ISz: 3., 5.). Egy-egy tanulmányt olvashatunk az ukrán kommunisták illegális küzdelmeiről a megszállás idején (ISz: 3.); valamint a háború alatt Türkmeniában végzett politikai munkáról (ISz: 3.). Szamszonov azt bizonyítja (VI: 5.), hogy a Szovjetunió győzelmének záloga — felszabadító küldetésének teljesítése volt a II. világháborúban, Boriszov terjedelmes cikkben (VI: 6.) ismerteti azt az öt kötetet, amelyben Moszkvában folyamatosan jelentették meg a szövetséges nagyhatalmak konferenciáinak szovjet diplomáciai dokumentumait. — Még mindig a szovjet diplomáciáról: Szizonyenko (VI: 5.) az antihitlerista szolidaritás jelét látja abban a folyamatban, amelynek az volt az eredménye, hogy a háborús években 12 latin-amerikai országgal normalizálódtak a viszonyok. Noskova számba veszi a német okkupáció megsemmisítő módszereit (VI: 5.).

Úgy szólván előzmények nélkül dolgozta fel Sztirizkov (ISz: 3.) a Népbiztosok Tanácsának a Nagy Honvédő háború kezdeti szakaszában folytatott tevékenységét.

A szovjet értelmiség kialakulásáról, helyéről, társadalmi szerepéről három munka is született: Klimanova (VI: 7.) Lunacsarszkij gondolatait elemzi; Fedjukin a szovjet értelmiség kutatásának aspektusairól ír (VI: 9.); míg Durdiev a közép-ázsiai és kazah értelmiség létszámának és összetételének 1959 és 1975 közötti változásait vizsgálja: (ISz: 1.).

Klocskov dolgozatának is (ISz: 3.), bár más természetű, szintén felvilágosító tevékenység a tárgya: a Vörös Hadsereg szerepe az 1920–30-as években folyó analfabétizmus elleni harcban.

Az oroszországi polgárháború történelmének lenini koncepcióját elemzi V. Polikarpov (ISz: 2.); hadtörténeti érdekessége van V. Pavlenko cikkének (VI: 10.), amely a Vrangel elleni harcokban a kahovkai erőd szerepét részletezi. Olvashatunk a polgárháborús közellátásról (VI: 2.); az Októberi forradalom után a belső rend fenntartására vállalkozó Vörös Gárdáról (VI: 10.); továbbá a forradalmi törvényesség kialakulásáról, amely csak a burzsoá vádaskodások szerint azonos a terrorral, — írja V. Portnov (ISz: 2.). Ovcarenko írt (ISz: 2.) az első szovjet tisztiskolák megalakulásáról 1918–20-ban; Gorelik pedig vázlatot készített a nagyszerű szovjet hadvezér, Tuhacsevszkij életéről, de halálának körülményeit nem sikerült tisztáznia (IZ: 105.).

A 20. század eleji oroszországi forradalmi helyzetről Korelin és Tyutyukin közölt nagylélegzetű tanulmányt (VI: 10.). Jurij Sesztak az Októberi forradalom után összeomló Bund, azaz az Általános Zsidó Munkásszövetség, lengyelországi, litvániai és oroszországi végnapjairól publikált (VI: 8.).

Az 1905–7-es forradalom, mint mindig, a múlt évben is számos dolgozatban szerepelt. Közülük emeljük ki Sacillo-ét (ISz: 1.), mert ő most egy alig érintett kérdést kutatott: hozzáfogott az első forradalom előtti orosz liberalizmus összetételének vizsgálatához.

Az orosz tudománytörténet érdeklődésének homlokterében a 225 esztendőös Moszkvai Egyetem állott. Krasznobajev a 18. század végi szellemi életéről általában (VI: 12.), és az Egyetem működésének kezdeti szakaszáról is készített (ISz: 3.) egy-egy tanulmányt; Bogoljubov a 18. századi természettudományos világréprokról (VI: 4.); Kuskukin pedig a Moszkvai Egyetem jubileuma alkalmából a mai tudományos potenciálról készített beszámolót (ISz: 3.).

Szerzői kollektíva szintetizáló igényű munkája volt „A civilizációk találkozási zónája – az ősi Rusz” (VI: 7.). Közléséhez a XV. Nemzetközi Történészkongresszus adott aktualitást. Itt említjük a másik kongresszusi referátum szövegét, amelyet a szovjet tudósok egy egységes európai történelemkönyv várható vitájára készítettek (VI: 6.). Végül: a Voprosz: Isztorii 1980: 12. számában már a kongresszus munkáját összegező értékelést olvashatjuk Tyihvinszkij és Tyiskov tollából.

Bollmann Györgyi

